

**ШАРОФ РАШИДОВ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГИК
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

**ТОЖИК АДАБИЁТШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБ
МУАММОЛАРИ ВА УНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЮТУҚЛАРИ**

Модулидан ўқув-услубий мажмуа

САМАРҚАНД - 2024

Модулнинг ишчи дастури Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган ҳамда СамДУ Илмий кенгашининг 2020 йил «28» декабрдаги 4 -сонли қарори билан тасдиқланган.

Тузувчи:

СамДУ Тожик тили ва адабиёти
кафедраси доценти, ф.ф.д. (DSc)
С.Хўжақулов

Такризчи:

СамДУ Тожик тили ва адабиёти
кафедраси профессори ф.ф.д.
С.Саъдиев

**Хорижий
экспертлар:**

Тожикистон Миллий
университети, филология
факультети профессори, ф.ф.д.
Дилмурод Ражабович Хомидов

МУНДАРИЖА

1	<u>ИШЧИ ДАСТУР</u>.....	
2	МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	
3	НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАР	
4	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ	
5	ГЛОССАРИЙ	
6	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	
7	ЭКСПЕРТ ХУЛОСА	

I. Ишчи дастур

Кириш

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар Стратегияси”да миллий кадрларнинг рақобатбардошлиги ва умумжаҳон амалиётига асосланган олий таълим миллий тизимининг сифати ошишига, Болонья жараёни иштирокчи мамлакатлари дипломларини ўзаро тан олишга, ўқитувчи ва талабалар билан алмашув дастурларини амалга оширишга кўмаклашувчи 1999 йил 19-июндаги Болонья декларациясига қўшилиш масаласини кўриб чиқиш белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да олий таълим жараёнларига рақамли технологиялар ва замонавий ўқитиш усулларни жорий этиш, ёшларни илмий фаолиятга кенг жалб этиш, коррупцияга қарши курашиш, муҳандислик-техник таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабалар улушини ошириш, кредит-модуль тизимини жорий этиш, ўқув режаларида амалий кўникмаларни оширишга қаратилган мутахассислик фанлари бўйича амалий машғулотлар улушини ошириш бўйича аниқ вазифалар белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”га кўра мамлакатдаги олий таълим муассасаларининг 85 фоизи 2030 йилгача босқичма-босқич кредит-модуль тизимига ўтиши режалаштирилган. Бу яқин йиллар давомида мамлакатдаги деярли барча олий таълим муассасаларининг кредит-модуль тизимида фаолият юрита бошлашидан дарак беради.

Шунингдек, мамлакатимизнинг барча соҳаларида ислохотларни амалга ошириш, одамларнинг дунёқарашини ўзгартириш, етук ва замон талабига жавоб берадиган мутахассис кадрларни тайёрлашни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Республикада таълим тизимини мустаҳкамлаш, уни замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Бунда мутахассис кадрларни тайёрлаш, таълим ва тарбия бериш тизими ислохотлар талаблари билан чамбарчас боғланган бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Замон талабларига жавоб бера оладиган мутахассис кадрларни тайёрлаш, Давлат талаблари асосида таълим ва унинг барча таркибий тузилмаларини такомиллаштириб бориш олдимизда турган долзарб масалалардан биридир.

Ушбу дастурда хорижий давлатлардаги кредит таълим тизимлари,

кредит тизими асосида таълим жараёнларини ташкил этиш ва унинг сифатини таъминлашнинг инновацион методлари, кредит-модуль тизимида педагоглар фаолияти, кредит-модуль тизимида ўқув жараёнининг услубий таъминоти, таълим соҳасига оид қонунҳужжатлари ва уларнинг мазмуни, таълим муассасаларида коррупцияни олдини олиш ва унга қарши курашишнинг ҳуқуқий ва маънавий-маърифий асослари, олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари баён этилган.

Бугунги кунда олий таълим муассасалари томонидан таълим ва тарбия жараёнларини ташкил этишда: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Таълим тўғрисида”ги Қонун, фармонлар, қарорлар ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буйруқлари каби нормативҳужжатлар қўлланилмоқда. Лекин шу кунга қадар таълим ва тарбия жараёнларини субъектлари томонидан ушбуҳужжатларни амалда қўлланилишининг назарий ва амалий жиҳатлари деярли ўрганилмаган. Бўҳолатлар олий таълим муассасаларида қўлланиладиган олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асосларини ҳар томонлама назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш ва таҳлил этишни долзарблигидан далолат беради.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади: қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини тожик тили ва адабиётининг долзарб муаммолари ва замонавий ютуқлари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, олий таълим муассасаларида замонавий билим асосида таълим жараёнларини ташкил этиш, таҳлил этиш, шунингдек, уларда замонавий тилшунослик ва адабиётшунослик илмининг муҳим қирралари тўғрисида кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

Модулнинг вазифалари:

- Тожик тили ва адабиётининг бугунги замонавий долзарб муаммоларини ва бу фанларнинг таълим жараёнларини ташкил этиш ва унинг сифатини таъминлашнинг инновацион методларини таҳлил қилиш;
- Тожик тилшунослиги ва адабиётшунослигисоҳасида талабаларнинг мустақил ишини режалаштириш;
- тожик тили ва адабиёти таълими жараёнида педагоглар фаолиятини ҳамда ўқув жараёнининг услубий таъминотини таҳлил қилиш;
- тожик тили ва адабиётшунослиги таълими жараёнида олий таълимда норматив-ҳуқуқийҳужжатлар тизимини такомиллаштириш ва уларнинг қонун ва қонун остиҳужжатларини таҳлил этиш;
- тингловчиларда ихтисослик фанлари бўйича замонавий ёндашувлар ва тамойиллар асосида билимларини такомиллаштириш ва назарий билимларни амалда қўллаш кўникмаси ва малакаларини шакллантириш;

- тожик тилшунослиги ва адабиётшунослиги таълими борасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш;
- тингловчиларнинг нутқ маданияти ва сўзлашув қобилиятларини шакллантириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Тожик тили ва адабиёти” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- тожик мумтоз адабиётининг тарихий шаклланиш омиллари, тараққиёт босқичлари ва тожик халқи маданияти тарихидаги ўрни;
- тожик мумтоз адабиёти тарихини даврлаштириш соҳасидаги тажриба ва муаммоли баҳслар;
- тожик-форс адабиётшунослигининг шаклланиш босқичлари ва унинг асосий омиллари;
- IX-XII аср адабиёти ва адабиётшунослигининг асосий хусусиятлари, ғоявий йўналиши ва йирик вакиллари, бу соҳадаги илмий ва тарихий асарлар;
- XIV – XV асрларда тожик адабиётшунослигининг юқори чўққига кўтарилиши ва унинг йирик вакиллари;
- анъана ва янгиликлар даври адабиётининг асосий хусусиятлари;
- тожик мумтоз адабиётининг асосий мавзулари, ғоявий йўналиши ва жанрий хусусиятлари;
- тожик мумтоз адабиётида асосий йўналишлар, адабий мактаб ва ижодий услублар;
- адабиётларнинг ўзаро таъсири ва алоқаси;
- янги тожик адабиётининг ижодий услублари ва йирик намояндаларихақида;
- шўролар даври мафкураси ва унинг бадиий адабиётга таъсирихақида;
- ижтимоий–сиёсий ва мафкуравий курашлар даври адабиётининг мавзу, ғоявий йўналиши ва йирик вакиллари ижодиётихақида;
- адабиётшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси ва бадиий таҳлилдаги ўрнихақидаги **билимларга эга бўлиши**;
- ҳозирги адабий жараённинг асосий хусусиятларихақида;
- тожик адабий танқидчилиги ва адабиётшунослигининг йирик намояндаларихақида билиши;

- мумтоз адабиётнинг асосий мавзулари, ғоявий йўналиши, бадиий – эстетик аҳамияти ва жанрий хусусиятларини;
- бадиий асарларнинг эстетик – эмоционал моҳиятини ҳис эта олиши;
- мумтоз адабиёт асарларидаги ахлоқий ва маънавий–маърифий моҳиятни англай олиши, ундаги инсоний туйғулар ва ҳиссий кечинмалар хусусида хулосалар чиқара олиши.
- XX аср тожик адабиётида юз берган кескин ўзгаришлар ва янги адабиётнинг шаклланиш тамойилларини;
- янги тожик адабиётининг асосий хусусиятлари, ижодий методлар сислсиласи, ғоявий йўналиши ва етук намояндаларини;
- алоҳида ёзувчилар ижоди ва уларнинг асосий муаммоларини;
- янги давр тожик адабиётида яратилган асарлар матнини, ғоявий-бадиий ва маънавий-маърифий аҳамиятини **кўникма ва малакаларини эгаллаши;**
- форс-тожик шеърятининг ўзига хос хусусиятлари ва поэтикасини таҳлил қила олиш;
- тожик мумтоз адабиётининг ҳозирги даврдаги маънавий-маърифий ва инсон камолотини шакллантиришдаги аҳамиятини англаш ва амалда қўллаш.
- XIX аср жаҳон адабиётидаги реалистик тамойиллар ва унинг турларини билиш;
- XX аср жаҳон адабиётининг асосий концепцияси, модернизм, экзистенциализм ва бошқа адабий йўналишларни билиш;
- янги тожик адабиёти тараққиётини даврлаштириш принциплари;
- давр адабиётидаги асосий ижодий оқим ва йўналишларни фарқлаш;
- илмий тадқиқот жараёнида миллий уйғониш даври тожик адабиётига оид манбалардан фойдалана олиш ва уларнинг типологик хусусиятларини ойдинлаштириш;
- танланган мавзу юзасидан умумлашма илмий хулосалар чиқара билиш;
- XX аср адабиётидаги асосий ижодий оқим ва йўналишларни фарқлаш;
- илмий тадқиқот жараёнида XX аср адабиётига оид манбалардан фойдалана олиш;
- танланган мавзу юзасидан умумлашма илмий хулосалар чиқара билиш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Тожик тили ва адабиёти” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-

коммуникация технологиялари қўлланилиши, шунингдек, маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологияларни;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, блиц-сўровлар, ақлийҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим методларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Тожиқ тили ва адабиёти” модули бўйича машғулотлар ўқув режасидаги “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”, “Тожиқ тилшунослигининг долзарб муаммолари ва замонавий ютуқлари” “Тожиқ адабиётшунослигининг долзарб муаммолари ва замонавий ютуқлари” каби модуллар билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

- Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар мумтоз адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабий танқидчилик, янги замон тожиқ адабиёти ва адабиётшунослиги соҳасида чуқур назарий ва амалий билимларга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

I. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Анаънавий ва замонавий таълим шакллари “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

Оддий маърузада маърузачи талабалар, тингловчиларга кўп маълумот бера олади	Муаммоли маърузада камроқ маълумот берилади, бироқ улар талабалар онгига сингдириб берилади
Ўқитувчи асосан ўзи ва аълочи, қизиқувчи талабалар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли талабалар қамраб олинади	Муаммоли маърузада кўп сонли талабалар, тингловчилар қамраб олинади
Оддий маърузада фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Муаммоли маърузада муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар туҳилиши мумкин.
Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, талаба учун қизиқмас ҳам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги, талабаларни мавзудан четга буришга интилишлари

Резюме, Веер методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлашга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, химоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрафлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Филологиядан малака талаблари					
Собиқ стандартлар		Амалдаги стандартлар		Такомиллаштирилган стандартлар	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“ФСМУ” методидан фойдаланиш

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзуни сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Филологиядан малака талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

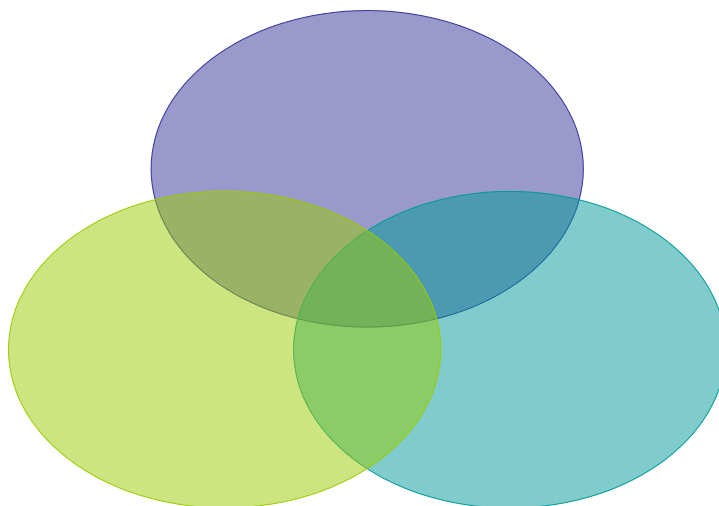
Венн Диаграммаси методидан фойдаланиш

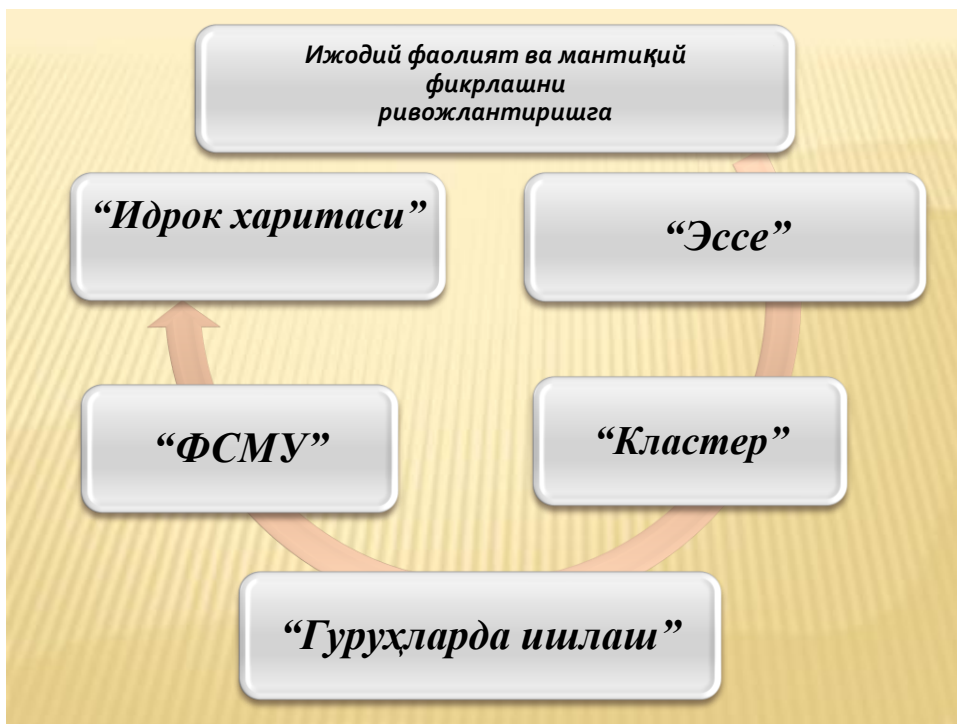
Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Филологияни турли йўналишларда ўқитишнинг фарқли жиҳатлари ўзига хосликлари

Ўқув жараёнида муаммолар ва муаммоли вазиятларни ечишга йўналтирилган интерфаол методлар

“SWOT-универсал таҳлил”

“Дебат”,

Муаммоли вазият яратиш”

“Резюме”

II.

“Т-

“Венн диаграммаси”,

“Органайзер”

Ҳар хил чизмалар, жадваллар ёрдамида амалга ошириладиган интерфаол методлар:

II. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

Мавзӯи 1. МУАММОҲОИ ДАВРАБАНДИИ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ АДАБИЁТИ ТОЧИК.

Омӯзиши ёдгориҳои адабӣ-назарӣ ваҳам афкори интиқодии гузаштагон барои фаҳмиши дуруст ва таҳлили санадҳои таърихи адабиёт ёрии муфид мерасонад. Ба қавли Н.И.Конрад “худӣ мавод далели он аст, ки таърихи адабиёт таърихи тасаввурот дар бораи он низ будааст...” /Конрад Н.И. Запад и Восток; М., 1972. стр. 418/.

Бунёди таърихи ҷомеаи адабиёти ин ё он халқ бе омӯзиши амиқи афкори адабию интиқодии ин адабиёт имконпазир аст.

Аз ин лиҳоз омӯзиши амиқи таърихи афкори адабӣ ва интиқодии халқҳои форсу тоҷик зарурати Айнӣ аст. Муҳаққиқин бо мақсади муназзам ва амиқ омӯхтани инҳодиса таърихи онро ба давраҳо тақсим кардаанд.

Зимнан бояд ёдрас кард, ки то кунун масъалаи табақабандӣ ё худ даврабандии /истилоҳи аввалӣ саҳеҳу пурғунҷоиш аст/ таърихи адабиёти тоҷик қомиланҳал нашудааст. Дар ин боб миёни муҳаққиқин муҳолифати фикр аст. Гурӯҳе табақабандии ин таърихро ба асрҳову даҳсолаҳо муфид шумурдаанд. Бархе аз уламо табақабандии сулолавиро раво донистаанд.

Аз ҷумла муҳаққиқи рус В.Ф.Минорский табақабандии сулолавиро кўҳнашуда намеҳисобад. Ў таъкид мекунад, ки истифодаи ин қалима ба номи халифае ё шохеҳеч рабте надорад. Ба майдон омадани ин ё он сулола ба равиши фарҳангу адаб низ бетаъсир намбудаст.

И.С.Брагинский дар яке аз мақолаҳои бунёдиаш оид ба ин масъала “Доир ба масъалаи табақабандии таърихи адабиёти форсу тоҷик” /Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литературы. М., 1972/ табақабандии таърихи адабиётро аз рӯи асрҳо ва замонҳои кўтоҳтар пураҳамият медонад.

Чунин ақида, ки таърихи адабиётро маҷмӯи адибон ва осори онҳо баҳам меоварад, пурарзиш аст. Танҳо дарҳамин замина метавон зоҳирхӯдисиҳои адабро вогузошт ва моҳияти аслии онҳоро ошкор сохт. Зеро, чунон ки В.Г.Белинский таъкид мекунад, “Воқеан, бе китоб, бе нависанда ва бе хонандаҳеч адабиёт вучуд дошта наметавонад, ҳамчунон ки театр бе сахна, бе репертуар, бе актёр ва тамошобин; вале танҳо китоб, нависанда ва хонанда ба сари худ адабиётро тарҳ намедиханд: онро рӯҳи халқ, ки дар таърихи он ҷорист, меофаринад” /Белинский В.Т. Избранные сочинения. Т.1, 1967, стр. 586/.

Азҳамин мавқеъ ба табақабандии таърихи адабиёт бояд наздик шуд.

Бинобар инҳам, ба назари мо, табақабандии асри ба чуз мушаххасоти сиёсиву замони дигар аломати тавовутдиҳанда надорад. Ўол он ки табақабандии сулолави аз аломатҳои мушаххаси замон холи нест, балки таърихи инкишофи адабу фарҳанги ин ё он давр ба зуҳур ва мақоми таърихии ин ё он сулола саҳт марбут аст.

Таърихи инкишофи нақд ва адабиётшиносии адабии форсии тоҷикиро низ муҳаққиқони мо асосан дар заминаи ақидаи фавқ, яъне табақабандии асри матраҳ кардаанд. Ва дар асарихамин усул онро ба ду давра: асри миёна ва давраи нав қисмат кардаанд. Ва ин ду давраро ба маралаҳои ҷудогона тақсим намудаанд. Аввал се давраи асри миёнаро ба марҳалаҳои-асрҳои IX-XIII, XIV-XV, XVI-нимай аввали асри XIX ва давраи навро ба панҷ марҳала-нимай дуҷуми асри XIX. солҳои 1900-1925, 1926-1956, аз охири солҳои панҷоҳум то авохири солҳоиаштодум ва ниҳоят аз охири солҳоиаштодум ба ин тараф тақсим кардаанд.

Мо зери мафҳуми асри миёна муҳимтарин хусусият, қонуният ва арзишҳои нақд ва адабиётшиносии асрҳои IX ва нимай аввали асри XIX-ро дар назар дорем. Оид ба хусусиятҳои нақд ва адабиётшиносии адабии давраи нав баъдтар сухан хоҳем гуфт.

Чун ишорае рафт, ки “Таърихи адабиёт таърихи тасаввурот дар бораи он низ будааст”, бинобар ин баъзе хусусиятҳои назари адабро то асри мавриди назар низ ишора мекунем.

Маълум аст, ки қабл аз ислом осори адабии зиёде боқӣ намондааст, то дар ин замина қонуниятҳо ва арзишҳои нақд ва адабиётшиносӣ наққодиро дар он замон муайян кунем. Бо вучуди ин намунаҳоеҳаст, ки дар заминаи он метавон баъзе нуктаҳои таъкид кард. Аз катибаҳои шоҳони Ўаҳоманишӣ, то андарзҳои корномаи паҳлавӣҳама саршор аз латоиф ва дақиқанд. “Авасто”-ву “Занд” дар мавқеи худ осори азими завқӣ ва рӯҳонӣ мебошанд. Худи “Авасто” ба сари худ шеър аст. Он мавзун аст ва ин гувоҳи он аст, ки сухани мавзун ва номавзунро дар Ирони қадим азҳам тарҷеҳ меодаанд. Ривози мусиқиву шӯҳратихунёгароне чун Борбаду Накисо далели мавҷудияти шеъру суруд аст. Сурудҳои монавиён намунаи шеъри қадими динӣ ва ирфонӣ аст. “Дарахти асурик” ва “Ёдгории зарирон”-ро баъзе аз аввалин қавли мавзун донистаанд. Аз худихамин мисолҳо метавон хулоса бардошт, ки ҳарчанд дар адабиёт қабл аз ислом рисолае ё китобе дар боби нақд ва адабиётшиносӣ ба даст наомадааст, он чи зикр шуд, ба сари худ далели наққодиву сухансанҷӣ аст.

Ин намунаҳо назари наққодии гузаштагони моро ба сухан ифода мекунанд. Шинохтиҳарфи мавзуну номавзун худ яке аз қонуниятҳои нақд ва адабиётшиносии адабист. Тавачҷӯҳ ба сухани дилпазир ва кирдори шахсро

азҳарфи ӯ дарёфтани хусусияти тафаккури наққодии гузаштагони адаби форсии тоҷикӣ. Ин ҷо барои далел наққодро аз кутуби араб меорем, ки завқи Хусравро гувоҳ аст: “Хусрав вақте Ашӣ маймуноро дид, ки шеър мехонад. пурсид ин кист? Гуфтанд: Ашӣ шеър бихонад. Хусрав гуфт: Ин суханро барои мо тарҷума кунед. Гуфтанд: гӯяд, ки беҳеч ранҷурӣ ё ишқеҳама шаб беҳобӣ кашидааст. Хусрав гуфт: Агар беҳеч ранҷуриву ишқеҳама шаб беҳобӣ кашидааст, пас дузд бошад”. Ин гувоҳи қареҳаи сухансанҷист.

Рабиши асосие, ки дар суханшиносии ин аҳд ба назар меравад, тамйиз додани сухани мавзун ва маънидор аст. Қадри сухан аз рӯи тасаввурот хеле баланд будааст. Худи мисоли болоро метавон “навъе нақд ва адабиётшиносӣ бар мабнои маънӣ маҳсуб кард” /Нақд ва адабиётшиносии адабӣ. саҳ. 185/

Муҳимтарин рабише, ки дар нақд ва адабиётшиносии адабии замони Сомонию ғазнавӣ ба назар мерасад ин гароиш ба нақд ва адабиётшиносии завқӣ аст. Мисоли ин намунаи нақд ва адабиётшиносӣ муқаддимаи “Шоҳнома”-и Абӯмансурӣ. Ин муқаддима баҳси интиқодӣ ва шинохти завқии осори адаб аст. Ба поре аз ин асар таваҷҷӯҳ кунед: “Ва чизҳо андар ин нома биёбанд, ки саҳмгин намояд ва ин некӯст. чун мағзи он бидонӣ ва туро дуруст гардад ва дилпазир ояд... Чунҳамон санг кучо Офаридун /Фаридун/ ба пой боздошт ва чун морон, ки аз дӯши Заҳҳок бароманд, инҳама дуруст ояд ба наздики доноён ва бихрадон ба маънӣ, он ки душмани дониш буд, инро зишт гардонд ва андар ҷаҳон шигифтӣ бисёр аст”.

Ин поре иқтибостшуда қареҳаи наққодӣ ва сухансанҷии муаллифро нишон медиҳад. Ин қареҳа ҷӣ фазилате доштааст. Агар ифодаҳои “саҳмгин, мағзи он, дуруст, дилпазир, дуруст ояд ба наздики доноён ва бихрадон ба маънӣ, душмани дониш ва зишт гардонро “қазоват кунем ва тафсир кунем, мебинем, ки тасаввурот доир ба адабиёт, хоса осориҳунар дар он замон вусъате доштааст. Муаллиф бо итминони комил таъкид мекунад, ки танҳо касоне, ки ба маънии воқеоти саҳмгин сарфаҳм мераванд, мағзи онро фаҳм мекунанд, маънии сангеро ки Офريدун бо пой боздошт ва морони” дӯши Заҳҳокро дармеёбанд. Ин кор танҳо аз дасти “доноён ва бихрадон” меояд, ки ба маънӣ ошноҳстанд. Беҳеч гуфтугӯ ин ҷо сухан аз духӯрагии осори адабӣ меравад. Яъне сухани Мавлавӣ ёд меояд, ки гуфта буд: “Қисса аз баҳри дафъи малолат нест”. Яъне “рамзошнои маънӣҳар хирасар набошад”. Доно ба ишорат азҳарфе ҷаҳонеро дарёбад.

Шеваи дигар нақд ва адабиётшиносии истехсонӣ аст. Яъне моёи суханони ононе, ки дар маҷолиси унси салотин ва умаро ба таҳсинҳарф мезаданд, низ иборат аз лутфеву шаабе будааст. Мақоми Рӯдакиро дар дарбори амир Насри Сомонӣ аз ин мавқеъ бояд шинохт. Сухани ӯ истехсонӣ холӣ ва бемоя набуд. Таъби амир баҳарфи Рӯдакӣ гароида буд. Агар ин тавр

намебуд, бо шунидани қасидаи “Бӯи йӯи Мулиён” амир ба роҳ намеафтод.

Яке аз хусусиятҳои муҳими нақд ва адабиётшиносии ин давра шинохти моҳияти шеър ва ағзони фонуни он аст. Далели ин гуна нақд ва адабиётшиносӣ байти Шаҳиди Балхист:

Даъвӣ кунӣ, шоири дарҳам, валеқ нест

Дар шеъри ту на лаззату наҳикмату на чам.

Шоир муҳимтарин фазилати осориҳунаро - лаззатбахшии онро таъкид карда, ашъореро, киҳикмату чам (авсоф) надорад хормоя медонад. Ин ҷо усули шинохти моҳияти шеърро лаззатбахшии он тасдиқ кунад, ҳикмату чам назари ўро ба ағзони фонуни шеър таъин менамояд. Намунаи ҷунин шеваи сухансанҷиро дар осори Фарруҳӣ, Унсурӣ ва Манучехрӣ мебинем.

Рӯдакӣ дар мадҳ бештар ба осонии маънӣ ва хубии лафз таъя мекунад, ки ин далели шинохти ағзони фонуни шеър аст.

Шеваи дигари нақд ва адабиётшиносиро дар ин давра нақд ва адабиётшиносии бурҳонӣ гуфтем, ки ноқид “иддаҳои шоирро ба мизони бурҳон месанҷад ва сикату сақати онро фаро менамояд”. Назири ин гуна нақд ва адабиётшиносӣ қиёси Унсурӣ дар каломии ғазоирӣ аст.

Умуман азҳамон даме ки одамӣ ташҳис медиҳад, ки яке тарзи баён аз тарзи дигаре барои адои мақсуди вай шоистатар ва ё як шеър дар қазовати вай аз шеъри дигар зеботар ва дилпазиртар аст, танқид ва сухансанҷӣ оғоз меёбад. Вале ҷунон ки Гёте фармудааст. “дониш хокистар аст ва дарахти зиндагӣҳамеша сабзу хуррам”.

Вобаста ба ин гуфта афкори адабӣ аз замонҳои қадим сар карда, то ба имрӯз вобаста ба тағйироти иҷтимоиву сиёсӣ сайри таҳаввул ва тақомули ҷиддӣ кардааст. Агар аз дидгоҳи диалектика нигарем, саранҷом воқеиятҳақди назарҳоро доир ба адабиёт ва таҳқиқи он шикастааст, зеро зиндагии воқеӣ аз мафҳум ғанитар аст.

Ҷунон ки ишора шуд, аввалин кашфи башар оид ба шинохтиҳақиқатиҳунаро мансуби юнониён буда, Суқрот дар ин боб сухани аввал гуфтааст. Донишмандони дигари юнонӣ - Афлотун, Арасту ва Арастарх мавқеъ ва арзиши донишҳои инсониро дар бобихақдуҳақиқати шеър ва ғаразҳои он таъкид кардаанд.

Шуғли асосии нақд ва адабиётшиносӣ ва ноқидон дар қадим аз лиҳози луғат ва наҳв баҳодихӣ ба шеър будааст. Ҷунин тарзи маърифат асоси ақоиди донишмандони юнониро монанди Арасту низ муайян мекунад. Ҳамҷунин дар адабиёти Ачаму Араб низ “баҳс дар боби алфозу маънӣ ва таҳқиқ дар кайфияти истеъмоли луғат ва адои мақосид /Зарринқўб/ муҳимтарин равиши нақд ва адабиётшиносии пешин буд. Ҷунин фаҳмиш. яъне муносибати эҳтиёткорона ба қалам ва парастии он анъанаи дерин ва аз эътиқоди

кадимӣён ба нирӯи эҷодкорунаи калом ибтидо мегирад. Дар қадим чун маънӣ ва мазмуни шеър назди баъзе миллал амре илҳомӣ ва қудсӣ ба назар мерасид. Ҳар чизҳадафи нақд ва адабиётшиносӣ ва мавриди баҳс қарор намегирифт, аммо ҷанбаи луғавӣ ва наҳвӣ дошт. Ин гуна фаҳмиши калом, чунон ки В.Г.Белинский низ таъкид карда буд, “мисли он ки дар оламҳамаи мавҷудот аввал дорад”, дар замонааш “ба маврид ва хуб буд ва дар он давраҳам ба он наҳар кас, балки танҳо одамони бохирад, соҳибистеъдод ва рамузфаҳм даст зада, комёб мегардиданд”.

Афкори адабӣ ё худ андешаҳои интиқодӣ доир ба адабиёт асосан дар ду шакл зӯҳур кардааст. Аз “Авасто” сар карда, то имрӯз қаламкашон сухани худро доир ба ҳақиқати эҷоди бадеӣ гуфтаанд. Ин гуна андешаҳо дар роҳи омӯхтани таърихи нақд ва адабиётшиносӣ арзиши фаровон доранд. Дигар таълифи асарҳои ҷудогона оид ба шеър ва улуми сегона мебошад, ки дар таърихи адаби халқамон мақоми шоён доранд.

Нақд ва адабиётшиносии фаннӣ аз шеваҳои муассири таърихи нақд ва адабиётшиносии адабист. Ин нақд ва адабиётшиносӣ тақя бар саноеи бадеӣ дошт ва ба таъбири дигар, метавон гуфт, ки “ин нақд ва адабиётшиносӣ аввалин қадами матин ва устуворе буд, ки адибону наққодон дар роҳи идрокӯ шинохти латоифу маҳосини калом бардоштанд ва фунуну саноеъро малоки арзишу эътибори осори адабӣ” шинохтанд. Дар ин замина асарҳои зиёде ба майдон омад, ки дар мавқеи муносиб аз ин боб сӯхбат хоҳем кард.

Аз муҳокимаҳо бармеояд, ки нақд ва адабиётшиносии давраи аввали инкишоф асосан иборат аз нақд ва адабиётшиносии завқӣ ва истеҳсонӣ ва фаннӣ будааст. Сонитар, доираи баҳс ва таҳқиқи нақд ва адабиётшиносӣ тавсия ёфт. Бинобар инҳам ба тариқи умумӣ таъкид мекунем, ки дар аҳдҳои сонӣ, яъне то давраи нав шинохти фалсафии шеър аз муҳимтарин хусусиятҳои нақд ва адабиётшиносии адабӣ буд. Фаротар аз ин нақд ва адабиётшиносии адабӣ ба масъалаҳои шаклу мундариҷаи шеър, таърифи сухан, ҳоса сухани бадеӣ, вазъиҳолии назми ин ё он замон, доир ба эҷоди шоиру нависандагони мушаххас ва масоили дигар баҳс ба миён меоварад, ки ҷанбаи назарӣ ва илмиаш устувортар аст.

Умуман, беҳтарин дастовардҳои таърихи нақд ва адабиётшиносии тоҷик ба асрҳои X-XV тааллуғ дорад. Баъд аз асри XV дар ин равиш, махсусан дар нақд ва адабиётшиносии фаннӣ асари муҳимме ба майдон наомадааст.

Аз ин нуқтаи назар муҳимтарин воқеоти замон ба инкишофи илму адаб ва вусъати мафкураи ҷомеа бетаъсир набудааст. Истилои араб ва зухури ислом барои тамаддуни тоисломии Аҷам фочиа буд, вале роҳи ояндаи инкишофро барои таърихи навини форсҳо боз кард. Пас аз зухури Сомониён

ва ба курсӣ нишастани шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ адабу фарҳанги тоҷикон ба зинаҳои олиӣ рушду такомул расид. Маҳз дарҳамин замина нақд ва адабиётшиносии адабӣ ва нуктаи назарҳо доир ба адабиёт хеле инкишоф ёфт ва инҳодисаи муфид то охирҳои садаи XV идома ёфт.

Нобасомониҳо дар сиёсати ҷорӣ асрҳои XV-XIX на фақат мамлакат, балки фарҳангро низ ба вартаи харобӣ кашид. Санади баъди асри понздаҳ махсусан дар асрҳои XVIII ва XIX ба миён наомадани ягон асари барӣаста дар нақд ва адабиётшиносӣ суҳансанҷӣ далели ин суҳан аст. Гунаҳкори инҳодиса, албатта, манғитиён ва аҳкоми маъмури онҳост.

Аз нимаи дуоми садаи XIX давраи ҷадиди таърихи сиёсӣ, арзёбӣ ва фарҳангии халқҳои Осиёи Марказӣ шурӯъ мешавад. Пайдоиши ҷараёнҳои мухталифи фарҳангӣ ба тадриҷан дигар шудани тафаккури маънавӣ мусоидат кард. Муҳимтарин ва судмандтарин тақонро баҳаёти маънавии ҷомеа ҷараёни маорифпарварӣ дод. Аз замони Аҳмади Дониш ба баъд назари иҷтимоии адабиёт ба воқеият густариш ёфт. Чунон ки шеърӯ адаб бори маърифатӣ, омӯзандагӣ ва арзёбӣ бар дӯш гирифт, нуктаи назарҳо доир ба мақоми шеърӯ адаб дигар мешуд. Ва инҳама ба тафаккури ҷомеа бетаъсир набуд. Махсусан мақоми осори Аҳмади Дониш дар ин замина бузург буд. Осори Аҳмади Дониш далели завқ ва салиқаи шинохти рисолати адабиёт дар ин давра буд. Ба қадре ки лозим аст, таърихи афкори интиқодӣ, равишҳои наққодӣ ва арзиши онҳо дар ин давра таҳқиқ нашудааст, боиси афсӯс аст.

Умдатарин хусусияти нақд ва адабиётшиносии адабии ин давраи нав, яъне садаи бистум он аст, ки дар шууру тафаккури зиёиён, ки азҳайси ҷаҳонбинӣ, дониш ва таҷрибаиҳаётию эҷодӣ дар як поя набуданд, батадриҷ нигоҳи материалистӣ ба таърих, воқеият ва адабиёту санъат қувват мегирифт. Чунинҳолат нахуст роҳу равиши нақд ва адабиётшиносии адабии тоҷикро муайян кунад, сониян, майлу ақидаҳои мухталифро дар маънидоди вазъи адабӣ, адабиёти классикӣ. анъанаву навоарӣ ва шаклу мазмун нишон медиҳад. Азбаски дар солҳои аввали баъди инқилоб сохти сусиёлистӣ дар муборизаҳои шадиди қувваҳои иртиқоии дохилию берунӣ истехком меёфт, тарбияи рӯшанфикрони насли аввал ва ҷавон душвориҳо дошт.

Возеҳ аст, ки дар ин давра танқиди адабӣ адабиётшиносӣ ягон мақолаи ҷиддӣ тафсирию масъалагузор ва рисолаҳои назаррас ба майдон наомадааст. Инҳолат сабабҳои воқеӣ дошт. Махсусан набудани нашрияҳо ва қатъ гардидани ҷопи маҷаллаи “Шӯълаи инқилоб” /1919-1921/ барои ҷанд муддат хомӯш гардидани адабиёт ва танқиду адабиётшиносӣ боис гашт. Вале ин вазъиятро таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон ислоҳ кард.

Чустуҷӯҳои ҷиддӣ пайваста барои муайян кардани принципу усулҳои бадеии инъикоси воқеият ва инсон, ки ба тақозои низоми нав ваҳадафҳои он

ба вуқӯъ омада буд, хусусиятҳои нақд ва адабиётшиносии ин солҳо ва баъдро муайян мекунад. Муҳаққиқон эҷодиёти аксар нависандагонро, ки аз ҷиҳати ақида ва эътиқод ба воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ замон хилофи яқдигаранд, ба тадқиқ гирифтаанд. Ҳамин ҳодиса доираи масъалаҳо ва рӯҳи ҳуввиятҳои нақд ва адабиётшиносии адабии тоҷикро муайян мекунад.

Нақд ва адабиётшиносии адабии ин даврро вобаста ба муҳимтаринҳаводиси рӯзгор ба маҳалаҳои нақд ва адабиётшиносии маорифпарварон, нақд ва адабиётшиносии марҳалаи ҷадидия; нақд ва адабиётшиносии марҳааи инқори суннатҳо ва мерос; нақд ва адабиётшиносии давраи бозгашт ва бозёфт ва марҳалаи нақд ва адабиётшиносии асил қисмат кардан саҳеҳ аст.

Савол ва супоришот:

- 1. Тамоюлотӣ асосӣ даврандӣ таърихӣ адабиётшиносӣ ва соҳаҳои он.**
- 2. Таърихӣ адабиётшиносии навин ва омилҳои ташаккул ва вусъати он.**
- 3. Заминаҳои инқишофи таърихӣ адабиётшиносӣ дар Осиёи Марказӣ ва Эрон.**
- 4. Равияҳои омӯзиши асосӣ адабиёт дар таърихӣ илми адабиётшиносӣ.**
- 5. Вақилони асосӣ илми адабиётшиносӣ ва осори онҳо дар марҳилаи аввал.**

2 МАВЗУЪ. ТАМОЮЛОТИ ТАРАҚҚИЁТИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ IX-XV

Ин аҳд давраи шукуфоии адабу фарҳанги қавмҳои форсигӯ аст. Вазъи сиёсӣ давр, минҷумла барқарории давлати мутамаркази тоҷикон барои раванқи илму фарҳанг заминаи мусоид ба вусуд овард.

Ҳарчанд зуҳури ислом то андозае ба инқишофи тафаккури меросии халқи тоҷик халал расонд, раванқи муназзами адабу фарҳангро боздошт, беш аз ин сукуте дар инқишофи забони форсии тоҷикӣ ба миён овард, вале умуман ба пешрафт ва дурнамои ҷомеаи форсизабонон таъсири мусбат расонд. Ахлоқӣ исломи рошидӣ, ки заминааш Қуръони Муҳаммадӣ буд, ҷомеаро аз бисёр касолатҳои ахлоқӣ арзёбӣ раҳой бахшид ва низоми устувори омӯзишу парваришро тарҳ ниҳод.

Робитаи мутақобилаи фарҳанги Аҷаму Араб ва баръакс, таъсири мутақобилаи онҳо раванди инқишофи илму адабро ба сӯи беҳӣ тағйир дод. Бархӯрд ва баҳрабардории арабҳо аз осори қадими ориёӣ ва тарҷумаи ин осор аз ҷониби соҳибонаш ба забони арабӣ ғановати фарҳанги арабро афзуд.

Ҳамчунин таъсири адабу фарҳанги араб ба адаби форсии тоҷикӣ хеле зиёд аст. Ин ҷо интишори улуми сегонаи арабиро ба хусус бояд таъкид кард, ки яке аз заминаҳое буд барои раванқи нақд ва адабиётшиносии адабии асрҳои миёна. Нақд ва адабиётшиносӣу шеърӣ араб дар пайдоиши ин соҳа таъсири фаровон дошт.

Ислом, ки ба уламо мақоми аввал меод, ба ташаккули мактабҳои мухталифи адабӣ мусоидат кард, яъне барои раванқи илму адаб заминаи мусоиди арзёбӣ фароҳам овард. Нашр ва интишори кутуби илмиву адабӣ, тазокир ва луғатҳои арабӣ боиси пайдоиш ва раванқ ёфтани соҳаҳои мухталифи илму адаб дар форс гардид. Бо вучуди маҳдудиятҳои мазҳабӣ, ки хулафои рошидӣ эҳе карда буданд. бо вучуди он ки фосилаи форсигӯён ба сукути забон ва адаби зотии хеш тан доданд ва аъроб дар зиндагӣ ва тафаккури зотии онҳо таҳрифоте ворид сохтанд, ислом дар таърихи баъдӣ омили пешрафт ва пешбар гардид.

Таъсис ва раванқи бемонанди давлати Сомониён барои эҳеи тамаддуни форсӣ, ки акнун ангезаҳои зиёдеро аз мероси арабу Юнону Рум бо худ дошт, ба пайдоиш ва инкишофи илму адаб дар заминаҳои беҳтаре мусоидат кард. Инҳодиса заминаи асосии иҷтимоиро барои ташаккули нақд ва адабиётшиносӣ, ба хусус нақд ва адабиётшиносии фаннӣ ба вучуд овард.

Нахуст агар таълифоти арабӣ мактаби назарии таълим шуда бошад, баъд ба воситаи араб таълифоти донишмандони Юнону Руми Қадим, ба хусус тарҷумаҳои суриёиву арабии “Фанни шеър”-и Арасту ворид гардид, ки тафаккури фалсафӣ, аз ҷумла афкори назарии уламои моро доир ба шеърӣ адаб дигар кард. Дар ин замина мактаби наққодии форсӣ ташаккул ёфт. Рисолаҳои Абӯнастри Форобӣ “Рисола дар бораи қонунҳои санъати шеърӣ”, Ибни Сино “Дар бораи санъати шеърӣ”, Ибни Рушд “Китоби шеър” ва Насириддини Тӯсӣ “Дарҳадди шеър ваҳақиқати он”, ки “як навъ шарҳу гузориши “Поэтика”-и Арасту мебошанд, аз намунаҳои аввалини афкори назарӣ ва интиқодӣ доир ба шеър ва ғаразҳои он мебошанд. Нашри ин панӣ рисола зери як чилд аз тариқи нашриёти “Ирфон” бо танзим, тасҳеҳ ва тавзеҳоти донишмандон, шодравон Ш. Ҳусейнзода ва Х.Шарифов ин ақидаро бори дигар собит мекунад.

Ҳамин тариқ, дар таърихи инкишофи нақд ва адабиётшиносии ин давра ду равияи асосӣ ба назар мерасад, ки яке шеваи амалӣ ва дигаре назарист.

Заминаи устувори шеваи назарӣ дар нақд ва адабиётшиносии форсии тоҷикӣ аввалан кутуб ва расоили дастурии арабӣ бошад, сониян муҳимтарин замина осори Суриёӣ ва Юнону Руми қадим буд.

Чунон ки дар фавқ ёдрас шуд, зери як чилд нашр гардидани чаҳор рисолаи донишмандони форсу тоҷик худ далели таъкиди ин масъала аст ва

ин “рисолаҳо асоси равияи фалсафию мантикии назарияҳои шеърӣ гузаштаи моро ташкил додаанд” /Фанни шеър. саҳ. 14/. Зимнан бояд гуфт, ки китоби Арасту ба тавассути тарҷумаву тафсирҳои, ки дар шарҳ аз ҷониби донишмандони форсу араб сурат гирифт. умри дубора ёфт ва сонитар дар Аврупо низ машҳур гардид. Аз донишмандони шарҳ Ал-Киндӣ аввалин касест, ки ба ин асар шарҳу тафсир навиштааст ва баъди ӯ ин корро Форобиву Сино кардаанд. Вале рисолаҳои, ки дар Шарҳ ба тафсири китоби Арасту ба вучуд омадаанд, нисбат ба китоби муаллими аввал тафовути ҷиддие низ доштаанд. Аз ин мавқеъ шеваи назарии нақд ва адабиётшиносии форсии тоҷикӣ дар пайравии сирфи афкори адабии юнонӣ, шакл нагирифтааст, балки равишҳои хоси худро низ пайдо кардааст.

Равияи назарии нақд ва адабиётшиносӣ асосан дар асрҳои X-XI пайдо шуда, дар аҳдҳои XII-XIII инкишоф ёфта, дар садаи XV ба авӣ тараққиёт расидааст. Пешвоёни ин соҳаро дар ин замина метавон ном бурд. Инҳо Юсуфи Арӯзӣ, ҳасан ибни Каттони Хуросонӣ, Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ, Рашиддадини Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Шарафиддини Ромӣ, Тоҷ ал-Ҳаловӣ, Ваҳиди Табретӣ, ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоулло Маҳмудихусайнӣ ва дигарон будаанд.

Маҳз ба тавассути осори назарии ин гурӯҳ идроки бадеӣ ва шинохти илмӣ қонунҳои адабиёт, махсусан шеър шакл пайдо кард ва устувор гардид. Диди назариву интиқодӣ оид ба шеър ташаккул ёфт. Шеър аз назари шакл ва маънӣ мавриди тавачҷӯ қарор гирифт. Истилоҳи “нақд ва адабиётшиносии шеър”, ки моҳият ва равиши нақд ва адабиётшиносиро муайян мекунад. маҳсулиҳамин давра аст.

Шеваи амалӣ аз равияҳои дигари таърихи нақд ва адабиётшиносии асрҳои миёна аст. Ин равиш мубтанӣ бар афкори адабии шоирон ҷиҳати шарҳу тафсири каломӣ мавзун мебошад. Зухури ин тамоюл то андозае ба таъсири адаби Юнону Рум вобаста бошад, минбаъд хусусиятҳои хоси инкишофи худро пайдо кард.

Дарҳамин замина назари шоиронро ба шеърӣ якдигар метавон тарҷеҳ дод. Дар ин боб гоҳе шеърӣ ҷудоғона мавриди таҳқиқ қарор мегирад, гоҳи дигар осори шоироне дархурди қазоват мегардад. Назари Рӯдакиро ба шахсият ваҳайсияти шоирии Муродӣ, Шаҳидӣ ва Фароловӣ дарҳамин боб метавон мисол овард, ки поёнтар ин масъала тафсири комилтаре хоҳад ёфт.

Дар боби пешин мо санадҳои аз намунаи осори завқии замони қадим зирк кардем. Ин ҷо бо мақсади амиқ донишҷӯи шеваҳои мухталифи наққодӣ ва бурду боҳти равишҳои ҷудоғонаи он мухтасаран таърихи инкишофи онро баррасӣ хоҳем кард.

Имрӯз рӯшан аст, ки осори мустақиле оид ба нақд ва адабиётшиносӣ

дар таърихи адаби қабл аз ислом дастрас нест. Агар боби аввали “Калила ва Димна”-ро аз каломи Бузургмеҳр дарҳамин радиф ба шумор оварем. Агар ин санад воқеан дар паҳлавӣ вучуд дошта бошад, пас он рисолаест интиқодӣ дар боби ахлоқӣ ва аз лиҳози таърихият қобили таваҷҷӯҳ аст. Рисолаи оини нома навиштанро низ метавон аз осори нақд ва адабиётшиносӣ ба паҳлавӣ донист. Ин рисола усули номанависиро ташвиқ карда, фароҳуриҳол навиштани номаро таъйид мекунад. Бо ин муаллиф хубу бадро дар номанависӣ тафовут медихад.

Баъд аз ислом қадимтарин осор ба аҳди Сосонӣ мерасад. Мутаассифона, аз гӯяндагони ин давра осори арзанда боқӣ намондааст. Фақат аз номҳое ёдҳо дар навиштаҳо мондааст. Муҳаммад Васифро зикр кардаанд, ки шоири пурсор набудааст. Абӯҳафзи Суғдӣ, Абулаббоси Марвазӣ девон надоштааст. Ба қавли Авфӣ далеле нест, собит кунад, ки Фирӯзии Машрикӣ чӣ хидмате дар шеъри форсӣ кардааст. Боҳанзалаи Бодғисӣ низ чунин рафтааст. Аз анвои нақд ва адабиётшиносии завқӣ низ санади ҷолибе дар даст надорем. Суханони Аҳмад бинни Абдуллоҳиҳучистонӣ дар боби таъсири шеъриҳанзала ҷанбаи интиқодӣ дорад ва мубтанӣ бар ҷанбаи ахлоқӣ ва динист. Беш аз он чунин суханони Яъқуби Лайсро - “чизе ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфт”-ро метавон навъе аз нақд ва адабиётшиносии маънӣ шинохт.

Дертар, яъне дар аҳди Сомониёну ўзнавиён нақд ва адабиётшиносии завқӣ то андозае нумўъ ёфт ва муқаддимаи “Шоҳнома”-и Абӯмансурӣ далели даъвост.

Мо дар боби қаблӣ барои баъзе хусусиятҳои нақд ва адабиётшиносии асрҳои миёнаро таъкид кардан аз муқаддимаи “Шоҳнома”-и Абӯмансурӣ иқтибос карда будем. Ин ҷо дар ин боб лозим аст муфассалтар сухан гуфт.

Ин муқаддимаро дар аҳди Сомониён ба “Шоҳнома” навиштаанд. Дар ин муқаддима доир ба “Шоҳнома” ва моҳияти достонҳои он баҳси ҷолиби интиқодӣҳаст. ки имрӯз низ хусусияти омӯзандагӣ дорад. Ин ҷо сухан азҳадди тасвир, усули он. моҳияти он ва ҷанбаи таҳаюлотии он меравад. Дар ин муқаддима аввалин “шояд ишораи назарӣ доир ба тарзи тасвири румонтикӣ меравад, ки бисёрҳам ҷолиб аст. Беш аз ин, муаллиф миёни он чи ки лар воқеият аст ва он чи дар тасвири нависанда ғунҷидааст, фарқ мегузорад. Ў адабиёти хос. яъне тасвири таҳаюлиро аз сухани оддӣ тарҷеҳ медихад ва ба назари ў “ин гуна сухан дуруст ояд ба наздики доноён ва бихрадон ба маънӣ”. Яъне муҳимтарин натиҷаи осори адабӣ маънии он аст. Вале ба маънӣ низ наҳама сарфаҳм меравад. Инҳама гувоҳӣ қареҳаи наққодии муаллифи муқаддима аст.

Дар таърихи нақд ва адабиётшиносии ин аҳд маҷлису мунозираи

аҳкоми онро низ метавон ном бурд. Ҳарчанд санадҳои он таъриххудуд ва мушаххасоти нақд ва адабиётшиносии ин давраро комилан ошкор намекунад, вале арзише дорад. Ин гуна баҳсҳо қароқарии суҳаншиносии аҳли завқ ва мамдӯҳону надимони ишонро ба дурустӣ тасдиқ мекунад. Қариҳаи суҳаншиносии Насри Сомониро муносибати ӯ ба шеъри Рӯдакӣ собит месозад. Ва баръакс, “фароҳуриҳол” суҳан гуфтани Рӯдакӣ ва дар табъи амир асар гузтоштани шеъри ӯҳодисаи содда нест. Вазири донишманд Балъамӣ Рӯдакиро беназир мешинохт. Вазиддудаулаи Дайламӣ онҳоро, ки ба лаҳҷаи табарӣ шеър мегуфтанд, арӣ меод.

Аз шоҳони ин аҳд Маҳмуди ғазнавӣ шеърдӯст буд. Ҳатто Муҳаммад Авфии Бухорӣ ба ӯ номи шоирӣ бастааст. Беш аз ин чунин истиқболи ӯ аз “Шоҳнома” низ гувоҳи табъи ӯст. Мегӯяд: “Ҳама “Шоҳнома” худҳеч нест, магарҳадиси Рустам ва андар сипоҳи манҳазор мард чун Рустамҳаст”. Тафсири ин матлабро Заринқӯб хеле равшан дарёфтааст, ки иқтибос мекунем: “Далели адами ба сирати ӯ шеър нест, балки нишон медиҳад, ки таъсири суҳанони сироятomezи руқабои Фирдавсӣ ва қасоне, ки аз тариқи тамаллуғ ва муомила Рустаму Искандар ва Баҳману Дороро банди Маҳмуд мешумурданд, дар вучуди ӯ қавӣ будааст. Суҳани ӯ дар боби байте аз “Шоҳнома”, ки бино ба қавли Авфӣ, Ҳоча Маймандӣ дар ҷои муносиб бар он подшоҳ хонд ва ӯ пурсид: “Ин байт кирост, ки мардӣ аз ваҳме зояд”, худ нақд ва адабиётшиносӣ аст ҷолиб, ки аз таъсири шеър дар вучуди ӯҳикоят мекунад. Писараш Амир Муҳаммад низ, ки гӯё аз маърифвати шеъри тозиву порсӣ бебаҳра набудааст, зоҳиран дар нақд ва адабиётшиносии ашъор алоқа ва эҳтимом доштааст ва Фарруҳӣ муқаррар ба нақд ва адабиётшиносии ӯ ишорат кардааст. /Нақд ва адабиётшиносии адабӣ. саҳ. 470/.

Муносибати Унсурӣ ва бародари Маҳмуд Абуяъқуби Юсуф низ далели завқ аст.

Султон Масъуд низ аз адабу шеър оғаҳӣ дошт. Рафтори ӯ бо Масъуди Розӣ далели нуктасанҷии ӯст. Санадиҳодиси Манучехриро амр медиҳад то ба шеъри ӯ ҷавоб гӯяд, вале наметавонад, низ басо ҷолиб аст. Вале инҳама аснод кофӣ нест, ки равишҳои завқӣ ва фанниро дар тафаккури салотину маҷлисиён ва надимони онҳо муайян кунем. Бо вучуди он ин санадҳо низ бешу кам далели завқӣ идроки латоифи шеъранд. Фаротар аз ин далолат мекунанд, ки онон аз рамузу дақиқии нақд ва адабиётшиносӣ низ беҳабар набудаанд”.

Тасаввуроти дигаре вобаста ба шинохти моҳияти шеър ва ағрози он низ ҷо-ҷо ба назар мерасанд. Масалан, чунин байти Шаҳиди Балхӣ интиқоди гиро аз шоирест:

Даъвӣ кунӣ, ки шоири даҳрам, валеқ нест
Дар шеъри ту на лаззату наҳикмату на чам.

Шаҳид лаззатуҳикмату чам /авсоф/-ро аз шароити умдаи шеър медонад ва бо ин хусусияти омӯзишии онро таъкид мекунад. Шеър, ба назари ӯ танҳр мояи тафреҳ нест, балки воситаи таълим низҳаст. Дар қасидаи “Корвониҳулла” Фарруҳӣ шеърро ба дебову парниён монанд мекунад, ки ишорате ба “чанбаи санъати шеър аст”. Фарухӣ ба хотири танҳо санъат напазируфтааст. Балки саҳли маънавиро фазилати шеъри асил медонад. Дар ин боб фармудааст:

Кирдори ту ба наздиҳама халқ мӯъҷаз аст,
Чун назди шоирон сухани саҳли маънавӣ.

Каломи мавзун назди шоирон бо сухани саҳли маънавӣ азбу дилнишин аст. Аммо ин гуна шеър, ки пурмаънист, ба воситаи санъат хотирангез хоҳад шуд ва ин аз шароити умдаи шеърро шоир аст. Унсурӣ “чун маонӣ чамъ гардад, шоири осон бувад”, мегӯяд. Вале ӯ таъбиру баёнро низ аз муҳиммоти шеър медонад.

Дар ин миён назари Рӯдакӣ ба шеърро шоирӣ хос аст. Худро “шоири наву нагувора” донишани ӯ як навъ таъкиди сабки шоирии ӯст. Беш аз ин зимни тафсири ин калом муносибати ӯ ба шаклу мазмуни шеър равшан мегардад. Сониян ин тарзи идроки ӯро ифодаи “лафзҳама хубуҳам ба маънӣ осон” тақвият мебахшад. Рӯдакӣ маҳз мадоеҳро иборат аз чунин фазилат медонад.

Рӯдакӣ аз лиҳози шакл шеърро меписандад, ки лафзи хуб дошта бошад, саҳли мумтанеъ бошад, вале беш аз ин маънии осон дошта бошад. Ба назари ӯ, мақсуд танҳо аз ин гуна шеър баҳосил меояд.

Кисоии Марвазӣ ғазалро бар дурӯғ тарҷеҳ медиҳад. Ва аз як шеъри шиквоии Манучеҳрӣ низ бар меояд, ки “дар он давра мадҳро низ бар дурӯғу газафа мубтанӣ мешумардаанд ва ғолибан баҳар қас аз аҳли тамиз шеър арза мешудааст, онро ибтидо то интиҳо яксар дурӯғ мепиндоштааст ва ин тарзиҳукм дар боби шеър аз ривочи мафҳуми нақд ва адабиётшиносии ахлоқӣ дар ин давра низҳикоят мекунад” /Нақд ва адабиётшиносии адабӣ, саҳ. 189/.

Чунон ки ишора шуд, яке аз шоҳаҳои нақд ва адабиётшиносии ин аҳд нақд ва адабиётшиносии фаннист. Ҳарчанд китобе дар даст нест, вале аз тавачҷӯҳи шоирон ба ин масъала бармеояд, ки заминае барои дарки бадеъ ва арӯз будааст. Назар ба қавли муаллифи “Ҳадоиқ-ус-сеҳр” Абӯсаид Аҳмад бини Маншури Самарқандӣ китобе дар санъати муталаввин тасниф карда, ки Хуршедӣ ба он шарҳ навиштааст. Беш аз ин дар шеъри унсуриву Фарруҳӣ

ваҳатто Фирдавсӣ таваччӯҳ ба саноеи лафзиву маънавӣ хеле зиёд аст. Ба қавли Зарринқӯб “номи саноеи бадеъ низ зоҳиран аввалин бор дар шеъри Унсуриву Фарруҳӣ омадааст”.

Ғайр аз бадеъ доир ба илмҳои дигар низ таснифоте будааст, китобҳои дар луғату адаб, монанди “Китоб-ул-байн”-и Халил бини Аҳмад, “Таҳзиб-ул-луғат”-и ҳарчӣ мавриди назар будааст. Тарҷумаҳои шеърӣ форсӣ ба арабӣ ва бильякс низ дар ин боб санад аст. Назар ба қавли тазокир дар арӯз низ китобҳо таълиф шуда, вале аз байн рафтаанд. Дар муқаддимаи “Тарҷумон-ул-балоғат” ба кутуби Юсуфи Арӯзӣ ва Абӯаблои Шустарӣ ишора мешавад, ки пештар таълиф шуда. Дар ин аҳд китоби аввал дар боби арӯзу қофия ба Абулҳасани Алӣ Баҳроми Сараҳсӣ мутааллиқ аст. Кутубҳои дигар, аз ҷумла “Канз-ул-қофия”, “Ғоят-ул-арӯзайн” ва “Рисолаи хучаста”-ро низ аз ӯ донистанд. Санади ҷолиб он аст, ки маҳзҳамин рисолаҳоро Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар “Чаҳор мақола” барои омӯзиш ба шоирони ҷавон тавсия мекунад. Шарҳиҳол ва намунае аз ашъори форсӣ ва арабии Абӯмансур” Иброҳим Маърум ба Бузургмеҳр дар “Лубоб-ул-албоб” ва “Татимат-ул-ятима” нақл шудааст. Шамси Қайс низ ӯро аз зумраи арузиёни Аҷам мешиносад.

Савол ва супоришот:

- 1. Марҳилаи аввали инкишофи илми адабиётшиносӣ ва равияҳои асосии он.**
- 2. Адабиётшиносӣ ва нақди фаннию завқӣ ва хусусиятҳои асосии он.**
- 3. Мавқеи тазкираҳо дар инкишофи илми адабиётшиносӣ.**
- 4. Омилҳои инкишофи илми адабиётшиносӣ дар ин аҳд.**
- 5. Асарҳои илмии адабиётшиносӣ ва таснифоти онҳо.**

Мавзӯи 3. ПАДИД ОМАДАНИ АДАБИЁТИ МАОРИФПАРВАРӢ ВА ЗАМИНАҲОИ АСОСИИ ТАШАККУУЛИ ОН.

Ибтидои асри ХХ бо тезутундии воқеаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ характернок аст. Таъсири сиёсати мустамликадоронаи Руссия дар ин давра дар тамоми соҳаҳои ҳаёти мардуми маҳаллӣ, ки зери тасарруфи Руссияи подшоҳӣ даромада буданд, ба мушоҳида мерасад. Ин марҳилаи таърихӣ аз охири асри XIX сар шуда то солҳои 1926 идома ёфтааст ва он дар ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ, маданияту маишӣ аз ҷиҳати вуҷудати воқеаҳои таърихӣ мавқеи муҳиме дорад.

Дар натиҷаи доман паҳн кардани сиёсати мустамликадоронаи ҳукумати подшоҳӣ беҳуқуқиву қашшоқӣ ва бенавоию ранҷбарии аҳолии маҳаллӣ торафт меафзояд. Гарчи дар ин давра дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Марказӣ корхонаҳои хурд-хурди саноатӣ (завадҳои пахтазоакунӣ, рағбанбарорӣ) консервабарорӣ, нӯшокиҳои спиртӣ, чармгарӣ ва ғайраҳо) сохта шуда бошанд ҳам, барои беҳбудии зиндагии мардум чандон аҳамият надошанд. Дар натиҷаи афзоиши талаботи ҳукумати подшоҳӣ ба ашӣи хом, афзудани нуфузи муомилоти пулӣ дар ин ҷойҳо низ боёни маҳаллие пайдо гардиданд, ки бо саноатчиёни рус дар рақобат буданд. Дар натиҷаи инкишофи муомилоти савдо ва рақобати бозорӣ маҳсулоти саноатии қосибон ва ҳунармандони маҳаллӣ арзиши хешро гум кард ва аҳволи табақаи ҳунарманд нисбатан бад гашт.

Ғузориши масъалаҳо тақозо менамояд, ки ба воқеияти сиёсӣ-иҷтимоӣ ва таърихӣ маданияти охири асри XIX ва аввали асри ХХ аз дидгоҳи тоза назар афканда шавад. Таҳлили амиқи воқеият ва моҳияти ҳодисот, ки дар заминаи қонуниятҳои табиӣ иҷтимоӣ ба вуҷуд омада буданд, тақозо мекунад, ки муфассалан ба ин масъалаҳо таваққуф карда шавад. Ҳамчунин мушоҳидаву таҳлили манзараи таърихӣ ва сиёсати дохилӣ дар баррасии мавзӯи мавриди назар муҳим аст.

Дар чунин шароит гӯё Руссия ба қорҳои дохилии Бухорои «муствақил» муодоҳила намекард. Аслан ва амалан дар шароити қуруни вусто, ки дар Осиёи Миёна мастаъмӣ буд, сурат напазируфтани таҳаввулоти қиддири дар ҳама самт дарк намудан мумкин аст. Адабиётшиноси тоҷик Х.Асозода менависад, ки дар ин сарзамин (Осиёи Марказӣ–С.Х.) ҳанӯз ҳам гароишҳои феодалий ва тамоюлоти мазҳабӣ бечуну чаро давом мекарданд. Яъне ин сарзамин ҳаёти анъанавии худро идома меод, мисли ин ки ақоид ва афкори

навин фақат дар шароиту муҳити басо душвори он роҳ меёфт».¹

Ба қавли Иржи Бечка сарзамини Сино ва мардуми он ба дуо ва баъдтар аз он бо сеҳру чоду кор мекарданд ва мардуми сарзамини ахтаршиноси бузург—Улуғбек гумон мекарданд, ки хуршед ба даври замин мегардад.

Ҳамин тариқа, манзараиҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии халқҳои Осиёи Марказӣ бо баъзе пешрафтҳои ҷиддӣ нисбатан ранги дигар гирифта бошадҳам, аҳволи мардуми маҳаллӣ, баҳусус, табақаҳои оддии чамъиятӣ тоқатфарсо буд. Ин гуна аҳволи вазнин нафрату ғазаби мардумро барҳукумат як бар чанд афзуд. Ин буд, ки баъди инқилоби солҳои 1905-1907, ки дар Руссия руҳ дод, байни мардум ҷунбишҳои фикрӣ, дигаргуниҳои маънавӣ ба миён омад ва он ба мардуми маҳаллии Осиёи Марказӣ таъсири назаррасе падида овард. Дар зери ин таъсир дар Осиёи Миёна низ ҷунбиши фикрию иҷтимоии гуногуне ба вучуд омад. Асосан дар шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ, - Қўқанд, Тошканд, Андиҷон, Самарқанд, Хўҷанд хурӯҷҳои гуногуни иҷтимоиро дидан мумкин аст. Баъди солҳои 1905-1907 низ метавон гуфт, ки тарзи тафаккур ва як навъ ҷаҳонбинии мардум тадриҷан таҳаввул ёфт. Дар ибтидои асри ХХ байни табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ тезу тунд шудани муносибатҳоро дарк кардан мумкин аст. Дар ин давра метавон гуфт, ки аз дохили мардуми маҳаллӣ шахсоне пайдо гаштанд, ки барои озодии миллӣ саъю кўшишҳо доштанд. Дар ин давра мобайни халқ низ ақидаҳои гуногуни ташвиқӣ ва тарғибӣ паҳн карда шуда буд. Умуман, ин давра низ бо бедории фикрии умум хеле характернок аст.

Аз аввалҳои асри ХХ дар Осиёи Миёна ҷунбиши иҷтимоӣ сиёсие бо номиҳаракати ҷадидӣ ба майдон омад, ки яке аз воқеоти муҳими ин давр маҳсуб мегардад. Вобаста ба тақозо ва нишондоди сиёсатиҳизбии расмӣ давраи шўравӣ бобати ин давраи адабиёт таҳқиқот низ дар асоси таҳрифотиҳақиқат сурат гирифтааст.

Аз ҷониби Руссияи подшоҳӣ забт гардидани Осиёи Марказӣ, ки аз нимаи дуюми асри XIX оғоз гардида буд, дар аввалҳои асри ХХ тамоми шаҳру вилоятҳоро зери таъсири худ мегирад. Натиҷаиҳамин буд, ки дар муддати кўтоҳҳукмронии мустамликавӣ ва зулми тоқатфарсои дутурафа, ҳам аз ҷониби феодалони маҳаллӣ ваҳам аз ҷониби амалдорони рус ҷорӣ карда мешавад. Ҳатто ин вазъият аз ҷониби яке намояндагони сиёсии рус ба тариқи зайл ташреҳ меёбад: «Вилоятҳои мустамликавӣ фақат тавассути тире туфанг ва шамшеру теғ сари итоат фуруд оварданд. Ба аҳолии маҳаллӣ муносибати

¹ Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи ХХ. – Душанбе: Маориф, 1999. Саҳ. – 8 .

ваҳшиёна чорӣ карда шуда буд. Дар чунинҳолати тоқатфарсо халқи маҳаллӣ барои дафъатан дур сохтани зулму истибдод кӯшиш ваҳаракат дошт».

Чуноне, ки дар боло ишора рафт, инқилоби солҳои 1905–1907, ки дар Руссия амалӣ гардид, дар Осиёи Миёна низ таъсири худро гузошт ва дар байни мардум чунбиши фикрии қавиеро падида овард. Бо сабаби харчу марҷҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ аҳволи иқтисодию сиёсии мамлакат тангтар шуд ва бо мақсади рӯйпӯш кардани ин хароҷот бочу хироҷ барои халқи маҳаллӣ дучанд гардид.

Бояд ибраз дошт, ки дар баробари тамоми тағайюроту таҳаввулоти солҳои аввали асри ХХ воқеияту дигаргунии муҳимро дар раванди сиёсии Осиёи Миёнаҳодисаҳои сиёсии солҳои 1905-1907 гузошт. Рӯзафзунии чунбишухаракоти табақаи ранҷбару зиёиёни маҳаллӣ зери таъсири нуфузи тамаддуни аврупоӣ, инчунин зери таъсири нуфузи русҳо хонсолори Бухоро тадриҷан истиқлоли сиёсии хешро аз даст дод ва русҳо дигар имкон надоданд, ки вазъи салтанату давронихукумати маҳаллӣ дигар беҳбуд гардад. Ба ин пеш азҳама, ҳукумати ричоли дарбори амир муҳолифат доштанду ягон зарроти таҷаддудхоҳӣ ва ислохотпарастиро дар мулк роҳ надоданд. Ҳамин буд, ки салтанат ва мулки аморату қудрати сиёсии амири давр рӯ ба таназзул овард. Аммо дар Туркистону Бухоро дарҳамин гуна шароити тангу фарсуда низ мардони инқилобию равшанзамир, бедордиду равшанфикр падида омаданд ва барои беҳбудии зиндагии ҷомеа камар барбастанд. Тадриҷан ғоя ва мафкураиҳаракати маорифпарварии таҷаддудхоҳӣ ба саҳфаҳои адабиёти бадеӣ гузашт. Адабиёт рангу бори тоза касб намуд ва барои ифодаи марому мақсад ва матлаби зиёиёни маорифпарвар мутобиқ карда шуд. Дар ҷодаи эҷоди бадеӣ адибон ба ду равия тақсим шуданд. Қисме адибон агар роҳи навини маорифпарвариро интихоб намуда бошанд, қисми дигаре аз онҳо анъанаҳои беҳтарину хубтарини адабиёти классики тоҷикро идома доданд.

Дигар аз нуктаҳои муҳим ин аст, ки аксаре аз адибони маорифпарвар ва зиёиёни даврҳам дар рушду нумӯи адабиёти маорифпарварии тоҷик ваҳам дар ташаккулу инкишофи адабиёти бедории миллии ўзбек саҳмгузоранд. Зеро аксарияти маорифпарварони зиёӣ адибони зуллисонайн буданд ва аз ин лиҳоз хизматҳои эшон дар шаклгирии адабиёти сифатан навихар ду миллат баробар аст. Инчунин яке аз хусусиятҳои муҳимтарини адабиёти маорифпарварӣ-таҷаддудхоҳӣ дар идома ёфтани ва устувор будани анъанайи зуллисонайнӣ зохир мегардад. Аммо аз соли 1907 сар карда давраи пурбории фарҳангӣ оғоз гардид. Мардум тавассути нашрияҳо ва фарҳанги мамолики муиараққии Аврупо, Эрон, Туркия ва баъзе аз давлатҳои Шарқ ба муҳити дунявии илму фарҳанг ошно гардиданд. Ҷои шубҳа нест, ки аввалин омил дар ташаккули муҳити илмию фарҳанги халқҳои Осиёи Марказӣ фарҳангу илми Руссия буд

ва тавассутиҳамин чиз ба илму адаби Аврупо низ роҳ кушода шуд. Ошноии фарҳангӣ боиси ҷунбишҳои табақоти равшанфикру демократии ҷомеа гардид. Аслан, ин ҷунбиш аз нимаи дуюми асри XIX дар ин минтақа падида омада, гоҷа ва моҷаи аслии он аз ҷониби равшанфикрон маорифпарварониҳамин давр баён гардида буд. Дар оғози асри XX зери таъсири ҷунбишҳои миллӣ–озодихоҳӣ, таҷаддудхоҳию маорифпарварии наҳзатҳои маҳаллӣ, ки имрӯз саромади онро Исмоили Гаспиралӣ медонанд, муҳити илмӣ, адабӣ, фарҳангии иҷтимоии халқҳои маҳаллӣ самти тоза дарёфт. Зери таъсири ҷунбиши таҷаддудгароён (ҷадидон) дар Бухоро падида омадану мавқеи сиёсӣ-иҷтимоӣ пайдо кардани наҳзати ҷавонбухориён низ маъруфият дорад.

Ҷавонбухориён-гурӯҳе, ки мақсад ва маслаки онҳо дар ибтидо таракқӣ, наشري маорифи замони ва пешрафти мамлакат буд ва роҳбару аъзоёнаш ба эътибори аксарият ҷавонон ва навафикрон буданд, аъзоёни ин гурӯҳ, мисли «ҷавонтуркон»-и Туркияи он давр худро «ҷавонбухориён» меномиданд. (С.Айнӣ, Таърихи инқилоби Бухоро, сах.-70). Ин ташкилот ва аъзоёни он дар манбаъҳои мухталиф бо унвонҳои гуногун «ҷавонфикрон», «ҷадидон», «таҷаддудхоҳон», «навафикрон», «таракқипарварон», «равшанфикрон», «озодфикрон» ва ғайраҳо муаррифӣ мешавад

Аммо дар боби моҳият баҳамфикриюҳамраъии заиф, дастури номуназзаму манфиатҷӯёна майл доштани баъзе аз аъзоёни инҳаракот ва ҷунбиш бо маъноии том дар пешрафтиҳаёти мардум дер ва абадан мақом наёфт. Гуфтан мумкин аст, ки боиси пароканда гардидани ин наҳзати таҷаддудгароёна дар фаъолияти тарафпарастии баъзе аз вакилони онҳо, баъзан манфиатпарастии аъзоёни он намудор мегардад. Ҳадафи аслии қисме аз онҳо мароми муайяну муштарак надошт. Аммо дар таркиби ин равшанфикрон ва таракқипарварону таҷаддудхоҳони комил низ буданд, ки дар самти пешравиҳои мардум, тарғиби илму маорифи дунявӣ, падида омадани наشريҳои нав, дигаргуншавиҳои иҷтимоии мардуми маҳаллӣ, бедорӣи фикрии онҳо ва муҳимтараш самти тоза дарёфтани адабиёти бадеӣҳисса гузоштанд. Гап дар сари он аст, ки дар ибтидои асри XX ҳар ки худро зиёӣ мепиндошт, дар рушду нумӯъ ва инкишофу таҳаввули адабиёт ва маданиятнокии мардум саҳмгузор буданд.

Ҷадидон барномаи комили навазозии маорифпарваронаи ҷомеаро ба миён гузошта буданд. Дар нигоҳи ин гурӯҳ бозҷустии роҳи фардо бо танқиди соҳти воқеияти замониҳамроҳ мерафт. Интиқоду ифшогарӣ даъвату хитоба аз хусусиятҳои аслии адабиёти ин равию буд. Ормонҳои олии маорифпарварии навахоҳон дар асарҳои Фитрат, Аҷзӣ, Асирӣ, Мирзо Сироч, Бехбудӣ барин намоёндагонии ин равию равшан ба назар мерасад. Дар вақташ Фитрат

качфаҳмиҳоро дар шинохти мароми ҷадидон хеле равшан тафсир карда буд, ки имрӯз низ арзиш дорад. Ў сабаби ихтилофоти ҷадиду қадимро шарҳ дода таъкид карда буд, ки «миллати начибҳои Бухороро пӯшида нахоҳад буд, ки муддатест ихтилофи ҷадид ва қадим, ки мабдаъаш ба ҷуз иштибоҳкорӣ ва фасодати баъзе хоинони миллат чизи дигаре нест, Ватани муқаддаси моро фаро гирифта, ҷамоаи муттаҳидаи аҳолиро ба унвони ҷадид ва қадим-ду фирқа ваҳар кадомро нохушнудони дигар намуд». Моҳияти ин суханони Фитрат дар онҳам зоҳир мегардад, ки ў пеш азҳама ихтилофоти байни миллатҳоро инкор мекунад. Ин тарзи ифодаи фикр хеле ҷиддӣ ва дар айнаи замон муҳим аст.

Зиёиёни бомаърифат сари вақт дарк намуданд, ки инкишофи ҷамъият, маҳз тавассути ташаккулу бунёди маърифат, илму дониши нави замонавӣ имконпазир аст. Ин мулоҳиза бо гуфтаи сарвари давлат Ислому Абдуғаниевич Каримов низҳамоҳангӣ дорад. Ў таъкид менамояд, ки «... асос ва пояи тараққиёти ҷамъияти ягона ва муқтадире, ки онро аз домиҳалокат начот дода метавонад, фақат маърифат аст»². Пас, дар ривочу раванг ва пешрафтиҳаёти маданияту фарҳангии мардуми Осиёи Марказӣ саҳми маорифпарварони номбардор ва навиштаҳои илмиву таърихӣ ва фалсафияу бадеии онҳо хеле арзишманд аст.

Ҷунбиши таҷаддудхоҳони миллӣ аз ҷанд ҷиҳат аз андешаҳои тараққиҳоҳонаи саромади ҷараёни маорифпарварӣ ва адабиёти бедории миллӣ-Аҳмади Дониш сарчашма мегирифт. Ин буд, ки дар ташаккул ва рушду нумӯи афкори навини эшон мавқеи осори бадеӣ-адабиёт хеле калон буд. Тағйироти муҳимтарини сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангию маданӣ дар осори бадеии вакилони пешқадами давр инъикос меёфт. Пайваста ба дигаргун шудани шароит, тамоюлоту афкори тараққипарваронаю навҷӯёна адабиёт мазмунан ранги тоза дарёфт. Афкори нави танқидию ахлоқӣ, фалсафияу иҷтимоӣ бевосита, боиси тағйироту таҷаддуди соҳаҳои мухталифиҳаёти мардум гардид. Адабиёт зимни таъсири ин афкор тавассути эҷодиёти намояндагони барҷастаи ин давраи он бо мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ тоза ба марҳилаи нав самти тоза дарёфт. Инъикоси ғоя ва мазмуну мавзӯоти нави тараққипарваронаю маорифпарварона дар ташаккули мазмуни адабиёти ин давр таъсири амиқе расонид. Воқеан, дар ҷунин навиштаҳо доираи мавзӯву масъалаҳо қомилан нав буд. Бори аввал устод Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ба ин масъала ишора карда, аз ҷумла навишта буд, ки мавзӯи ин гуна осор «ба эътибори умумият ватан, миллат, дин, илм ва маориф буда, ташвиқ ба муқобилиҳукумати мустабида зимнан, ҳуҷум ба

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 21.

уламо сароҳан аз мавзӯҳои муҳими ин давра ба шумор мерафт»³.

Шарқшиноси рус А.Н.Самоилович дар яке аз мақолаҳои «Драматическая литература сартов» соли 1910 менигорад, ки «Дар оғози асри ХХ дар Туркистон (Осиёи Марказӣ С.Х.) адабиёти моҳиятан набе ба майдон омад». Дуруст аст, ки муаллифи сатрҳои фавқ бо назардошти жанрҳои дармавӣ дар ин давра ба майдон омадани адабиёти моҳиятан навро дар Осиёи Марказӣ таъкид мекунад. Аммо, агар дақиқтар назар афканда шавад, пай бурдан душвор нест, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри ХХ дарҳаёти маданияи халқҳои Осиёи Марказӣ табаддулот ва тағйироти тоза дарҳамаи ҷабҳаҳо назаррасанд. Падидаи омадани ҷараёни маорифпарварӣ омили асосии ин табаддулот ва тағйирот аст. Зеро дар асоси факт ва далелу бурҳонҳои қотее собит кардан мумкин аст, ки дар охири асри XIX ва оғози садаи ХХ ба ҷои қонуниятҳои деринаю меъёрии адабиёти мумтоз, ки асосан дар устувории қолабҳои анъанавии шаклии осори адабӣ қазоват мекунад, ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ваҳам аз ҷиҳати шаклу услуб адабиёти тадричан навгаштае дар равиши тоза бо мазмуну мундариҷаи ғоявии нав ба майдон омада буд. Дар як муддати кӯтоҳ адабиёт ҷараёни дигаре пайдо намуда, дар асоси қонуният ва услубу принципҳои нав рӯ ба инкишоф ниҳод, ки ин ба омилҳои болоӣ саҳт марбут аст.

Ҷоиз ба тавзеҳ аст, ки то давраҳои наздик маҳзҳамин давраи таърихи адабиётҳамчун давраи инкишофнаёфтаи адабиёти тоҷик баррасӣ гардида, тадқиқотҳои дар ин ҷода анҷомёфта низ дар доираи маҳдуд сурат гирифтаанд.

Ин давраи таърихи адабиёт, яъне адабиёти оғози қарни ХХ, ба унвон адабиёти таҷаддудхоҳӣ ва ё ҷадидӣ мантиқан идомаи адабиёти маорифпарварӣ буда, он қисми ҷудонашаванда ва марҳилаи яқлухти адабиёти маорифпарварист.

Дар адабиёти ин давр ҷиҳати азҳама муҳим дар эҷоди бадеӣ тадричан тағйир пазируфтани шаклу мазмун аст. Зеро бо оҳистагӣ бошадҳам дарҳамин марҳила тағйиру таҷаддуди шаклию мазмуни осори бадеиро мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ҷараён, аслан, аз нимаи дуюми асри XIX оғоз гардида буд. Дар адабиёти тоҷик, маҳз, азҳамин давра муносибат ба жанру шаклҳои адабӣ тағйир пазируфт. Дар эҷодиёти адибон як навъ муносибати мусбиеро нисбати жанрҳои адабиёти мамолики Ғарб ва мамлакатҳои нисбатан тараққиёфтаи Шарқ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар охири асри XIX ва ибтидои ХХ баҳусус, аз солҳои 10-уми ин аср дар асоси таҷрибаҳои робитаҳои адабии нав дар ташаккули жанр ва навъҳои адабӣ, мазмуну

³ Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Маскав, Чопхонаи марказӣ. – 1926. Иборат аз 656 с. Саҳ.-529

мундариҷаи осори бадеӣ муғҷаҳои аввалине шукуфтанд. Инҳолатроҳамчунҳодисоти мусбии ташаккули адабиёт ва қадами ҷиддие пиндоштан ва онро дар асоси пайдоиши жанрҳои драмативу публицистӣ, инчунин таҷаддуди шакливу мазмунии баъзе аз жанрҳои анъанавии адабиёти мумтоз эзоҳ додан мумкин аст.

Боиси ин буд, ки дар Осиёи Марказӣ низ ҷунбишҳо ваҳаракатҳои ислоҳотхоҳона баҳри озодию ваҳдат ба вучуд меомад. Имрӯзҳо бояд иқрор гардид, ки сарвари инҳама ҷунбишҳои иҷтимоӣ зиёиёни маҳаллии бедорфикру равшанзамир буданд.

Мақсад ва мароми ин гурӯҳи ҷомеа аз таълими озодию ободӣ, ваҳдату ягонагии миллӣ, посдошти анъанаҳои миллӣ, тараққӣ додани дараҷаи зиндагӣ, маданият, илми замонавӣ, таҷаддудхоҳию маърифатпарварӣ, барҳам додани иллату нуқсон, тарғиби ғояҳои солим, худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллию таърихӣ, ки аслу ҷавҳари тараққиётро ташкил медиҳанд» иборат буд.

Омилҳои асосии инҳама тағйиротҳо дар поёни асри XIX ба вучуд омада буданд. Руссия бинобар ташаккули муносибатҳои сармоядорӣ хеш Осиёи Миёнаро ҷун кони манотиқи ашӯву манобеъи хом дарёфта буд. Муқовимат ва муносибатҳои мутақобилаи дохилӣ, дар навоҳию манотиқи мухталиф сар задани шӯришу туғёнҳои маҳаллӣ аҳволи сиёсии аморат ва хонигарӣҳои Осиёи Миёнаро муташанниҷ сохта буд.

Ана дарҳамин равиш адабиёти равшангарии тоҷик, ки адабиёти ҷадида низ як шоҳаи он аст, зуҳур кард ва инкишоф ёфт. Мутаасифона, солиёни дароз адабиёти ҷадидаҳамчун зуҳуроти манфӣ дар таърихи адабиёт зикр мешуд. То рӯзҳои наздик инҳаракатҳамчунҳаракати «буржуазияи савдоию тижоратии маҳаллӣ» ва аъзоёни он «зиёиёни миллатчӣ» муаррифӣ мешуд. Ин тарзи баҳодихӣ ба масъала яктарафа аст. Инҳама вобаста бо сиёсатиҳукуматиинҳамонвақта буд. Имрӯзҳо собит гаштааст, ки инҳаракат аз ҷанд чихат муҳим буд. Дар асл ҷараёни ҷадида дар таърихи адабиёти тоҷик мақоми мусбат дошта, дар замонааш рисолати бузурги иҷтимоиро бар дӯш гирифта буд. Моҳияти ин равишро донишманди маъруфи адабиёти тоҷик Муҳаммадҷон Шукуров хеле возеҳ тавсиф кардааст⁴:

«равшангарон нисбат ба муҳофизакорони кӯҳнапараст, нисбат ба қадимиён худро ҷадид номиданд ва хостанд ҷомеъаро нав кунанд, миллатро аз гирдобии хурофоту таасубот берун оварда, ба шахроҳи тараққии илму фанни замон бароранд, то ки миллат аз фарҳанги тозаии асри мо, аз дастовардҳои илму маорифи нави даврон баҳра бардорад».

⁴ Шакурӣ М. (Шукуров М). Садрӣ Бухоро. Чопи дувум. – Душанбе: Деваштиҷ, 2005. – 327 с.

Воқеанҳам ҷадидон мехостанд миллатро аз ҷанги вомондагӣ раҳо бахшанд. Бинобар инҳам таъкид мекарданд, ки «аввалин наҷотдиҳандаи мо илм аст».

Дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX назм инкишофи сатҳӣ дошт. Кӯшиши амирони манғит дар роҳи ҷалби аҳли адаб ба дарбор чандон натиҷанок набуд. Бо вучуди он ки Бухоро маркази ҷомеаи фарҳангӣ ба назар меомад, рушди нерӯҳои адабӣ баҳоли худ буд. Вобаста баҳамин адабиёти ибтидои асри XX-ро давраи сифатан нави инкишофи равияҳои адабӣ низ номидан мумкин аст. Зеро дарҳамин давр муносибати шоирон ва адибони ҷараёни таҷаддудхоҳии нав нисбати мазмуну мундариҷа ва ғояи осори бадеӣ, ҳамчунин шаклу намудҳои эҷодӣ бадеӣ тағйир пазируфт. Аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки оғози асри XX дар ташаккул ва таҳаввулоти жанру намудҳои осори бадеӣ марҳилаи тоза ва нав аст.

Дар асоси нишондоди Ғ.Маҳмудов «ҷамъияти ниҳонии ҷадидон» соли 1910 дар Осиёи Миёна ташкил карда шудааст. Ҳаракати ҷадидии халқҳои ўзбеку-тоҷикро ба чор зина тақсим мекунад. Зинаи аввал нимаи дуюми асри XIX то солҳои 1910. Зинаи дуюм аз солҳои 1910-1917. Зинаи сеюм соли 1917-то давраи инқилоб. Зинаи чаҳорум аз солҳои 1920 то барҳам дода шудани инҳаракат.

Умуман, намояндагони инҳаракат тарафдорони талқину тарғиби маданияти аврупоӣ буда, бештар баҳаёти маданияву маишии халқҳои Аврупо тавачҷӯҳи махсус доштанд ва онро тарғиб менамуданд. Яке аз ҷорабиниҳои калони онҳо дар ин поя ташкили мактабҳои усули ҷадида буд. Инчунин тарғиби ислохотхоҳӣ дар сохт ва структураи давлату тадриси муассисаҳои таълим инчунин тадриҷан тақмил додани адабиёти бадеӣ аз ҷониби адибони маорифпарвар мақсади асосӣ ба шумор мерафт.

Таъсиру нуфузихаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии халқҳои Аврупо ва унсурҳои тарзи зиндагии онон баҳаёти маданияву адабии халқҳои Осиёи Марказӣ назаррас аст. Аввалан, ин ки дар шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ Самарқанд, Тошканд кушода шудани матбааҳои литографӣ ва дар ин нашриётҳо ҷоп гаштани асарҳои вакилони адабиёти маорифпарварии ибтидои асри XX - Мирзо Сирочиҳақим, Асирӣ, Туғрал, Васлӣ, Аҷзӣ ва ғайраҳо. Ба роҳ монда шудани нашри чандин газетаву журналҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ; дар Самарқанд маҷаллаи «Оина» ва «Самарқанд»-у «Зарафшон» дар Бухоро «Бухорои шариф» ва ғайраҳо. Дар онҳо дарҷ гардидани воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, хабарҳои гуногуни хориҷӣ, нашри мақолаҳои илмӣ, гузоришоти гуногун, ки тарғиби илму дониши дунявӣ, танқиди безабтӣ қорҳои дохилии мамлакат, материалҳои адабӣ, ғоидаҳои

мактабҳои усули ҷадид ва ғайраҳо дар онҳо мавқеи калон доштанд, ҷоп карда мешуданд.

Дарҳаёти мардуми маҳаллӣ кушодашавии мактабҳои усули ҷадид, ташкил карда шудани театрҳои миллӣ, нашр гардидани газетаву журналҳо ва таъсисоти матбаҳо, баъзе тағйироти соҳаи маорифу-маданиятро ҳамчун воқеаҳои муҳими маданияи давр зикр кардан мувофиқи мақсад аст.

Дар ибтидои асри XX дар Осиёи Марказӣ муҳити ягонаи пурқуввати адабӣ вучуд надошт. Адабиёт дар ин давр асосан дар шаҳрҳо ва марказҳои калонтарини аҳолинишини Осиёи Марказӣ вусъат дошт. Аз ҷумла дар Қўқон, Тошканд, Бухоро, Хева, Самарқанд, Хўҷанд ва ғайраҳо. Ин марказҳои адабӣ азҳамдигар зоҳиран ҷудо бошанд, ҳам аз лиҳози интишори мавзӯӣ ва мазмунҳои нави иҷтимоӣ, ғоявӣ хусусиятҳои муштарак низ доштанд. Бевосита байни муҳитҳои адабӣ робитаҳои муайяне вучуд дошт. Ҷоиз ба тавзеҳ аст, ки дар ин давр адабиёт ҳамчун як ҷабҳаи ҳаёти маданияту маънавӣ бо сатҳи дигар ва ранги тозае дар инкишоф буда, дар ин роҳ вакилони ҳақиқии он саҳми хешро мегузоштанд. Аз ҷумла, дар ташаккули муҳити адабии Самарқанд хизматҳои Беҳбудӣ, Аҷзӣ, Хочӣ Муин, Васлӣ арзишманд бошанд, дар Бухоро ин вазифаро Мирзо Сироч, Абдулвоҳиди Мунзим, Ҳайрат, Айнӣ, Фитрат, Садрӣ Зиё бар зимма доштанд.

Аз нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дарҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ, маданияту фарҳангӣ ва адабии Самарқанд зерин таъсир ва нуфузи тамаддуни мамӯлики Ғарб ва Руссия тағйироти назаррас ба вучуд омаданд. Мувофиқи маълумоти манбаъҳо ва сарчашмаҳои илмӣ – таърихӣ аз асри XVIII то нимаи авали асри XIX дар Самарқанд ва атрофи он барои шакл гирифтани адабиёт ва санъат шароити мусоиде мавҷуд набуд. Дар асоси тадбирҳои амири манғит- амир Шохмурод ва тадбиркории ӯ дар муҳити адабии ин диёр тағйироти куллӣ ба тарзи тадриҷӣ ба вучуд омад. Аз нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар Самарқанд ҳаёт каме ҷон гирифт ва бо оҳистагӣ бошад ҳам насими адабиёту санъат дар ин сарзамини шоирхезу адабиётпарвар аз нав руҳияти тоза касб намуд. Дарҳаёти адабии Самарқанд низ баъди ду асри сукут бедории маънавӣ ба вучуд омад. Омилҳои муҳимтарини падид омадани ин дигаргунӣ ва тағйироти пеш аз ҳама воқеаҳои муҳимтарини таърихӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ давр маҳсуб мегардад. Азбаски Самарқанд аз азал ҳамчун яке аз марказҳои адабии асосии тамаддуни Машриқзамин ба шумор мерафт, имкон надошт, ки дар ин сарзамин решаҳои пурқуввати адабиёту санъат ва тамаддуни башарӣ аз нав муғча набандаду ба сукуту ёдҳои фаромӯшонӣ равад. Бо саъю эҳтимоми зумрае аз тадбиркорони

давр ва омилҳои объективӣ субъективӣ дар ин маҳал боз адабиёти бадеӣ аз бӯҳрони маънавӣ бадар рафт ва рӯ ба инкишоф ниҳод. Ин адабиёт агар аз як ҷиҳат дар асоси суннат ва анъанаҳои адабиёти мумтози форсу тоҷик арзиҳастӣ карда бошад, аз ҷиҳати дигар он руҳияти тоза ва моҳияту сифати наво дошт. Самарқанд ва муҳити адабии он дар ин марҳила омада дархӯдуди Осиёи Марказӣ ҳамчун маркази адабии ба худ хос амал мекард. Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини адабиёти ин давра ба ду забон асар офаридани эҷодкорон ба шумор меравад. Ҷиҳати муҳимтарини масъала дар он зоҳир мегардад, ки мисли марказҳои адабии Қўқанду Тошканд, Хоразму Бухоро ва Ӯ Хучанд ҳамчун ҳодисаи типологӣ дар муҳити адабии Самарқанд низ анъанаи зуллисонайнӣ аз нав барқарор карда шуд. Ин ҷо шоире ва Ӯ эҷодкореро ба ин Ӯ он адабиёт хос аст гуфтан нашоуд. Зеро ҳар як шоир ва Ӯ адиб дар рушду нумӯи ҳар ду адабиёт баробар ҳиссагуздоранд. Дар ин давра дар Самарқанд зумрае эҷодкорон қаламронӣ карданд, ки онҳо бо осори намунаҳои эҷодӣ худ дар таърихи адабиёти тоҷикӣ ўзбек мавқеи ба худ хос доранд. Дар ин давра як қатор шоирони номӣ зикр намудан мумкин аст, ки бо осори худ характер ва хусусияти муҳимтарини адабиёти даврро ифода менамоянд. Аз ҷумла, Саидахмад Васлӣ, Нақибхони Туғрал, Саидахмад Сиддиқӣ Аҷзӣ, Маҳмудхоча Беҳбудӣ, Ӯҷӣ Муин, Тамҳид, Сипандӣ Самарқандӣ, Фаҳриддин Рӯҷӣ, Иброҳим Ӯуръат, Абдулғанӣ Ӯавдат, Шақурии Самарқандӣ, Саидризо Вализода ва ғайраро номбар намудан мумкин аст, ки дар давраи замони худ аз шоирони номӣ ваҳомӣни илму маданияти маҳаллӣ ба шумор мерафтанд. Дар таърихи адабии Абдурауф Фитрат ва Садрӣдин Айнӣ низ ворид гардиданд. Аксарияти мақолот ва ашъори эшон дар рӯзномаву маҷаллаҳои Самарқанд таъбу нашр мегардид. Мувофиқи шаҳодати муҳқиқӣ шинохта Садрӣ Саъдиев муҳити адабии Самарқанд дар ин давра на фақат аз лиҳози таҷаққули мазмуну мундариҷаи адабиёт, ривҷу таҳавул бо муҳити адабии Бухоро баробар шуд, балки аз онҳам болотар рафт.

Дар бораи мероси адабӣ ваҳаёту фаъолияти шоирони давраи мавриди назари муҳити адабии Самарқанд тадқиқотҳои илмӣ каманд ва то ба ҳол онҳо пурра омӯхта нашудаанд. Аз солҳои 60-уми асри гузашта бо саъю эҳтимоми баъзе аз олимони тоҷикӣ ўзбекҳаёту фаъолияти эҷодкорони Самарқанд мавриди тадқиқ қарор гирифт. Дарҳамин радиқ Солеҳҷонҳалимов дар бораи равобити адабии тоҷикӣ ўзбек дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, дар мисоли муҳити адабии Самарқанд рисолаи номзадӣ дифоъ намуд. Дар таърихи Холиқ Мирзозода низ дар рисолаи доктории худ дар асоси осори шоирони ибтидои асри XX Самарқанд тамоюлотӣ асосӣ равиҷҳои адабиёти тоҷикӣ ўзбекро тадқиқ намуд.

Дар адабиёти ибтидои асри XX-и Самарқанд равиҷи асосӣ равиҷи

маорифпарварист. Аммо дар қатори адабиёти маорифпарварӣ равияи анъанавии адабиёти мумтоз низ идома дошт, ки анъанаҳои бехтарини назму насри адабиёти мумтози форсу тоҷик ва ўзбек дар эҷодиёти онҳо давом дода шудааст. Бештар ин адабиёт ба тарғибу талқини ғояҳои маорифпарварӣ асос ёфта буд. Барои пайдоиши адабиёти маорифпарварӣ- таҷаддудхоҳӣ дар Самарқанд таъсир ва нуфузи Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ роли асосӣ мебозад. Дигаре аз омилҳои шаклгирии муҳити адабии Самарқанд ба тағйиротҳои соҳаи илму фарҳанг, баҳусус, вусъат ва пайдоиши матбуот вобастагии қавӣ дорад. Дар ин марҳила метавон гуфт, ки муҳити адабии Самарқанд яке аз марказҳои асосии адабии Осиёи Марказӣ ба шумор мерафт. Худ дар қатори рушду нумӯи матбуоти даврӣ, пайдоиши жанри драма дар ин муҳит исботи гуфтаҳои болоианд. Вакилони адабиёти маорифпарварии тоҷикӣ ўзбек дар давраи мавриди назар на бо миқдору шумораи худ, балки бо осори пурарзиши худ мавқеъ ва манзалати ба худ хос доранд. Адабиёти маорифпарварии ибтидоӣ асри XX бо талқини ғояҳои ислохотпарастиву ислохотхоҳӣ, ватандӯстиву ватанпарварӣ, худшиносии милливу ҳудудогоҳии таърихӣ, талқини озодии ватан ва истиқлоли миллий бо мафкураи имрӯз созгор аст. Ташккули адабиёти тоҷикӣ ўзбек дар ибтидоӣ асри XX боҳамин ғояҳои маорифпарвариро таҷаддудхоҳӣ вобастагии қавӣ дорад.

Чуноне ки дар болотар ишора рафт, адабиёти ибтидоӣ асри XX моҳиятан ва мантиқан идомаи адабиёти нимаи дууми асри XIX буда, ин давраи адабиёт нисбатан камтар мавриди тадқиқотҳои илмӣ қарор гирифтааст. Дуруст аст, ки аз ҷониби адабиётшиносони маъруфҳамчун Айнӣ, Холиқ Мирзозода, Расулхонходизода, Муҳаммадҷон Шукуров, Соҳиб Табаров, Садри Саъдиев, Маъруфи Раҷабӣ, Солеҳхалимов дар ин бобат тадқиқотҳои пурарзиш ба сомон расонида шудааст. Аммо аксари ин тадқиқотҳо бо назардошти сиёсати расмийиҳизбӣ ва талаботу тамоюлотҳои он анҷом пазируфтааст ва баъзе аз ин тадқиқотҳо таҷдиди назар меҷаҳад.

Дар асл бо навиштаҳои маорифпарварон афкори иҷтимоӣ қадаме бузург гузошта ва шуури шинохти зебоӣ хеле тағйир ёфта бошад, бо зуҳури ҷадидия ва афкори ҷадидон мафҳумҳои «Ватан», «Миллат», «Ислом» ва «Ватандорӣ» маъноӣ тозаӣ иҷтимоӣ касб карда, ба ғояи асливу асосии адабиёт қарор ёфт.

Дар ин замина, воқеанҳам «адабиёт комилан мазмуни иҷтимоӣ пайдо кард ва адабиёти миллий шуд, на танҳо дар бораи инсон, балки бештар дар бораи миллат сухан меронд, сарнавишти миллатро, имрӯзу фардои онро ба андеша гирифт ва агарчи он гоҳ дар бораи миллату миллият тасавуротҳанӯз чандон мушаххас набуд, баҳарҳол адабиёт ба ташаккули худшиносии миллий

мусоидат кард» (М.Шакурӣ). «Дар бораи миллату миллият» тасаввуроти «ханӯз чандон мушаххас» нашоштаи ҷадидон аз барномаи воқеии онҳо сарманша мегирад. Ислом рӯи идеологии ҷадидон буд. Танҳо дар заминаи ахлоқ ва афкори исломӣ, нахуруфот онҳо барномаи амалашонро мурабтаб сохта буданд. Инро дар асоси санадҳои зиёди қотеъ аз осори Мирзо Сироч ва Фитрату Аҷзӣ ваҳатто Асирий собит кардан мумкин аст.

Солҳои охир дар бораи баъзе вакилони адабиёти ибтидои асри XX, принципҳои эҷодиёти онҳо, мазмун ва мундариҷаи ғоявии осори онон мақолаву гузоришотҳои зиёде дарҷ гардидаанд. Дар ин ҷо зикр кардани қорҳои тадқиқи Расулхонходизода, Маъруфи Раҷабӣ «Ислом, инқилоб ва ҷадидия», «Ба фикри ман», мақолот ва гузоришоти Садрӣ Саъдиев бобати муҳити адабии Самарқанд дар ибтидои асри XX ва вакилони он (аз таркиби китоби «Самарқанд адабий муҳити таърих кузгусида»), мақолаи Пайванди Гулмурод «Джадидская школа» и просветительское движение в Бухаре», Олимҷон Салимов дар бораи публитсистикаи миллии ин давр, ҳамза Боқиев дар хусуси рӯзгор ва осори Мирзо Сироч, Абдуҳолиқи Набавӣ дар бораи рӯзноманигории марҳилаи мавриди назар, Масрур Абдулло «Адабиёти ҷадидия ва худшиносии миллий», Муҳаммадҷон Шакурӣ «Навиштаҳои Садрӣ Зиё ва аҳамияти таърихии он», мақолот ва навиштаҳои Соҳиб Табаров дар бораи Абдулвоҳиди Мунзим ва ҷаҳони маънавии Фитрат, гузоришот ва мақолаҳои Абдулҳай Маҳмадаминов, тадқиқотҳо ва мақолаҳои Солехҷонҳалимов ва нависандаи ин сатрҳоҳатмист. Зеро ин тадқиқотҳо ва мақолаву гузоришот дар бораи баъзе масъалаҳои муҳими адабиёти ибтидои асри XX саҳифаҳои тозаеро кушода медиҳанд.

Ташаккули адабиёти ибтидои асри XX ба вуҷудати воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва тағйиротҳои ҷиддӣ дар ин ҷабҳаиҳаёт рухдода вобастагии қавӣ дорад. Метавон ин давраи адабиётро низҳамчун адабиёти нимаи дуоми асри XIX ба ду равияи асосӣ тақсим намуд. Аввалан адабиёти равияи анъанавӣ, ки мавзӯ ва мазмуни ғоявии он бароиҳимояи манфиатҳои ҳукумати дар амал буда, хоҳишу иродати онҳо рағбона гардида буд. Равияи дигар адабиёти пешқадами замонавӣ, маорифпарварӣ-таҷаддудхоҳист, ки дар он ғояҳои нави иҷтимоӣ дар сабку услуби тоза интишор меёфт. Бояд зикр карда гузашт, ки дар ибтидои асри XX адабиёти дарборӣ чун ҷузъи муҳими адабиёти суннатӣ нисбатан мавқеи ҳудро аз даст дод.

Адабиёти ибтидои асри XX аз он ҷиҳат характернок аст, ки он дар ин давра тамоман бо ғояҳои нави иҷтимоӣ мусаллаҳ гардид. Аз ҷиҳати сабку услуб, тарзи ниғориш содаву рағбона карда шуд. Унсурҳои демократӣ ва ғояҳои тамаддунхоҳиву таракқипарварона, ҷанбаъ ва мотивҳои тарғиботиву

ташвиқотӣ, танқидию ифшоғарӣ, даъватию хитобатӣ дар он устувор гардид.

Дар адабиёти ибтидои асри ХХ ғояву афкори пешқадами маорифпарварӣ мавқеи муҳиме дорад. Ташаккули ин ғояҳо дар эҷодиёти Садри Зиё, ҳайрат, Мирзо Сирочиҳақим, Аҷзӣ, Фитрат, Бехбудӣ, Васлӣ, Иброҳим Чуръат, Тошхоҷа Асирӣ ва нафарони дигар хеле назаррас аст. Мувофиқи гуфтаи Расулхонҳодизода дар ин поя «чӣ тавре ки Дониш аз маорифпарварони гузашта Қомӣ, Бедил ва дигарон канда набуд, ҳамин тавр маорифпарварони адабиёти ибтидои асри ХХ низ дар баррасии мавзӯҳо аз ҷиҳати ғоявӣ аз Аҳмади Дониш ва гузаштагонимиллату адабиёти мардуми худ канда набуданд. Аз ин рӯ, ҳамон мавзӯҳои танқидивуҳаҷвӣ иллатҳои иҷтимоию сиёсии давр, шикоят ва беқадри аҳли илму дониш, тарғиби маданият ва илму фарҳанги дунявӣ, мазаммати зулму ситам ва беадолатии табақaihукмрон, инчунин ғояҳои табаддулотхоҳонаю ислохотпарварона дар осори адабии намояндагони адабиёти ибтидои асри ХХ дар шаклу дараҷаҳои гуногун ифода гардидаанд. Идома ёфтани мавзӯҳои иҷтимоӣ-маорифпарвариро дар осори адибони ибтидои асри ХХ Р. Ҳодизода «пеш азҳама дарҳал нашудани воқеаҳо ва муаммоҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсию маданияти он давр» маҳсуб меонад, киҳақиқати маҳз аст.

Афқору ғояҳои равшанфикрони ибтидои асри ХХ дар адабиёт равиҳои нави эҷодӣ ё худ ҷараёни нави адабро ба вучуд овард, ки дар он пешрафтҳои ҷиддии маданӣ, илмӣ, фарҳангӣ бо майли тамом ҷонибдорӣ карда мешуд. Ба ибораи том ин ҷараёни адабии навро гоҳо адабиёти «ҷадидӣ» ё «ҷадидия» ё худ адабиёти маорифпарварии ҷадидӣ меноманд. Дар ин адабиёт ислоҳи сохти мактабу маориф, тарғиби мактабҳои усули нав, ташвиқи тарзи зиндагии мутамаддин ва ҷорӣ намудани табаддулотҳои иҷтимоию сиёсӣ, худшиносии миллӣ ва ҳудогоҳии таърихӣ, танқиди иллат ва нуқсонҳои ҷомеа, барҳам задани ҷоҳилият ва нодонӣ, ватан ва ватандӯстӣ, ислоҳ намудани сохт ва структураи давлатдорӣ, озодии миллӣ ва истиқлолият аз мавзӯҳои асосӣ буданд.

Дар баъзе азҳолатҳо шоирони давр ба жанрҳои анъанавӣ ва қадимӣ бо назари шубҳа нигариста, масъалаи аз нав кор кардани онроҳамчунин аз мавзӯҳои анъанавӣ даст кашиданро, аз таърифу тасвирҳои ғайривоқеӣ сарфи назар карданро ба миён мегузоранд ва онро саҳт ҷонибдорӣ мекунад. Ин навъ мазмун дар шеърӣ «Ҷавоби мутояба»-и Мирзо Сирочиҳақим, ки дар ду шумораи рӯзномаи «Бухорои Шариф» (№ 51–52), 11 майи соли 1912 рӯи ҷопро дида буд, дарҷ гардидааст:

Мо ҷумла шоирон баробар,

Аз пой фитодаем яксар.
Дар васфи узору чашми шахло,
Гуфтем қасидаҳои ғарро.
Дар гўшаи ишқҳои мавхум.
Кардем бaсе раҳи талаб гум.
З–ин гуна абас ғазалсарой,
Мондем ба рўзи бенавой.
Ҳастем кунун забонбурида,
Дар гўшаи узлат орамида.
Ҳолия чу он рафиқиҳамроз,
Кардандҳама дари суҳан боз.
Моҳам ба ҷавоби он хирадманд,
Бишкaста қалам кунем пайванд.
Услуби дигар кунем бунёд,
Созем равони Рўдакӣ шод...
Ободии ин Ватан ба мо фарз,
Бошад, ки адо кунем ин қарз.
Кошонаи худ кунем обод,
Рўҳи падарони хештан шод...
Хезед, ки на вақти «ишқбозист»,
«Вақтиҳунар асту сарфарозист»
Равнақ бидиҳем илму фанро,
Обод кунем ин Ватанро⁵.

Ин тарзи биниши интиқодӣ, афкори адабию эстетикӣ дар ҷараёни адабии халқҳои бародар, ки санҷиши ҷиддии таърихро аз сар мегузaronиданд, ҳодисаи умумию типологист. Маҳфуз мондани анъанаҳои шеър ва назми волои суннатии классикӣ дар адабиёти маорифпарварии тоҷик ваҳамчунин дар адабиёти маорифпарварии Эрон низ як навъ норизоиятии аҳли адаб ва рӯшанфикрони замонро ба вучуд оварда буд. Аз ҷумла, маҳфуз мондани анъанаҳои шеъри суннатиро дар назми ин давра тасвири лаҳзае аз маҷлиси шеърхонӣ, ки дар саёҳатномаи Зайнулобиддини Мароғай омадааст, мушоҳида намудан мумкин аст: «Як нафар аз меҳмононро, ки дар маҷлис ҷой дошт, яке азҳузур хитоб дошта ба овози баланд гуфт: Ҷаноби Шамсушшуаро, ба тозагӣ чизе иншо фармудаед? Гуфт: Бале, дишаб чизе ба наввоби воло Мирзода навиштам. Фардо, ҷумъа, бурда баҳузур хоҳам хонд. Даст карда ба бағал, коғазе дар овард. Бино кард ба хонадан ва дар итмомиҳар байте аз мустамеин «боракаллоҳ, аҳсант–аҳсант» баланд мешуд... Пас рӯй ба ман кард, ки чи тур аст, Машҳадӣ? Гуфтам: Банда аз ин чизҳо

⁵ «Бухорои Шариф» (№ 51–52), 11 майи соли 1912

намефаҳмам. Гуфт: чӣ тур намефаҳмӣ? Каломе, ки саропо рӯҳ аст. Гуфтам: хеч рӯҳе надорад. Ин шева кӯҳна шуда... ба баҳои ин суханони дурӯғ дархеч чои дунё як динор намедиханд, магар дар ин мулк, ки сабаби онҳам ба ҷуз бекоре ва беморе ва беамале ва ғафлату лаимеро ба саховат ситоиш кунӣ...»⁶. Аз ин иқтибос маълум мешавад, ки дар шеъри аҳди маорифпарварии Эрон низҳамоно анъанаҳои шеъри бозгашт устувор будааст. Зеро маорифпарварон ва равшанзамирони эронӣ аллакай дигаргун сохтани тарзи эҷод ва ворид намудани навигарихои чиддиро дар ин поя чихати муҳим мепиндоштанд. Равшанфикрони Эрон, чунон ки аз мулоҳизаҳои Мароғай бармеояд, ба ин аҳвол изҳори норизоӣ намуда, вазифаи шеъру шоириро дар шароити нави таърихӣ иборат аз тарғиби ғояҳои таҷдиду тараққӣ медонистанд. Дар ин бора дар манбаи болозикр чунин омадааст: «...Имрӯз мӯи миён дар миён нест, камони абрӯ шикаста, чашмони оҳу аз бими он растааст. Ба чои холи лаб аз зуғоли маъданӣ бояд сухан гуфт... Аз домони симинбарон даст бикаш ва дар синаи маодини нуқраву оҳан биёвез. Бисоти айшро барчин, дастгоҳи қолибофиро паҳн кун. Имрӯз истимои савти роҳи оҳан даркор аст, на навои андалеби рӯзгор, ҳикояти шамъу парвона кӯҳна шуда, аз эҷоди корхонаи шамъ сухан соз кун».⁷

Аз ин иқтибос натиҷа бардоштан мумкин аст, ки даъвои маорифпарварон ва равшанфикрони давр мансуб ба тағйири тамоюлҳои эҷодӣ аст. Ҳамин даъво боис гардид, ки функсияи баъзе аз навъҳои лирикӣ дар оғози асри ХХ тағйир ёбад. Табиӣ ва баҳақиқат наздик аст, ки тағйир ва таҷдиди мазмуну мундариҷаи ашъори лирикӣ ва эпикӣ шоирону адибони маорифпарвар дар асосиҳамин тамоюлот бояд муайян карда шавад. Зеро ашъори маорифпарварӣ як навъ гаравидан баҳаёти дунявӣ, дар он тавсифи олами моддӣ мавқеият дорад. Ин чихат тафовути чиддии мазмуни ашъору осори маорифпарварӣ аз адабиёти анъанавии классикӣ, ки саропо, эҳсосот, шавқу рӯҳ, тахайюл, рӯҳ ва олами рӯҳият аст. Ашъори лирикии анъанавии форсу тоҷик, ки дар давоми асрҳо ифодагари эҳсоси рӯҳию қалбии инсоният буд, аз оғози асри ХХ бо роҳи ақлу тафаккур пеш мерафту мабдаи ифодаи онҳастӣ ва олами воқеӣ, муаммоҳои зиндагии башарият шуд. Аз як чихат чунин оҳангҳои шадиди иҷтимоӣ ва мазмунҳои тозаи танқидию тарғибӣ чанбаиҳақиқатнигорӣ, қувваи сиёсӣ сафарбарӣ ва арзиши иҷтимоӣ ашъори шоирони ин давраинаҳам Эрон ваҳам тоҷикро пурқувват гардонид бошад, аз ҷониби дигар инкори жанрҳои лирикии анъанавӣ ва мавзӯоти он, ҳамчунин танқиди тарзи тасвири бадеӣ, васоити тасвири бадеӣ дар оғози асри ХХ сабаби чиддии инкишоф наёфтани жанрҳои ошиқона шуд, шаклу

⁶ Зайнулобидин Мароғай. Саёҳатномаи Иброҳимбек ё балои таассуби ӯ. – Душанбе: Адиб, 1991. – Саҳ.-56 .

⁷ Зайнулобидин Мароғай. Саёҳатномаи Иброҳимбек ё балои таассуби ӯ. – Душанбе: Адиб, 1991. – Саҳ.-36 .

мазмуни мувофиқро наёфтани баъзе шоирон сабаби дигари таҳаввул ва таҷаддуд наёфтани назми анъанавӣ гардид. Ва мувофиқи ақидаи Ш.Раҳмонов «Бегонагӣ, ба доираҳои маънавии миллӣ бо шубҳа нигоҳ кардан, мувофиқ ва мутобиқ карда натавонистани жанрҳои дирӯз дар замони имрӯз (дар ин давра – С.Х), аҳамияти бисёр жанрҳоро кост⁸. Ба мазмуни рӯз мутобиқ намудани ғазалро дар эҷодиёти Аҷзӣ, Асирӣ, Фитрат, Айнӣ, Мунзим, ҳамдӣ, Роҷӣ, Ҳоҷӣ Муин ва дигарон дидан мумкин аст. Ин хусусиятҳамчунҳодисаи типологӣ дар лирикаи тамоми шоирони маорифпарвари Осиёи Марказӣ низ дида мешавад.

Инҳодисаи адабиро метавон дар мисоли таҳаввул ва такмили тадриҷии жанрҳои суннати адабиёт аз назар гузаронид. Дар адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX истилоҳоти жанрҳои адабиёт (ғазал, маснавӣ, қитъа, мусаммат, мухаммас ва ғ.) маънии нисбӣ доранд. Зеро онҳо аз лиҳози мазмуну мундариҷа, услубу тарзи нигоҳиш тағйир пазируфтаанд. Дар ашъори шоирони ибтидои асри XX мавзӯҳои мухталиф ва тасвириҳодисоти иҷтимоӣ; ба монанди ҷанг ва таъсири он баҳаёти мардум, мардикорӣ ва воқеоти мухталифиҳаётии иҷтимоӣ ва маданияи давр, мавзӯҳои сиёсӣ, ахлоқӣ ва фалсафӣ табиӣ дар шаклҳои нав инъикос ёфтанд. Ногофта намонад, ки инҳолат ба адабиётиҳаминдавраинаи ўзбек низ тааллуқ дорад.

Ғазалҳамчун жанри серистеъмоли адабиёт дар ин марҳилаи инкишофи таърихи адабиёти тоҷик мавқеи асосӣ дорад. Шумораи байтҳои ғазал вобаста ба мазмуни он гуногун буда, дар осори аксари шоирон, аз ҷумла, Возех, Шохин, Савдо, ҳайрат, ҳамдӣ, Айнӣ, Аҷзӣ, Васлӣ, Асирӣ барои ифодаи мазмунҳои ишқӣ, ҳаҷру фироқ, сӯзу гудоз, nobасомониҳои давр истифода гардидааст. Таъкид ҷоиз аст, ки дар ғазалиёти ин шоирон, ки аламбардори равияи пешқадами адабиёти давр буданд, ҷанбаи иҷтимоии мазмун, оҳангҳои шикоятӣ пурқувваттар гардид. Аз лиҳози сабку услуб низ навардозиҳои ҷашмрас ба вучуд омад.

Агар ғазали анъанавӣ дар асоси қолабу хусусиятҳои мазмун ва мундариҷаи худ баҳри тавсифу таърифи ишқу ошиқӣ, хусни маъшуқа, дарду гудози ишқ, орзуву армони ошиқ суруда шавад, ғазали адабиёти маорифпарварӣ бори нави ғоявӣ бар дӯш гирифт. Мавзӯи асосии он на тараннуми ишқ, балки мавзӯи муҳимтариниҳаётии иҷтимоӣ–маорифпарварӣ буд. Ҳамин чиз, яъне мавзӯи нав тақозо намуд, ки дар унсурҳои мундариҷа ва шакли ғазал низ тағйиротҳо ба вучуд ояд. Ғазал, аслан, дар луғатҳо ба маънои «изҳори ишқу муҳаббат» омадааст. Маънии истилоҳии он низ ба маънии луғавиаш қаробати мантиқӣ дорад. Яъне чун истилоҳи

⁸ Раҳмонов Ш. Сухане чанд аз лирикаи форси тоҷикӣ. –Душанбе: шарқи озод, 1999. Саҳ-9.

адабиётшиносӣ ғазал ба ду маънӣ истифода мешавад. Аввалан, умуман сухани ошиқона будани ғазал, сарфи назар аз сохту қонуниятҳои шаклиаш дар шеър адаб эътироф гардидааст. Сониян, аз нуқтаи назари категорияи умумназарӣ; ғазал жанри лирикиест, ки аксаран дар мавзӯи ишқ дарҳачми 7–12 байт суруда мешавад ва тарзи қофиябандии аа, ба, ва, га–ро доро мебошад.⁹ Пеш азҳама ғазалҳамчун жанри адабӣ шакли ягонаи «сарбаста» дорад. Ягонагии шакли он аз байти матлаъ сар мешавад, ки як навъ муқаддимаи мавзӯъ ва дар айнаи замон оҳанги сухан низҳаст. Пайвастагии зоҳирии чузъҳои онро тарзи қофия муайян мекунад, яъне умумияти овозии охириҳар байте аз матлаъ то мақтаъ аст, ки, ваҳдати дохилии шакли он ба шумор меравад. Бинобарҳамин мувофиқи мақсад аст, ки оид ба баъзе ҷиҳатҳои махсуси жанри мазкур дар адабиёти маорифпарварии ибтидои асри ХХ таввақуф карда шавад, то ки фаҳмиши ин истилоҳамчун категорияи таърихӣ зоҳир гардад, ба ибораи дигар, инкишоф ва таҳаввулу тақомули тадриҷии ин жанри адабиро дар адабиёти маорифпарварӣ ва таҷаддудҳои муайян намоем.

Чуноне ки ишора рафт таҳаввулу таҷдиди аломатҳои асосии жанри ғазал ба номи Садри Зиё, Аҷзӣ, Айнӣ, Фитрат, ҳоҷӣ Муин, Аҳмадҷонҳамдӣ, ҳайрат, Асирӣ, Туғрал, Васлии Самарқандӣ, Иброҳими Ҷуръат, Фаҳриддини Рочӣ саҳт марбут аст. Тафовути байни ғазалиёти адабиёти аввали асри ХХ ва ғазалҳои адабиёти классикӣ, қабл азҳама дар мундариҷа, мавзӯъ, ғоя, мазмун, тарзи тасвиру услуби гуфтор ва сохти он зоҳир мегардад. Таҷаддудгароён асосан афқору ақоиди пешқадами замонавӣ ва ғояҳои навихаётиро дар қолабу жанрҳои анъанавии классикӣ ифода намудаанд. Зеро тарғибгари асосӣ ва минбари эълону ташвиқи ин ғояҳо, қабл азҳама, адабиёти бадеӣ буд. Аз ин рӯ, дар инкишофу рушди ғояҳои аслии маорифпарварӣ, тарғибу ташвиқи мазмунҳои тозаи иҷтимоӣ адабиётҳамчун воситаи асосӣ таъсири тақдирсоз дошт.

Як хусусияти дигари ашъори лирикии ин даврро бояд қайд кард, ки барои таъмини амнияти худ эҷодкороне чун Аҷзӣ, Ҷуръат, Рочӣ, Мунзим, Беҳбудӣ, Садри Зиё, Айнӣ ва нафарони дигар бештар ба маъноҳои умумии рамзӣ, мазмунҳои маҷозии шеър эътибор додаанд. Зеро сиёсати саҳти мустамликадорӣ рус, сензураи адабии рус ашъори таблиғотиву тарғиботиро саҳт назорат мекард. Аҷзӣ ба ин маънӣ ишорате дорад:

Дорад абётам зи кори даҳр рамзе дар бағал,
Сарв агар гӯям зи қадди ёр намеорад хабар.

Аз ин ҷиҳат, боз як хусусияти ашъори лирикии адабиёти ин давр кашф мегардад, киҳам мазмуни зоҳирӣ ваҳам мазмуни ботинӣ доштани он аст. Дар

⁹ Муслмониён Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – Саҳ.- 169.

зимни шарҳи байти поёнӣ метавон ин фикрро бори дигар собит кард:

Мондаӣ зулфи чалипо рӯи абрӯиҳилол,
То кучо дар зери по гирадҳилолери салиб.

Маънии зоҳирии байт ин аст, ки: «Эй маъшук ту зери пои зулфи худ абрӯиҳилолатро пинҳон кардай. Инҳолат то ба кай давом хоҳад кард, яъне киҳилол (абрӯ)–ро салиб (зулф) то кай пинҳон ва нухуфта медорад. Маънии ботинии байт: Азбаскиҳилол (моҳи нав) рамзи мусулмонисту салиб (крест) аломати қудсии насоро (христианҳо) мебошад, шоир баҳамин ишорат карда, гуфтан мехоҳад, ки то кай мусулмонон зери пои мардуми насоро (русҳо) мемонанд. Яъне гуфтан мумкин аст, ки дар назми ибтидои асри ХХ маънӣ ва мазмуни дар зимноштаи ашъори лирикӣ аз маънии зоҳирии онҳо куллан фарқ мекунад. Агар дар назари аввал аз онҳо маънои ишқӣ фаҳмида шавад, аз маънои дар зимноштаи он мазмунҳои иҷтимоӣ бардошта мешавад ва шоирони оғози асри ХХ ин фазилати шеърҳои лирикии классиқиро дар ифодаи мақсаду маром ва ғояҳои пешқадаму тараққиқарваронаи хеш дуруст корбаст кардаанд. Инҳолатро дарҳар ду байти болоӣ метавон мушоҳида кард.

Ин навъ ашъорро на фақат дар мисоли ашъори лирикии Аҷзӣ, балки дар эҷодиёти шоирони дигар низ дучор омадан мумкин аст. Аз ҷумла, шоири номии ин давраи Самарқанд, Ҷуръат ки аз ӯ то ба мо як маҷмӯаи ашъор бо унвони «Тӯҳфат–ул–аҳбоб» боқӣ мондааст, мазмунҳои тозаӣ сиёсию иҷтимоӣ ва афкори маорифпарвариро таҷдидгароёнаи худро дар ғазалиёташ инъикос мекунад. Дар ғазалҳои шоир оқибатҳои ҷанги империалистӣ рукни асосӣ буда, дар натиҷаи тӯл кашидани он озор ёфтани халқи маҳаллӣ–тоҷикҳоро ӯзбекҳо кулфату ситамҳои ба сари халқи оддӣ омада инъикос меёбад. Ҷанбаи шиквоӣ дар ғазалҳои шоир пурқувватанд. Масалан, дар ғазале, ки ба мавзӯи ҷанги империалистӣ ва оқибатҳои хунини ӯ бахшида шудааст, хусусиятҳои зеринро мушоҳида кардан мумкин аст. Ғазал чунин оғоз мегардад:

Хуниҳуррият хокро кард чун гулзор сурх,
Пошикаста, сарбурида, синаи афгор сурх.
Аскарони мо– мусулмонон, зихуккоми шадид,
Карда аз теги ситам то куртаву эзор сурх.
Кушта шуд чандинҳазор аз навҷавонони ғаюр,
Аз қўмондони шадиду золими ғаддор сурх...

Маълум мегардад, ки дар шеъри мазкур навпардозии шоир на фақат дар мазмун, балки дар услубу тарзи баён ва забони он низ падида омадааст. Шоир бевосита ба ифшоӣ сиёсати ҷангҷӯёнаи Русияи подшоҳӣ кўшиш мекунад. Тарғиби анаҳамин мавзӯъ сабаб гардидааст, ки шоир дар баёни

мавзӯи нав, ифодаи мазмунҳои тоза тарзу услуби нави баёнро пеш гирад. Ин кӯшишоти Ҷуръат барои кашфи мавзӯ ва мазмунҳои тоза, васеъшавии доираи мавзӯоти жанрҳои лирикӣ–анъанавӣ, аз ҷумла ғазал сабаб шуд.

Чуноне ки дар боло ишора гардид, дар оғози асри ХХ дар ҷараёни адабӣ мафҳумҳои «шеъри нав», «шеъри услуби тоза», «шеъри тарзи ҷадид» ҳамчун падидаҳои тоза эҷоди бадеӣ ба вучуд омада буд. Дар чунин ҳолат баъзе вакилони адабдӯст ва шеърфаҳмиҳамон давр, чуноне ки болотар зикр кардем, нисбати чунин ашъор истилоҳи «шеъри нав» ва ё мафҳумҳои иловагии «ғазали услуби тоза», «ғазали рангин», «ғазали тарзи ҷадид»–ро мулҳақ кардаанд. Аз ҷумла, дар «Тазкори ашъор»–и Садри Зиё мехонем: «... ғазали рангин ба услуби тоза ва тарзи ҷадид зодаи табъи ибни Абӯсаъид (Аҳмадҷон–маҳдуми Абӯсаъидзодаиҳамдӣ – С.Х.)» буда, он ғазал ин аст:

Рӯи ҷаманат хандазани Поричу Москвав,
Мӯи зақанат таънадеҳи Ботуму Воршав.
Дар тозагӣ, эй рашки бутони загоранич,
Дар чобукӣ, эй ибрати хубони Фаронсав.
Дар давлатихусни ту намуд он ки хиёнат,
Дар маҳкамаи қаҳри ту афтод ба тиргав.
Абрӯи ту зинатдеҳи меҳроб ба масҷид,
Гесӯи ту ошӯби чалипост ба чиркав...»¹⁰

Таҳлили амиқ ва таҳқиқи пурраи ғазали мазкур дар китоби пурмӯҳтавои олими маъруф Муҳаммадҷон Шакурӣ - «Садри Бухоро» (саҳ. 115–116) мавҷуд аст. Мо ин чоҳамин қадар афзудан меҷӯем, ки дар ғазали мазкур услуби тоза ва тарзи ҷадиди гуфтор вобаста ба навғониҳои ҳаёти иҷтимоии мардум падида омадаанд. Таркибот ва калимоти ғайриоддии «загоранич», «Фаронсав», «тиргав», «чиркав» таъминкунандаи ҳама рамазҳои ҳаёти нави иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва маданияти мардуманд. Дигар аз навғониҳои шаклӣ дар баробари мазмун дар шеъри мазкур ҳамчун қофия интиҳоб гардидани калимаҳои ғайр, аз қабили «Москвав», «Воршав», «Фаронсав», «тиргав», «чиркав» ва ғайраҳоянд. Ҳамдӣ аз паи роҳҳои нави ифода шуда, барои таъмини сербурангии мазмун, дар шаклу услуб ва маъниву мантиқи шеър тозагӣ ба вучуд овардааст. Қофияи нав ва тоза дар жанри анъанавӣ таъминкунандаи ҷилваҳои тоза ва тарзи ифодаи нав гардидааст. Маҳз ҳамин таркибот ва калимоти тарзи нави тасвири шоиронаро таъмин намудааст. Аз ҷумла, таркибот ва ибороти ташбеҳкунандаи «хандазани Поричу Москвав», «таънадеҳи Ботуму Воршав», истиораҳои «рашқи бутони загоранич (хориҷа)», «ибрати хубони Фаронсав», «дар маҳкамаи қаҳр ба тиргав афтидан», «ошӯби чалипо будани гесӯ дар черкав»

¹⁰ Шакурӣ М. Садри бухоро. Чопи дуввум. – Душанбе: Деваштич, 2005. Саҳ.- 115.

аз тасвирҳои нави шоирона ва тозапардозҳои ӯ дар жанри ғазал аст. Дар асоси ҳамин фикру мулоҳиза метавон гуфт, ки домани тасвирҳои шоирона ё худ масшабу меҳвар ва кутбҳои чуғрофии шеър дар нимаи дуюми асри XIX ва оғози асри XX аз ҳудудҳои анъанавии мамолики Шарқ (Ҳинд, Чин, Табрезу Хутан, Тўсу Балх, Самарқанду Бухоро, Марву Шошу Кеш) то ба мамолики Ғарб берун рафт. Ин аст, ки мазмуни тоза ва ба навгонҳои рўзгори воқеии мардум гаравидани шоирон услуби тозаро дар ашъори онҳо ба вучуд овардааст. Ғайр аз ин дар шеър устувории оҳанги ашъори халқӣ ба назар мерасад, ки он дар адабиёти маорифпарварии халқҳои Осиёи Миёнаҳолати типологӣ буда, назираш дар осори шоирони маорифпарвар бештар дида мешавад ва онҳо барои ифодаи марому мақсадҳои худ, таъмини таъсирбахшоии ашъор ва ба омма наздик будан аз ин тарзи ифода истифода кардаанд. Аз ин мавқеъ шоир Аҳмадҷонҳамдиро низ яке аз шоирони таҷдидгаро зикр намудан ба мақсад мувофиқ аст.

Дар асоси таҳлили ғазалиёти шоирони номии ибтидои асри XXҳолати тағйирёбии мазмуни ғазалро ба мушоҳида гирифта, гуфтан мумкин аст, ки жанри ғазал то дараҷае дар адабиёти ибтидои асри XX таҷдид ёфтааст, ки на фақат барои ифодаи мазмунҳои ишқию ошиқӣ, балки барои ифодаи мазмунҳои пурмўхтавои иҷтимоӣ, аз қабилҳои худшиносӣ ва истиқлоли миллӣ, эҳёгарӣ, озодиву ободӣ, ислоҳотхоҳӣ, мавзӯи ҷангу оқибатҳои он, тарғиби илму дониш, масъалаи ислоҳи сохти таълиму тадрис, мактабу мадорис, ватану ватанпарастӣ низ то дараҷае созгор гардонида шудааст. Корбасти мазмунҳои тоза дар жанри анъанавии адабиёт, мувофиқати мавзӯи нав дар он вобаста ба лаёқату истеъдод, диди эстетикиву ҷаҳонбинӣ ва маҳорати эҷодкоронаи шоирони давр сурат гирифтааст. Аммо дар осори баъзе аз шоирони адабиёти ин давр, бахусус, дар жанрҳои анъанавӣ тамоми ҷозибҳои жанрҳои анъанавии классикӣ комилан дида намешаванд. Эътибори асосии эҷодкорон на ба ҷанбаи бадеияти жанрҳо, балки ба мўхтавои мавзӯӣ, ифодаи мазмунҳои тоза, сабку услуби содда, таъсирбахшоии шеър, ҷиҳати тарғибию ташвиқотии он нигаронида шудааст. Дар ашъори лирикии маорифпарварӣ дар баробари таҷдиди воситаҳои тасвири бадеӣ тағйирҳои рўҳии қаҳрамони лирикиро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки он услуб ва сабки нисбатан соддаеро қазоват мекунад. Мавзӯи тоза ва мазмунҳои нав ба ҷанбаи бадеии осори лирикӣ бетаъсир намонд. Ҳатто дар ашъори лирикӣ хусусияти публитсистӣ, ҷанбаи публитсистии баёни фикр дар асоси нуфузи афкори тарғибию ташвиқӣ, интибоҳию хитобатӣ мавқеъ пайдо кард. Инҳолатро шароити муайяни иҷтимоӣ, ҳаёту муҳити ҳамондавраинаи маданияву фарҳангӣ тақозо мекард. Аз ин рӯ, дар шаклу мазмуни осори адабии анъанавӣ як навъ номутобиқатӣ, номутаносибӣ низ вучуд дошт. Зеро мазмун ва мавзӯҳои

тозаи иҷтимоии маорифпарварӣ дар шаклҳои деринаи адабиёт, ки функцияи махсуси ғоявиро бар дӯш доштанд ва аксаран дар қолаби анъанавии вазни арӯз иншо мегаштанд, ба тарзи иҷборӣ ва муваққатӣ дар шаклҳои кӯҳнаву анъанавии адабиёт ҷой дода шуданд. Вобаста баҳаминҳолат моҳият ва хусусиятҳои шаклу мазмуни жанрҳо низ дигар шуд. Ба эътибори мазмунҳои тозаи иҷтимоӣ ва бо тақозои воситаҳои тасвири бадеии нав жанрҳои лирикии адабиёти маорифпарварӣ–ҷадидиро боҳамон жанрҳои деринаи адабиёт айнан як чиз пиндоштан нодуруст аст. Аз ҷумла, аз лиҳози вазифа, унсурҳои мазмун, тарзи тасвир, тарзи ифода, забону услуб, мавзӯӣ ва ғайраҳо жанри ғазали маорифпарвариро аз ғазали адабиёти классикӣ фарқ бояд кард. На фақат дар жанри ғазал, балки дар тамоми системаи жанрҳои назмии ин давра ба ҷои сувароти шартиву рамзӣ, ки дар асрҳои охир ба воситаи сабқҳои нав ва услуби бедилӣ нуфузи калон пайдо карда буд, сувароти реалиӣ, яъне тарзи тасвири бадеии ба фаҳми хонанда наздику қарин бештар ҷой гирифт. Ҷунончи тақомули эҷодӣ дар ашъори Абдулқодирхоҷаи Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Шамсиддин Шоҳин, ҳайрат, Мунзим, Мирзо Сироч, Ҷуръат, Аҷзӣ, Асирӣ, ҳамдӣ, Фитрат, Айнӣ ва дигарон равшану возеҳ ба назар мерасад. Ин шоирон ва аксари онҳо дар зинаи дуҷуми эҷодиёташон шеърро ба ҷодаи тасвири реалистӣ андохтанд. Баъзе муҳаққиқон бар он мӯътақиданд, ки бояд баҳар як жанри лирикии маорифпарварӣ истилоҳ–мафҳуме илова карда шавад, то тафовути байни хусусиятҳои жанрии ин навъи бадеӣ ошкор бошад. Масалан, муҳаққиқ С. Ҳалимов менигорад: «Ҳар гоҳ ғазал ба хотир ояд, пеш азҳама, шеъри ишқӣ тасаввур карда мешавад. Аз ин рӯ, ғазали адабиёти маорифпарвариро бо ғазали классикӣ тамоман як чизҳисоб кардан душвор аст. Бинобарҳамин моро лозим аст, ки ба истилоҳи ғазал мафҳуме афзоем, то ки он хоси ғазали маорифпарварӣ будани онро ифода созад. Ба назари мо танҳо ғазали иҷтимоӣ номидани ғазали адабиёти маорифпарварӣ кифоя нест. Шояд онро ғазали иҷтимоии маърифатхоҳӣ номидан беҳтар бошад».¹¹ Ба фикри мо саҳеҳтар он аст, ки барои ифодаи тафовути ғазали классикӣ аз жанриҳамноми адабиёти маорифпарварӣ иловаи як мафҳум, яъне «маорифпарварӣ» кофист. Мафҳуми «ғазали маорифпарварӣ» фаҳмиши дурусти ин жанр аст, яъне як қисм нишонаҳои жанрии нав: мавзӯи тоза, мазмуни иҷтимоӣ, ғояи нави замонавӣ (ободии кишвар, худшиносию ҳудодоҳии миллӣ, ватандӯстӣ, бузургдошти шахсу миллати мусалмонӣ ва ғайраҳо), воситаҳои тасвири ҷадиду ваҳдати дохилии шакли он аст, ки услуби тасвири воқеънигорона касб кардааст ва инҳама аз нишонаҳои муҳими ғазалиёти шуарои маорифпарвари оғози асри XX ба

¹¹ Ҳалимов С. Баъзе масъалаҳои шакл ва мазмун дар адабиёти маорифпарварии тоҷик. //Масъалаҳои адабиёти маорифпарварии тоҷик. Маҷмуи мақолаҳо. – Самарқанд: ДДС, 1995. – Саҳ.-39.

шумор меравад. Зеро дар зимниҳамин мафҳумҳар ду маънӣ низ дарк карда мешавад. Аз ин мавқеъ ғазал ва анвои жанрҳои дигари лирикӣ дар аҳди маорифпарварӣҳам аз лиҳози мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ваҳам аз ҷиҳати сохтору услуб ба тағйиротҳои ҷиддӣ дучор шуданд.

Жанрҳои дигари лирикӣ, аз ҷумла, қитъа, қасида, рубой, махаммас, маснавӣ низ дар адабиёти ин давр мавқеи хос доштанд. Шоирони давр то дараҷае дарҳамин жанрҳои лирикӣ ғояҳои нави тараққипарваронаву ислоҳотхоҳонаи хешро ифода кардаанд. Аммо баъзе аз жанрҳои лирикӣ дар ин давра вобаста ба имконият ва қонуниятҳои дохилии худ мавқеи хешро аз даст доданд. Зеро мазмун ва мавзӯи нави иҷтимоӣ дар жанрҳои хурди лирикӣ комилан инъикос ёфта наметавонист. Қасида, рубой, фард, дубайтӣ, қитъа асосан дар мавзӯҳои анъанавӣ навишта шудаанд. Аммо дар жанрҳои дигари лирикӣ шоирон кӯшиш намудаанд, ки баъзе афкори иҷтимоии хешро ифода кунанд.

Мавзӯи ватандӯстӣ, ватанпарастӣ ва аз ғами ватанҳарф задан, кулфату азияти ба сари халқи он омадаро баррасӣ кардан, аз гузаштаи шоёни он ифтихори миллӣ ва худшиносии таърихӣ доштан аз мавзӯҳои муҳими адабиёти давр шуд ваҳамчунин мавзӯи мазкур тақозо кард, ки дар тарзи гуфтор, услуби эҷод, оҳанги ифода, шакли осор тағйиротҳои ҷиддӣ падида оянд. Дар ин бобат фикрҳои олими шодравон Маъруфи Рачабӣ ҷолибият дорад. «...ҳукми ҷадидия ва шоирону адибони авали асри ХХ дар хусуси Бухоро ва муҳити он давраинаҳукми таърихии кӯҳани Шарку тамаддуни ҷавони Аврупои муосир аст»¹² Дарёфти ин маънӣ ҷӣ дар ашъори ҷудоғонаи адибони маорифпарвар ва ҷӣ дар осори насрии онҳо аз Аҳмади Дониш то Айнӣ он қадар душвор нест. Аммо фарқият дар он аст, ки ифтихор ваҳисси ватандӯстиву ватанпарастӣ, инъикоси ҳолат ва вазъияти дилафғори Бухоро дар осори онҳо дар сатҳҳои гуногун аст.

Дар баробари тазод ва парадоксҳои «қадим» ва «ҷадид», «усули нав»—у «усули кӯҳна» истилоҳи тазодие байни осори адибони давр сурат дошт ва он бо истилоҳи «ашъори ишқия» ва «ашъори миллӣ» муаррифӣ гардидааст. Ба ақидаи академик М.Шукуров дар ашъори шоирони ибтидои асри ХХ «вожаи «миллат» комилан маънои иҷтимоӣ дорад ва «ашъори миллӣ»ҳамон ашъорест, ки дарди дили миллат аст, бо душамнони миллат ҷангидан аст, барои эҳёи анъанаҳои мазҳабии маънавии миллат мубориза бурдан аст».¹³ Дарҳақиқат ашъореро, ки мазмун ва мӯҳтавои тозаи замони дорад, мавзӯҳои муҳимтарини иҷтимоии давр, аз қабилҳои истиқлоли миллӣ, худшиносии миллӣ, эҳёи қадриятҳо ва анъанаҳои маънавию фарҳангии миллат, озодӣ,

¹² Рачабов М.С. Андаке дар бораи «душманони халқ». //Ҷавонони Тоҷикистон. 19 декабри 1990, – № 147. – Саҳ. - 2.

¹³ Шакурӣ М. (Шукуров М). Садри Бухоро. Чопи дувум. – Душанбе: Деваштич, 2005. – Саҳ. -122

мактабу мадорис, тарғиби илми дунявӣ ва ғайраро фаро гирифтааст, услубан ва чолибан тозагиҳо дорад ба «ашъори миллӣ» нисбат додан мумкин аст. Ҳамзамон ашъоре, ки дарду аламҳои миллатро баён мекунад, шеъре, ки баҳриҳифзи миллату Ватан ва дину мазҳаб чун силоҳ хизмат менамояд, барои аҳкоми дин, эҳёи суннатҳои таърихии шоён мусоидат менамояд шеъри миллии нав ном дорад. Барои исботи фикр як банди шеъри Абдурауф Фитратро меорем:

Эй уммати Муҳаммад, эй бандаи Худо,
Дини ту мондаастҳаме дар дами бало.
Барҳез, то ману ту зи баҳри начоти ӯ
Созем молу чону сари хеш фидо.
Ё чон диҳем дар раҳи Ислом мардвор,
Ё мурдавор чой бигирем дар мазор¹⁴.

Ин шеър як навъ даъват ва хитоба аз пархоши роҳи эҳёи миллӣ, роҳи кадр кардани суннат ва анъанаҳои маънавии миллат, намунае аз муборизаи миллии озодихоҳӣ, алайҳи куфру мустамлика аст, ки мардуми мусулмонро ба бедорию худогоҳӣ даъват менамояд. Дар он эҳсосоти баланди муборизӣ дида мешавад. Ва бар хилофи ин осори лирикие, ки мазмуну мундариҷаи ғоявии анъанавӣ дорад, дар асоси қолабҳои анъанавии шеъри классикӣ офарида шудаанд, дар онҳо сӯзу гудози қаҳрамони лирикӣ аз ишқу ошиқӣ чӯзӣ муҳим аст, «ашъори ишқия» ном бурдан мумкин аст.

Дар адабиёти ин даврҳам он мавзӯи анъанавии адабиёти форсӣ–тоҷик, ки шикоят аз замон ва поймол шудани адолати иҷтимоиро фаро мегирад, ҳамчунин аз афзоиши ҷавру зулми амалдорон ба дод омада, аз он пайваста дар шикоятанд низ мавҷуд буда, онҳо дар осори таҷдидгароёни ин аҳд инъикос ёфтааст. Ин маъниро дар мисоли шеъри зерини Айнӣ низ дидан мумкин аст.

Инҳамон мулки Бухорост зи ҷаҳди аҳлаш,
Манбаи илм ба ислом шуда чандин сол. ...
Инҳамон мулки Бухорост, Алӣ Синоро
Рутбае дод, ки нодида касе то инҳол.

Ваҳоло дар ин диёр:

Меҳру шафқат ба ҷаҳон нест, агарҳаст риё,
Одамият ба ҷаҳон нест, агарҳаст – хиёл.
Мил бар дида гузоранду бигӯянд: «Хамӯш!»,
Тир бар сина халонанду бигӯянд: «Манол!».

¹⁴ Ҳамин китоб: Саҳ. -168

Ёрмандӣ ба банӣ – навъ бидонандҳаром,
Хуни ислом ба ислом бидонандҳалол.
Ҳокими шаръ мутеъ аст ба амри авбош,
Муфтии шаър асир аст ба дасти арзол.
Ҳукми такфири мусулмон биситонанд ба зӯр,
Амри татҳир зи исён бифурӯшанд ба мол.
Ҳоли мо саҳт парешон шуда, эй фаҳри расул,
Дастгирӣ накунӣ, зуд яқин аст завол.
Чашми лутфе тарафи олами ислом фикан,
Дасти меҳре ба сари уммати мазлум бимол¹⁵.

Амикрафтиҳисси миллии шоирони ибтидои асри ХХ маҳз дарҳамин чиз зоҳир мегардад, ки мавзӯи зулму ситамро низ характери иҷтимоӣ касб кунонида, онро нафақат ба зулми ҷисмонӣ, балки дар маънои зулми маънавӣ низ қорбаст менамоянд. Шеърӣ болоӣ мазмуни шиквоӣ дорад, аммо шикоятӣ шоир шикваӣ фардӣ набуда, обу ранги умумӣ, тобишҳои иҷтимоӣ–ҷомеӣ касб кардааст. Шоир аз зулму ситам, бефарқию фалокати ба сари тамоми мусулмонон омада шикваву шикоят менамояд. Ин чиз далел бар он аст, ки тақвиятиҳисси худшиносиҳисси миллии таҷдидгароӣ ибтидои асри ХХ хеле амиқ буд. Ба қавли муҳаққиқи фоқиди ўзбек Б.Қосимов бедории миллий аввало аз худшиносӣ, худоғоҳӣ, шинохтани таъриҳиҳаёти ниёгон, бобоён ва аҷдодони худ, аз ифтихори милливу таъриҳии хеш оғоз меёбад¹⁶ Инҳама нуктаҳо дар асоси маърифат ва маорифпарварӣ амалӣ мегардад. Ба эътибориҳамин нукта адабиёти ибтидои асри ХХ–ро осори мазмунан нав ва марҳилаи тозаи давраи бедории миллий номидан мумкин аст.

Дар ин давра тарзи таҷдиди ҷолибро дар шаклу мазмуни шакли шеърӣ маснавӣ низ дидан мумкин аст, ки дар адабиёти ибтидои асри ХХ мавқеи муайян дорад. Аз меъёри категорияи таъриҳӣ маснавӣ аз аввалҳамчун манзума–шеърӣ лириқии дорои сюжет пайдо шуд, баъд таҳаввул ёфта ба мазмуни қалонтаре соҳиб гардид ва ба жанри фаъоли доманфароҳе табдил ёфт, ки дар он мазмунҳои муҳталифи ишқию романтиқӣ, ахлоқӣ, ирфонӣю фалсафӣ, иҷтимоӣю сиёсӣ, қаҳрамонӣю паҳлавонӣ, ҳаёлию воқеӣ ифодаи худро ёфтаанд ва дар он хати суҷети ягона барҳам хӯрд. Ин жанри серистеъмол вобаста ба хусусиятҳои услубияш ва имконоти жанрии худ, ки доманаи васеу паҳновар дорад ва баҳри ифодаи андешаву афкори муҳталифи муаллиф созгор аст, дар оғози асри ХХ низ арзиҳастӣ кард, таҳаввул ва таҷдид ёфт.

Хусусиятҳои тоза касб кардани маснавиро дар ду навъи ин жанр аз

¹⁵ Айни С. Куллиёт. Ҷилди 8. –Душанбе: Ирфон, 1981. Саҳ. -224

¹⁶ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Жасорат, маърифат, фидоийлик. –Тошкент: Маънавият, 2002. – 356 бет.

эҷодиёти Аҷзӣ ва дар мисоли маснавии «Тимсол»—и Асирӣ дида баромадан мумкин аст. Ин се асар—«Миръоти ибрат», «Анҷумани арвоҳ»—и Аҷзӣ ва «Тимсол»—и Асирӣ дар адабиёти ибтидои асри ХХ намунаи расотарини жанри маснавии маорифпарварӣ баҳисоб мераванд. Аҷзӣ дар ду маснавӣ афкори пешқадами замонавӣ ва маорифпарварӣ, ғояҳои муҳимиҳаётии худро нисбат ба ҷамъияту воқеият ба тарзи хос нигоштааст. Гуфтан мумкин аст, ки афкори маорифпарварии шоир, ки дар ғазалҳояш ифода ёфтаанд, дарҳамин ду маснавӣ шакли ҷомеъ гирифта, як навъ ҷамъбаст гардидаанд. Маснавиҳои мазкур дар замина ва қонуну қавоиди маснавиофарии анъанавӣ навишта шудаанд. Дар онҳо унсурҳои шаклии асар, хати сюжет, вазн, қофиябандии анъанавӣ риоя гардидаанд. Аммо ҳар ду маснавӣ аз лиҳози мазмун ва баъзе унсурҳои шаклӣ (сохтор, образҳо, васоити тасвири бадеӣ, сабку услуб) тозагиҳо доранд. Дар хусусият як маснавӣ ба тарзи алоҳида дар мавридҳои муайн сухан хоҳем кард.

Аз ҷиҳати шакли бадеӣ, сабку услуб ва воситаҳои тасвири бадеӣ низ аксари намоёндагони ин давраи адабиёт аз паи анъанаву суннатҳои адабиёти классикӣ мерафтанд. Дар масъалаи сабку услуб роҳи содданависӣ ва ба забони омма наздиктар кардани забони асари бадеӣ комилан риоя карда шудааст. Аммо яке аз масъалаҳои хеле муҳими адабиёти ин давр аз он иборат аст, ки дар масъалаи тарзи тасвири реалистӣ - воқеънигорӣ дар осори бадеӣ қадами ҷиддие гузошта шуд.

Рӯзноманигорӣ ҳамчун падидаи нав дар адабиёти маорифпарварии ибтидои асри ХХ. Дарҳамин асос, дар системаи жанрии адабиёти ибтидои асри ХХ ду навъи эҷоди бадеӣ арзи вучуд карданд, ки дар таърихи адабиёти тоҷикҳодисаи нав аст. Яке аз жанрҳои нав, ки маҳсули давраи маорифпарварӣ-таҷаддудхоҳӣ аст, публицистика мебошад, ки аз оғози асри ХХ дар баробари ташкил гардидану раванги нашриётҳо, матбааҳо, ҳамчунин матбуоти миллӣ кашф гардид. Жанрҳои публицистӣ, асосан баъди солҳои 1905-1907 дар Самарқанду Когон, қўқанду Андиҷон ва Тошканду Бухоро ҳамчун жанри ҳозирҷавобу фаврӣ барои ифодаи орзуву омол, мақсаду маром, мазмунҳои нави иҷтимоӣ, масъалаҳои муҳимтарини ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияву фарҳангӣ арзиҳастӣ кард. Дар оғоз аз жанрҳои публицистӣ мақолаву мубоҳиса, мунозираву хитобнома, тақриз ва ғайраҳо ба майдон омада буданд. Дар раванди инкишофи жанрҳои публицистӣ Маҳмудхочаи Бехбудӣ, Аҷзӣ, Фитрат, Айнӣ, Мирзочалол Юсуфзода, Шакурӣ, Садри Зиё ва нафарони дигар саҳми арзанда гузоштаанд.

Публицистика дар ибтидои асри ХХ ҳамчун жанри фаврӣ (оперативӣ), ки мавзӯҳои рӯзмарраи замонро фаро мегирифт, дар муддати қўтоҳ мавқеъ пайдо кард. Дар адабиёти ибтидои асри ХХ комилан қарор

ёфтани ин навъи адабиро метавон ба се омил вобаста дид. Аввалан, даҳолати фаъолонаи эҷодкорон баҳаёти иҷтимоиву сиёсии мамлакат, ки дар натиҷаи таракқӣ ёфтани афкори умум, аксари эҷодкорону равшанфикрони замон ва хизмат ва корҳои тарғибиву ташвиқӣ комилан майл карданд. Бояд зикр карда гузашт, ки мўхтавои мавзӯи осори публитсистӣ дар ин давра маҳдуд нест. Эҷодкорон ва равшанфикрон на фақат ба масъалаҳои ислоҳотталабию таҷаддудхоҳӣ ё ин ки тарғиби илму дониши замонавӣ, балки ба масъалаҳои муҳимтариниҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва фарҳангӣ эътибори ҷиддӣ додаанд.

Омили дигар, бешубҳа, равнақи матбааю нашрияҳои маҳаллӣ ва таъсиру нуфузи рӯзномаю маҷаллаҳои хориҷию дохилӣ «Тарҷумон», «Раъд», «Иршод», «Машварат», «Бетараф», «Эрони имрӯз», «Шероз», «Муфаттиши Эрон», «Иттиҳод», «Вақт», «Юлдуз», «Шўълаи инқилоб», «Садои Фарғона», «Наҷот» ва ғайра аст, ки боиси ташаккули жанрҳои публитсистӣ гардидааст.

Омили дигар ва асоситарини қарор ёфтани анвои жанрҳои публитсистӣ дар ин давра талабот ва тақозоиҳаёти иҷтимоӣ ва маданӣ аст. Зеро фаъолияти намунавии вакилони мактаби маорифпарварӣ, баҳусус, мероси илмию маърифатпарварӣ, афкори иқтисодию иҷтимоии онҳо тақозо намуд, ки шакли тозае дар баёни фикр ва ғояҳои нав кашф гардад.

Жанрҳои публитсистӣ аз лиҳози фарогирии мавзӯъ ва мавод маҳдуд нестанд. Дар мақола ва жанрҳои дигари публитсистӣ масъалаҳои муҳимтариниҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияву адабии давр инъикос ёфтаанд. Аммо ин жанрҳои публитсистии ин давраи адабиётроҳанӯз чун намунаи беҳтарини васоити ахбори оммавӣ ва насри бадеии мукамал эътироф карда намешавад. Вале аз лиҳози забон ва услуби гуфтор хеле қолиби диққатанд. Новобаста ба он, ки муаллифони ин жанрҳои публитсистӣ муҳбир ва ё рӯзноманигори касбӣ нестанд, ҳолати муқаррар аст, ки дар қорбасти мундариҷот ва гузоришу тавсеаи мазмуну мавзӯъ ба носоҳеҳиҳо роҳ медиҳанд. Аммо дарҳар як гузоришоту мақола роҷеъ ба масъалаҳои муайян ва ёҳодисаҳои гуногуни иҷтимоӣ - сиёсӣ ва иқтисодию маданӣ хабар медиҳанд ва ё худ маълумотти муфид мерасонанд. Дар ин таълифот онҳо чун шахсони фаъоли ҷамъиятӣ, фарди бедорфикру инсонихаётдида, сиёсатдону ҷамъиятшинос, донишманди таъриху фарҳанги миллат ва маданияту адабиёти халқи хеш намоён мешаванд.

Дар аксари жанрҳои публитсистӣ ҷанбаи ахбордиҳӣ, тарғибию ташвиқӣ, таҳлилию мубоҳисавӣ ва пафоси танқидӣ қавитар аст. Аз ҷумла дар навиштаҳои Беҳбудӣ, Айнӣ, Фитрат, ҳоҷи Муин, Аҷзӣ ин ҷиҳат хеле устувор аст.

Нашрияҳое, ки дар ин давра барои ташаккули жанрҳои публитсистӣ

роҳ кушоданд, рӯзнамаҳои «Зарафшон» (дар Самарқанд), «Бухорои Шариф» (дар Бухоро), маҷаллаҳои «Вақт», «Иқбол», «Юлдуз», «Шӯълаи инқилоб», «Садои Фарғона», «Начот», «Оина» ва ғайраҳо мебошанд. Як хусусияти хоси ин нашрияҳо аз он иборат аст, ки аксаре аз онҳо нашрияҳои дузабона буданд. Аз ин нашрияҳои маҳаллӣ, ки дар ташаккули жанрҳои публитсистии адабиёти тоҷик нақши муҳим доранд, маҷаллаи «Оина» ва рӯзнамаҳои «Бухорои Шариф», «Тӯрон», «Зарафшон» шинохта шудаанд, ки аз онҳо рӯзнамаи «Бухорои Шариф» сирф тоҷикӣ буд. Дар ин рӯзнамаю маҷаллаҳо Бехбудӣ, Фитрат, Айнӣ, Саидризо Ализода, Роҷии Самарқандӣ, ҳоҷӣ Муин, Васлӣ, Аҷзӣ, Исматуллоҳи Раҳматуллозода, Иброҳими Ҷуръат, Мулло Икром, Мирзочалол Юсуфзода баромадҳои ҷиддӣ карда, дар ташаккули жанрҳои публитсистӣ хизмати шоёнро анҷом додаанд.

Драма ва асарҳои драмавӣ дар адабиёти ибтидои асри ХХ. Пайдоиши жанрҳои нави адабӣ аз хусусиятҳои муҳимтарини адабиёти ибтидои асри ХХ ба шумор меравад. Жанрҳои драмавӣ дар адабиёти ин давра барои тасвири аҳвол ва тарзи зиндагӣю дараҷаи ташаккули мафкураи мардуми маҳаллӣ хизмат кард. Дар драмаҳои ин даври адабиёт масъалаҳои асосӣ иҷтимоӣ: мактабу маориф, озодию ободии мулк, мавқеи инсон дар ҷамъият, худшиносии миллӣ, бедории фикрӣ ва истиқлоли миллиҳамчун ғояҳои асосӣ ба миён гузошта шуданд. Чун нави алоҳидаи жанрҳои адабӣ жанрҳои драмавӣ барои ташаккули афкори эстетикӣ мардуми маҳаллӣ, ҷаҳонбинию завқи маданияи онҳо низ хизмат кард. Зеро дар тарғиб ва ташвиқи ғояҳои нави иҷтимоӣ, инчунин амалӣ гардонидани мақсад ва мароми худ маорифпарварон нави бадеии азҳама муассир-драматургияро интихоб намуданд. Ин чиз имкон дод, ки ба воситаи асарҳои драмавӣ муборизаи ғояҳо, зиддияти шадиди манзараҳои иҷтимоӣ, воқеа ваҳодисаҳои иҷтимоӣ, умуман, драматизмиҳаёт фасеҳ ва равшантар намоён гардад. Пайдоиши жанри драма ва асарҳои драмавӣ дар адабиёт дар асоси талабот ва қонуниятҳои табиӣ рух додааст. Зеро ба қавли Гегел «драмаҳамчун нави адабиёт бо тақозоиҳаёт ба вучуд меояд»¹⁷.

Пайдоиши жанрҳои драмавӣ дар адабиёти ибтидои асри ХХ ҳодисаи тоза буда, инҳолат ба омилҳои муайяни субјективӣ ва објективӣ вобастагӣ дорад. Зеро ҳар як давраи адабиёт барои ифодаи моҳият ва мақсаду маром, инчунин тарғиби ғояҳои нав шаклу намудҳои навро тақозо мекунад ваҳатто ба вучуд меорад.

Омили дигаре, ки пайдоиши жанри драмаро дар адабиёти ин давр тақозо кард, методи реалистии тасвир аст, ки дар адабиёт боиси

¹⁷ Гегел. Эстетика. 3 том. саҳ. 357.

дигаргуниҳои куллии ғоявию мазмунӣ, характерҳои нав, мавзӯи нав, васоити тасвирии нав шуда, тамоюлотҳои нави эстетикӣеро тақозо кард, ки манзараҳои ҳаётиро дар шакли нав ва жанрҳои мувофиқи адаби инъикос намуданд. Ташаккул ва инкишофи методи реалистии тасвир ё худ ба воқеънигорӣ гаравидани эҷодкорон, аввалан, таҷаддуди мазмуниву мундариҷавӣ ва ғоявии осори анъанавии классиқиро тақозо карда бошад, сониян зуҳуроти жанрҳои нави эпикӣ ва драматиро таъмин намуд, ҳамчунин дар инкишофи сабку услуби асарҳои бадеӣ асос гардид. Аз ин ҷост, ки драмаҳамчун жанри нави адаби бо тақозои воқеот ва ҳодисаҳои нави иҷтимоӣ, маданӣ ва фарҳангии халқ ба вучуд омад. Навъҳои асарҳои драматӣ барои нишон додани ҳаёти зиддиятноку муборизаҳои шадиди мутақобил ва конфликтҳои ҳаёти иҷтимоӣ арзишманд карданд. Дар драмаҳои ин давра масъалаҳои муҳими ҳаёт ҳамчун зарурати объективӣ мавқеи асосӣ доштанд. Инчунин драмаҳои давра барои баён ва инъикоси мазмуну ғояҳои нав, асосҳои пуршиддатӣ ба вучуд омаданд. Дар драмаҳои адабиёти ибтидоӣ асри ХХ нисбат ба бадеият муҳимтар будани ҷиҳати ғоявии асар ба назар мерасад. Драматикони ин давра Бехбудӣ, Фитрат, ҳоҷӣ Муин, Нусратулло Қудратулло, Абдулло Бадрӣ ва нафарони дигар аксаран ба забони ўзбекӣ эҷод кардаанд, аммо ин маънии онро надорад, ки асарҳои драматӣ дар ин марҳила офарида шуда танҳо моли маданияти халқи ўзбек аст. Асосгузори жанри драма дар адабиёти халқҳои бумии Осиёи Марказӣ Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ аст ва драмаи «Падаркуш»-и вай аввалин намунаи асари драматӣ дар адабиёти ин халқост. Ин ҷо мо баъзе хусусиятҳои жанри драмаҳои адабиёти ибтидоӣ асри ХХ-ро дар асоси ҳамин асар нишон хоҳем дод. Ноғуфта намонад, ки асар аввал ба забони ўзбекӣ навишта шуда ва дертар аз ҷониби ҳоҷӣ Муин ба забони тоҷикӣ тарҷума гардида буд.

«Падаркуш» ба маънои тоҷикӣ на фақат асари дидактикӣ-ахлоқӣ, балки асари фалсафиву иҷтимоии давраи худ аст. Мувофиқи гуфтаи Саид Аҳмад, «новобаста ба он ки «Падаркуш» асари аввалини сахнаӣ дар адабиёти миллӣ аст, дар он образҳо ва сачъияи тимсолҳо, муқолаҳои драматӣ, мизонсаҳнаҳо ба тарзи мушаххас офарида шудааст. Дар асар ҳар як тимсол сачъияи худро доро буда, дар он унсурҳои зарурии асари драматӣ – муқолаҳо, киноя ва истехзоҳо, умуман, васоити тасвирии бадеӣ бо меъёри муайян қарор дода шудааст»¹⁸.

Дар асар мазмуни воқеаҳои ҳаёт дар ниҳоятӣ соддагӣ, мўҷаз ифода гардидааст. Асар бо услуби хеле содда иншо гардидааст. Аз қарбастӣ

¹⁸ Саид Аҳмад. Бағирдаги ҷўғ. Адабиёт ва санъат. 1992, 23-сон.

мазмун ва тарзи офариниши асар метавон хулоса гирифт, ки Бехбудӣ аҳамияти иҷтимоӣ, дараҷа ва меъёру асосҳои назарии офариниши онро аз аввал медонист, зеро «Падаркуш» ҳамчун асари драмавӣ функцияи аввалини худро комилан иҷро кард. Дар зимни он афкору ақоиди нави иҷтимоӣ, ғояҳои нави тамаддунҳои интишор ёфт. Ин асар барои дарки худшиносии миллии мардуми маҳаллӣ такони калоне расонид. Бехбудӣ дар баррасии бадеии масоили милливу иҷтимоӣ дар ин намоишнома ба кулли мардуми кишвар муроҷиат мекунад.

Драмаи «Падаркуш» дар нақди адабии асри гузашта ҳамчун намоишнома «фочиаи миллӣ» ном гирифта буд, ки асар бо тамоми моҳият ба ин мафҳум қаробати мантиқӣ дорад. Драма ба маънои то маш фочиаи на фақат як миллат, балки фочиаи миллии кулли мардуми кишвар буд. Аммо дар баррасии хусусиятҳои жанрии ин драма мафҳуми «фочиа»-трагедия характери нисбӣ дорад. Зеро на фақат дар асар, балки дар тамоми драмаҳои фочиавии адабиёти ибтидои асри ХХ истилоҳи софи «трагедия» ё худ мафҳуми «жанри трагедия» бояд ба тарзи нисбӣ фаҳмида шавад. Зеро дар ин намоишномаҳо гарчи унсурҳои фочиавӣ мавҷуд бошанд ҳам, маънии софи истилоҳии жанри фочиа ё худ трагедияро ифода намекунад. Ба эътибори ҳамин мулоҳизот ва ё тақозои сиёсати ҳизбии шӯравӣ дар илми адабиётшиносии асри ХХ бобати ин асар фикрҳои мухталифе баён гардидаанд. Аз ҷумла, дар китоби «Таърихи адабиёти ўзбек» гуфта мешавад, ки «асарҳои драматикӣ, ки дар ибтидои асри ХХ офарида шудаанд, дар ташаккули таърихии адабиётҳои миллӣ чандон аҳамият надоранд. Аз ҷумла, дар драмаи «Падаркуш» тезисҳо ва фактҳои ғоявии нодурусте вучуд доранд. Яъне «Падаркуш» намоишномаест, ки дар вай факти ғоявӣ- «бомаърифат шудан барои рӯёнидани пулу боигарист»¹⁹.

Хулосаи муаллифи китоб ин аст, ки драмаҳои адабиёти ҷадида барои нишон додани ҳақиқати ҳаёт очизӣ мекунад, ҳамин маънӣ дар китоби Сайдулло Мирзоев ва Саид Шермухаммедов «Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи» айнан такрор мешавад²⁰. Аммо «Падаркуш» ва драмаҳои дигари адабиёти ибтидои асри ХХ бо тақозои воқеияти ҳаётӣ ба майдон омадаанд. Дар баррасии хусусиятҳои жанрии драмаҳои ҷадидӣ бояд ин ҷиҳатро ба эътибор гирифт. Зеро «ҳар як ҷинс ва жанрҳои адабӣ барои ба ин ё он дараҷа ифода намудани паҳлӯҳои ҳаёти инсон ҳамчун зарурати объективӣ ба майдон меоянд»²¹.

¹⁹ Ғ.Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975, 326 бет.

²⁰ С.Мирзоев, С.Шермухаммедов. Ҳозирги замон Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. 12-бет

²¹ В.Г.Белинский. Соборное сочинение. 2том. – Москва, 68 стр.

Азбаски асар— асари драмавӣ-саҳнавӣ аст, дар он унсурҳои шаклии асарҳои саҳнавӣ: парда, мизонсаҳнаҳо, инкишоф ва зиддияти воқеаҳо, реплика, ремарка ва муколамаҳои драматикӣ комилан риоя гардидааст.

Дар намоишнома соддагӣ ва ваҳдату ягонагии ҳаракат нигоҳ дошта шудааст, ки яке аз хусусиятҳои хоси асари саҳнавӣ аст. Дар қорбасти мазмун ва таҳлили он Беҳбудӣ аз талаботи жанри интихобиаш «фочеа» берун набаромадааст. Дар асар аз «тафсилоти воқеа ва воқеанигорӣ, ки барои драматургия ғайр аст»²², худдорӣ ваҳазар карда шудааст. Муаллиф дар асоси нигоҳ доштани ягонагии ҳаракат таносуб ва яқлукхтии мазмуну шакли асарро таъмин намудааст.

Беҳбудӣ дар офариниши асар аз масъалаҳои типии замонавӣ, ки аксари фочеаҳои тақдирӣ миллатро фаро мегирифт, истифода мебарад. Аммо дар асар баъзе нуқсонҳои мазмунӣ, норасоии шаклӣ ва камбудии услубӣ чашмрасанд. Муҳаққиқони муосирҳамчун нуқсонҳои асосӣ дар «Падаркуш» пурра таҳлил ва таҳқиқ нагардидани моҳияти масъалаҳои иҷтимоии ҳаётро эътироф кардаанд, ки дуруст аст. Инчунин дар асар пухтакорӣ адиб дар офариниши тимсолҳо ва шахсияту характери қаҳрамони асар ба чашм намерасад. Зиддияти шидиду саҳт, ки ҷавҳари асари драмавро ташкил мекунад, нисбаттан мукамал нест. Дар асар як навъ ҷозибадорӣ мазмун ноқис аст. Бо вучуди инҳама «Падаркуш» ҳамчун асари ахлоқӣ, фалсафӣ-иҷтимоӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии мардум, диди эстетикӣ онҳо, дар таърихи адабиёти халқҳои Осиёи Марказӣ арзиши хосеро соҳиб аст.

Ҳамин тариқ, шиносӣ бо як асари драмавӣ имкон медиҳад, ки то дараҷае дар асоси фикрҳои манзургашта омилҳои пайдоиш ва баъзе хусусиятҳои жанрии драмаҳои адабиёти ибтидоӣ асри ХХ муайян карда шавад. Таҳқиқи хусусиятҳои жанрии тамоми драмаҳои адабиёти ибтидоӣ асри ХХ кори мукамали илмиро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, баррасии ин масъаларо ҳамчун кори оянда эътироф карда, гуфтан мумкин аст, ки драматургия ҳамчун падидаи нави бадеӣ дар таърихи адабиёти халқҳои Осиёи Марказӣ маҳз дар ибтидоӣ асри арзиши хос дорад ва маҳз ҳамин асар минбаъд барои пайдоиши драматургияи миллии тоҷик мавқеи хос дошт.

Савол ва супоришот:

1. Адабиёти ибтидоӣ асри ХХ ҳамчун марҳилаи нави таърихи адабиёти тоҷик.
2. Ғояҳои асосии ҳаракати таҷаддудхоӣ.

²² Р. Муслумониён. Назарияи адабиёт. Душанбе: Маориф, 1990.

3. Чавонбухориён ва марому мақсади онҳо.
4. Вакилони асосии адабиёти ибтидои асри XX тоҷик.
5. Системаи жанрии адабиёти ин марҳила.
6. Омилҳои асосии шаклгирии адабиёти маорифпарварӣ-таҷаддудхоҳии тоҷик.
7. Дарачаи тадқиқ ва омӯзиши адабиёти ин марҳилаи тоҷик.
8. Мавқеи муҳити адабии Самарқанд дар шаклгирии адабиёти маорифпарварии тоҷик.
9. Равияҳои асосии муҳити адабии Самарқанд.
10. Вакилони асосии муҳити адабии Самарқанд дар ибтидои асри XX.
11. Мавқеи жанрҳои адабӣ – классикӣ дар ин муҳит.
12. Хусусиятҳои ба худ хоси муҳити адабии Самарқанд.
13. Дарачаи тадқиқ ва таҳқиқи муҳити адабии Самарқанд дар адабиётшиносии тоҷик.
14. Идомаи анъанаҳои зуллисонайнӣ дар муҳити адабии Самарқанд.
15. Жанри ғазал ва мавқеи он дар эҷодиёти шоирони маорифпарвар-таҷаддудхоҳ.
16. Мафҳуми «шеърӣ миллия» ва «шеърӣ ишқия» дар ин марҳила.
17. Рӯзноманигорӣ ва омилҳои пайдоиши он дар адабиёти маорифпарварии тоҷик.
18. Рӯзнома ва маҷаллаҳои давр ва мазмуну мундариҷаи онҳо.
19. Хизматҳои маорифпарварон дар рушди матбуоти миллий.
20. пайдоиши осори драмавӣ ва намунаҳои аввалини он.
21. Омилҳои шаклгирии осори драмавӣ дар Осиеи Марказӣ.
22. Хусусиятҳои жанриву мазмунии драмаҳои миллий.
23. «Падаркуш»-и Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ ва мазмуну мундариҷаи ғоявии он.

Мавзӯи 4. БА ВУЌУД ОМАДАНИ РЕАЛИЗМИ ТАНҚИДӢ ҲАМЧУН УСЛУБИ ЭҶОДӢ ДАР СОЛҲОИ 70-80 АСРИ XX.

Хрушев бо сиёсати тоза ба мақомоти раҳбарии ҳизб омад. Хидмати таърихӣ ӯ ин шуд, ки халқро, муҳити маънавиро аз қабзаи ҷонгири сталинӣ раҳой бахшид. Халқи дар садамаи маънавӣ афтадаи шӯравӣ андаке нафаси озод кашид. Ўзорон нафар бегуноҳони солҳои сиёум маҳкум шуда бегуноҳ доништа шуда, баъди маргашон сафед гардиданд. Воқеан ҳам баъди анҷумани XX ҲК /1956/ назар ба таърих фарҳанг, аз ҷумла роҳи таърихӣ инкишофи

адабиёт ва сарнавишти адибон то андозае дигар шуд. Моҳияти назари интиқодӣ ба ҳодисаҳои адабӣ. аз ҷумла рисолати адабиёту адиб низ ба ҳаде тағйир пазируфт. Чунин равиши нақди моҳиятӣро мо дар рисолаи дастҷамъии “Таърихи адабиёти советии тоҷик /инкишофи жанрҳо/ равшан мушоҳида мекунем. Муҳаққиқон билқул набошад ҳам то ҳаде ҷараёни инкишофи адабиётро берун аз ҷорҷӯбаҳои маъмулӣ баррасӣ кардаанд. Вале ин нақдро низ мо аз банди идеологиву психологияи овони фармонфармоиву зӯрварӣ ва касодии маънавий раҳиёфта намеҳисобем. Чунки моҳияти асосии онро чунин концепсияи барқалати сиёсӣ муайян мекард: вазифаи адабиёт инъикоси муваффақиятҳо ва тарқибии вазифаҳои нави соҳимони ҷамъияти сотисоалистӣ /коммунистӣ/ мебошад. Дар ин гуна нақд ҳанӯз аслии адабиёт ва рисолати нависанда дар назди имрӯзу фардо дар миён набуд.

Бо вучуди ин ҳама, муҳаққиқон солҳои 1946-1954-ро “замони хеле вусъат ёфтани” нақди адабӣ ҳисобидаанд. Агар моҳиятӣро накунем воқеан ҳамин тавр ҳам ҳаст ва ин ҳодиса сабаб ҳам дорад. Сабаби аввал вобаста ба вазъи сиёсӣ ба амал омада буд. Дар ҳамин замина инсон то андозае аз ҳавои соф нафар кашид. Гузаштаре бо ҳама бурду бохташ пеши назар овард. Фочиаи эҷодӣ ва зиндагии қурбониёни бегуноҳи солҳои сийум ҳофизаи таърихи ба йунбиш овард. Назар ба таърих, мероси гузашта акнун дигар шуд. Намунаи осори ниёгонро бо ихтисор ҳам бошад ҷоп мекарданд. Тавайҷӯх ба ҷанбаи ахлоқии мероси пешин афзуд. Акнун шарҳу тавсифи боҳадафи /ба ҳадафи ҳизб мувофиқ/ осори классикон расм шуд. Чандин нафар дар мавзӯҳои “Ҳофиз-атеист”, “Ҷалолиддини Румӣ ва ақоиди атеистии вай” ва ғайраҳо рисолаҳо дифоъ карданд. Махсусан, дар арафаи иди айём - рамазон, қурбон тафсири барқалати осори гузаштагон маъракаи мусобиқаро мемонд. Ин ҳама ба фаҳмиши дурусти адабиёти пешин ҳалал меовард. Нақдро низ аз рисолати аслиаш маҳрум мекард. ва ҳамин равишро менаққидони он вақта дастандаркор пайгирӣ мекарданд. Холиқ Мирзозода бо нашри “Адабиёт. Хрестоматия барои синфи VIII” мехост. ки “ҷавонон рӯ ба маърифати шеърӣ ниёгон” оранд. “қадри сухан” шиносанд. Вале Соҳиб Табаров ин кори хайри ӯро ба “фаҳмиши сиёсӣ пайваст карда, чунин фикри носавобро ба миён мегузорад. “Яке аз хатоҳои калони дигари Хрестоматия он аст, ки дар он аз адабиёти классикии рус ягон порча ҳам мисол оварда нашудааст. Тартибдиҳандаи Хрестоматия роли революсионии адабиёти русро нафаҳмидааст, ҳол он ки ба ҷои як қатор қасида ва ғазалҳои Фарруҳӣ, Унсурӣ. Муиззӣ. Амъаки Бухорӣ, рашиди Ватвот ва дигарҳо аз асарҳои Лермонтов, Кармзин, Радишев, Пушкин, Лермонтов ва ғайра порчаҳо овардан хеле нақзтар ва пурмазмунтар буд” /С.Табаров. “Хрестоматияи зарарнок”. Т/С 14-декабри 1949/ Чунин мавқеи мутеъ будани арӣ додан ба

мавқеи бародари калонӣ нақди моро ба ҳамин пояи залилӣ расонд.

Дар заминаи ақоиди иҷтимоигароёни нақд таваҷҷӯҳ ба шеър ва лавозимоти он дигар мешуд. Дар баробари нашри мерос ба нашр ва шарҳ тафсири мероси назарии адабиёти гузашта пардохтанд. Баҳром Сирус, Тўракул Зехнӣ, Расул Ҳодизода, Муҳаммадҷон Шукуров ва чанде дигар аз аввалин суҳаншиносоне буданд, ки ба мероси назарии гузашта арӣ доданд ва дар роҳи таблиғи он дар боби арӯз, қофия, муҳассаноти шеърӣ. афкори интиқодии гузаштагон рисолаву мақолаҳо таълиф карданд. Тўракул Зехнӣ ин иқдомҳоро бамаънияти шинохта навишта буд, ки “дар таърихи адабиёт ва афкори эстетикӣ бисёр масъалҳои ҳастанд, ки онҳоро бе ёрии мероси назарӣ ҳал кардан мумкин нест. Масалан, масъалаи ин ки дар давраҳои гуногуни инкишофи адабиёти классикии мо нисбат ба асари бадеӣ чӣ гуна талабот гузошта мешуд. барои муайян кардани бадеияти асар чӣ меъёрҳои вучуд дошт, чи назарияҳои буданд. ки адабиёти прогрессивиро пеш мебарданд ва кадоми онҳо адабиёти ирриҷоиро Қизо мебарданд ва амсоли ин” /Т.Зехнӣ. Санъати суҳан. Душанбе, 1967, саҳ. 5/. Ин оғози кор буд. ки ба ҷараёни инкишофи суҳаншиносӣ суҳансанҷӣ бетаъсир набуд. Баъдтар омӯзиш ва интиқоди мероси пешин. минҷумла афкори адабӣ хеле ривҷ ёфт. Дар ин ҷода хидматҳои Абдулқанӣ Мирзоев, Абдунабӣ Сатторзода, Ботурхон Валихӯҷаев, Худой Шарифов, Ўрбат Тоҳиров. Маҳмадёр Шарифов, Наталя Чалисова, Абӯбакр Зухуриддинов, Шоҳзамон Раҳмонов ва махсусан Раҳими Мусулмонӣ хеле баарзиш аст.

Пайвандҳои адабӣ маънӣ ва мазмуни нав пайдо кард. Тоҷикон на фақат рӯ ба мерос оварданд, балки соҳибони он сӯи дарёи ин муросро эътироф карда, ба адабиёти муосири Ироно Покистон рӯ оварданд. Дар муассисаҳои илмӣ Тоҷикистон ба таҳқиқ ва нашри ин адабиёт иҷозати расмӣ шуд. назарияи “Ҳифзи манфиатҳои синфи гуруҳи муайяни ҷамъиятӣ ё табақаҳои иҷтимоӣ ба эътибори ҳодисаҳои воқеият” тамоман аз даҳон намонда бошад ҳам, нуфузаш андаке кост.

Акнун гузашта билкул “душмани синфӣ” наменамуд. “Рӯдакии шоҳпараст” ба хонадони мо ворид мешуд, ба мо дарси ахлоқӣ, ҳатто сабақи дӯстиву бародарӣ меод. Байтҳои дар пештоқи биноҳо ба муносибате сабт мегашт. Ҳатто дар бисёр суҳанронҳои мақомоти раҳбар аз он ки байтҳои Саъдӣ /Бани одам аз ҷои яқдигаранд/ дар пештоқи қароргоҳи Созмони Миллал ҳақ шуда, садои ифтихор ба гӯш мерасид.

Зарурати чунин муносибат ба гузаштаро дар солҳои “душманӣ ба мерос” устод Айниву Лоҳутӣ амиқ фаҳмида буданд. Дар ҳамон солҳои пурихтилоф Айни ба нашр ва тафсири осори гузаштагон пардохт. Лоҳутӣ низ дар маъракаи сиёҳкунии мероси гузашта тамошобини бетараф набуд. Вай

соли 1934 дар Анҷумани нависандагони Тоҷикистон аз “Намунаи адабиёти тоҷик” дифоъ карда. ба луғмаи зерини Бройдо /Котиби якуми ҲК Тоҷикистон/-”Дар ин ҷо /дар “Намуна...”/ порчаҳое ҳастанд, ки ҳукумати шӯроиро намешиносанд”- ва ҷавоби А.Раҳимбоев: “-соли гузашта ин мааймҲаро аз тамоми китобхонаҳо Қундошта гирифтанд” -чунин посухи ва воқеъ дода буд: “Дар конгреси VI коминтерн рафиқ Бухарин ба сифати мисоли бад кардани Тоҷикистон ҳамин китобро нишон дод. Ба ӯ маълумоти нодуруст додаанд. Дар аввали китоб шеърҳои Рӯдакӣ чоп шудааст: гуфтаанд, ки дар ин ҷо амир таъриф карда мешавад ва ғайра. Мо дар Иттифоқи шӯроҳо асарҳои ин гуна нависандагонро монанди Толстой, Пушкин, Тургенев ва дигарон чоп мекунем, ки ҳаргиз коммунист нестанд, вале дар Тоҷикистони мо чунон коммунистони сад ғоизӣ ҳастанд, ки ба мероси пурқимати адабии гузашта туф мекунанд...” /Аз нутқи рафиқ Раҳимбоев дар съезди 1-уми нависандагони шӯроии Тоҷикистон, -ТС, 22 май соли 1934/.

Айни ва Лоҳутӣ аз шахсиятҳое буданд, ки дар масъалаи шинохти ҳақиқати таърих ва мерос “дуҳавоӣ” набудаанд.

Нашр ва таҳқиқи осори пешин тавачҷӯро ба афкори назарии гузашта низ зиёд кард ва пажӯҳишгарон ба нашр ва арзёбии афкори интиқодии гузашта бо ҷиддиёт пардохтанд, ки ин ҳолат ба равиши нақди муосир бетаъсир намонд. Дар нақди ҷорӣ ба мулоҳизоти назариятчиёни гузаштаи шеъри форсии тоҷикӣ истинод мекарданд. Махсусан нуфузи тарзи таҳлили классикони шеър баръало ихсос мегардид. Дар бисёре аз мақолаҳо мулоҳизаҳои Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Насириддини Тӯсӣ, Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ иқтибос ва қорбаст мешуданд. Дар ин гуна мақолаҳо ба ҷои нақди иҷтимоигаро таҳлили шеърият, муҳассаноти шеърӣ, таносуби лафзу маънӣ бештар ба назар мерасад.

Нақди тоҷикии ин солҳо махсусиятҳое пайдо кард, ки дар ташаккул ва инкишофи пурмоёи равишҳои он саҳми Муҳаммадҷон Шукуров, Абдунабӣ Сағторзода, Худой Шарифов, Абдуманнон Насриддинов, Рустами Ваҳҳоб, Валӣ Самад. Юсуф Акбаров, Ҷӯраҳон Бақозода, Салоҳ Солеҳ, Масъуд Муллоҷонов, Кароматулло Шукруллоев, Абдуҳолиқ Набиев, Маъруф Раҷабӣ, Асадуллоҳ Саъдуллоев, Камол Айни, Аълоҳон Афсаҳзод, Муҳаммадвафо Бақоев, Наймӣ Сайфиев, Лариса Демидчик, Марямбону Давлатова, Азим Аминов, Аламхон Кўчаров, Абдулҳай Маҳаммадаминов, Раҳими Мукулмонӣ ва дигарон ба қадри савқ ва Ҳиммат ҳаст.

Аввалин рӯҳ, моя ва равишҳои тоза пайдо кардани нақди ин давра самарайи хидматҳои ин гурӯҳ бошад, сониян, пайдоиш ва рушди бисёре аз намудҳои /жанрҳои/ нақд, монанди тақриз, мақолаҳои обзорӣ ва рисолаҳо ба

номи ин гурӯҳ саҳт вобастагӣ дорад.

Дар сарғаҳи нақди тоҷик Муҳаммадҷон Шукуров қарор дорад. Ин шахс, агар гӯем, ки мактаби ҳоси хешро дар ин соҳа вазъ кард ва шогирдони зиёде ба воя расонд, муҳола ба намешавад. назари сарҳи таҳқиқи М.Шукуровро яке аз нахустин ҳақидаҳои ҳомаи ӯ “Хрестоматия барои синфи VIII” /”Газетаи муаллимон”, 23-октябри 1949/ собит мекунад. Вай дар муқобили он ҳама “кӯҳригариҳо” ба мероси гузашта, арзиши ин китоби Х.Мирзозодаро, ки ба муқовимати саҳти сиёсатгароён рӯ ба рӯ шуда буд, ба дурдастӣ шинохт. ”Абумуслимона” аз нигоҳи ӯ “намунаи насри бадеии асрҳои VII-IX” маънидод шуд. Ҳарчанд ақидаҳои дурусти илмии Шукуруфи он вақт ҳавон муқобилони зиёде пайдо кард ва онро ҳеҷ кас дастгирӣ накард, вале мавқеияти ӯ дар шинохти ҳақиқати адабӣ боло рафт.

Хидмати М.Шукуров дар инкишофи нақди муосир бузург аст. Аз миёни садҳо мақолаву рисолаҳои ӯ фақат зикри се китоб “Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ” /1973/ “Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ” /1976/, “Пайванди замони ва халқҳо” /1982/ кифоя аст, ки рисолати ӯро дар нақди имрӯз бишносем.

М.Шукуров бо ин китобҳо мавқеи устувор пайдо кардани нақдро дар муҳити адабии тоҷикӣ собит карда, нақдро ҳам илм ва ҳам санъат муаррифӣ кард /М.Шукуров. Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ, с.246/. Пайдоиш ва инкишофи соҳаи нави танқид - танқиди танқид низ ба номи ӯ вобаста аст. Ҳанӯз солҳои ҳафтодум ӯ навишта буд, ки “чунон ки адабиёт дар замони мо бе танқиди адабӣ пеш рафта наметавонад, ҳуди танқиди адабӣ ҳам мӯҳтоҷи танқид аст. Мо бояд принсипи асосии таҳлили илмии объективии ҳудро муайян кунем ва ҳамеша такмил дода истем. Аммо ин кор ба воситаи муборизаи афкор ва муҳоҳисаву мунозира, ба воситаи танқид имконпазир хоҳад буд” /М.Шукуров. Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ. саҳ. 262/. Шинохти “диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ”, моҳияти таърих ва сабақи бархурдорӣ аз он, тадқиқи риштаҳои пайванди дирӯзу имрӯз ва ҳудогоҳии миллӣ ва равишҳои ҳастанд, ки дар нақди тоҷикӣ ӯ вазъ кардааст. Мулоҳизоти ӯ дар боби эҷодиёти адабони муосир, аз ҷумла Айнӣ, Лоҳутӣ, М.Турсунзода, Ҷ.Иқромӣ, С.Улуғзода, Ф.Муҳаммадиев ва дигарон барои нақди тоҷик сарманшаи таҳаввули афкор хоҳад монд.

Пайдоиш ва инкишофи, ба истилоҳ, нақди назарӣ ба номи А.Сатторзода, Р.Мусулмониён, Х.Шарифов вобаста аст. Маҳз бо кӯшиши ишон афкори назарӣ ва интиқодии гузаштагонӣ мо миёни ҷомеа интишор ёфт, ба ҷараёни адабӣ низ бетаъсир набуд. Ҳарфи ин муаллифон дар боби шеърӣ имрӯз, наср ва умуман масоили адабиёти муосир бо далеловарӣ ва тозагӣ тафовут дорад. Дар нақди ишон ҷанбаи таҳлилий қавӣ буда, бештар

адабиёт аз назари ҳунар баррасӣ шудааст. дар бобҳои қаблӣ мо ҷое нақдро сояи нақди русӣ шинохта будем, ки ин фикр зодаи воқеият аст. Акнун аз махсусиятҳои жанриву услубии нақди тоҷикӣ ашар сухан ба миён оварем, ин сифат аввал ба ин ҷаҳор тана, ки ном бурдем мерасад. Бо ин мо хидмати дигаронро инкор кардаӣ ҳам нестем, балки ин ҷо сухан аз равиши тоза ва ибратбахши нақд меравад.

Дар ин давра, ба истилоҳ, нақди адибон низ аз лиҳози савия аз нақди ҳаммонанди солҳои пеш тафовут дорад. Дар ин миён мулоҳизоти М.Турсунзода, М.Миршакар, Ҷ.Иқромӣ, Лоик, Сорбон ва дигарон аз назари илмӣ ва моҳият арзише доранд. Моҳияти нақди Турсунзодаро асосан суханрониҳои ӯ дар маҷлису маърақаҳо муайян мекунад. Махсусан. суханрониҳои ӯ дар Анҷуманҳои адабӣ пурмӯхтаво буда, ба равиши афкори адабӣ бетаъсир набуданд. Турсунзода ҳам бо сухан ҳам амалан адабиёти асилро дастгирӣ кардааст. Дар ҳамин равиш дар анҷумани чоруми нависандагон ӯ таваҷҷӯҳи адибонро ба он ҷалб кард, ки “диққати худро бештар ба қор ва амалиёти рӯзҳои худ равона кунем” /М.Турсунзода. Ҳаёт ва адабиёт”. “Шарқи Сурх”, 1959, № 3, с. 98/. Дар ин равиш дар душвортарин лаҳзаҳо ӯ Лоикро, Мӯъмин Қаноатро ҳимоят кардааст.

Дар назариёти интиқодии Турсунзода ихтилофоат низ ҳаст. Аз ҷумлаи ин ихтилоф муносибати ӯро ба мероси пешин, аз ҷумла шеърӣ Ҳофиз ва ҳам усули тасвири романтикӣ метавон ба шумор овард. М.Турсунзода дар зерӣ таъсири назарияи расмӣ муносибат ба мерос дар вақташ мероси пешинро қомилан инкор накарда бошад ҳам ба он, аз ҷумла шеърӣ Ҳофиз “хӯрда гирифта” буд. Дар масъалаи романтизм низ сухани сухани ӯ сарех набуд. Вай ба муқобили “муҳани тумтароқ, дабдабанок ва пуркарруфар” /М.Шукуров/ баромада. аслан романтизмро инкор накарда буд, балки тасвири бадеиро, муҳассаноти осори бадеиро, ки “пирояи адабиёт” шинохта буданд, ноҳида гирифт, ки ин аз равишҳои носолими нақди ӯст.

Дар аввалин мақолаҳои таъсири “назарияти ҳоким” дар Ҷ.Иқромӣ низ нуфуз дошт. Яке аз аввалин мақолаҳои интиқодии Ҷ.Иқромӣ “Назаре ба намунаи адабиёти тоҷик”- /РД. 1929, “ 12, с.22/ дар ҳамин ҷо буд. Вай аз “Намуна” ҳимоят ба амал наовард. Баъдтар диди эстетикӣ ӯ то андозае ташаккул ёфт ва бисёре аз нуктаҳои ҷолиби андешаҳои ӯ дар китоби “Ман, мактаби ман ва устои ман”. дарӣ аст, ки албатта дар ҷараёни қазовати нақди ин солҳо арзише дорад.

Ҷунон ки ишора рафт дар нақди баъди солҳои панҷоҳ ба ин тараф равишҳои суннатӣ нақди анъанавӣ идома дошт. Ин гуна нақд риояи назариёти суннатӣ ҳизбро дар боби баҳо ба мероси адабӣ саҳт пайгирӣ мекард. Муҳимтарин ҳадафҳои он ҳамано бузургдошти соҳти сусиолистӣ ва

чомеаи шӯравӣ, ситоиши доҳӣ ва коммунистон, ҳамчунин таъкиди роли фавқуллодаи “бародари калонӣ” дар сарнавишти халқи тоҷик, васфи “дӯстии вайроннашавандаи халқҳои бародар” ва “нафрини империализми ҷангӣ” буд. Ин равиши нақд идомаи нақди иҷтимоигаро ва сиёсатмаъоб буд, ки арзишҳои аслии адабиётро фурӯ гузошта, бештар ба моҳияти сиёсӣ ва иҷтимоии осори адабӣ диққат мекард.

Фаъолияти эҷодии як зумра ноқидон, аз ҷумла Соҳиб Табаров, Райаб Амонов. Атахон Сайфуллоев, Юрий Бобоев, Бобо Худойдодов, Аскар Ҳакимов. Хуршеда Отахонова, Ҳамрокул Шодиқулов. Ҷонон Бобокалонова, Субҳон Давроновро ба ҳамин равиш метавон маҳсуб донист.

Яке аз пурнавистарин ноқидони ин равиши нақди тоҷикӣ Соҳиб Табаров мебошад. Асари калонҳайми бисёрчилдаи ӯ “Ҳаёт, адабиёт ва реализм”. ки мутасилан аз солҳои шастум то ба ин тараф нашр мешавад, ки мақолаҳои дар солҳои гуногун навиштаи ӯро фароҳам овардааст. Меъёри асосии назари ӯ ба воқеияти адабӣ ҳамонро дастурҳои назарии ҳизб аст. Одатан аксари мақолаҳои ӯ дар гармогармии нашр ва таблиғи ҳуҷҷатҳои ҳизбӣ, ба истилоҳ” ҳамчун “отклик” ба ҷоп расидаанд. Дар ин боб аз нахустин навиштаҳои ӯ “Материалҳо оид ба омӯхтани адабиёти советии тоҷик” /1951/ сар карда, то мунозираҳои ӯ дар боби эҷодиёти М.Турсунзода, Пайрав, Ҷ.Икромӣ, С.Улуғзода, Гулрухсор ва дигарон метавон зикр кард. Дар нақди ӯ ҳукм бар таҳлили бодалел Қолиб аст. Яъне, вақте ки мехоҳад нуқсони шеърӣ Гулрухсорро намебинад ва ҳамаи навиштаҳои ӯ дар назар аз эъҷоз аст. Вақте ҳақиқати ҳунари барои ӯ арзиш надорад, Бозор Собир “шоири ёвагӣ” ба назар меояд. Намунаи ҷунин муносибати С.Табаров ба танқид ва адабиёт тақризи ӯ ба маҷмӯаи “Офтобниҳол”-и Бозор Собир аст.

Назари социологӣ ба адабиётро бисёре аз муҳаққиқони таърихи адабиёт ҳодисаи қонунмандӣ ва талаби замони мубориза ва задухӯрдҳои тезу тунди синфӣ ва муборизаҳои саҳти аидеологӣ донистаанд. Баъдтар дар солҳое, ки ин муборизаҳо аз байн рафтанд, мутаассифона, нақд мустақиман пайгири ҳамин равиш буд ва ҳатто баъзе муҳаққиқон “назари социологӣ ба адабиёт”-ро “ҳодисаи қонунманде” /М.Шукуров/ таъбир карда буданд. Нақди адабӣ дар заминаи дастурҳои идеологӣ адабиёти реализми сотсиалистиро фақат аз тадқиқи бадеии моҳияти иҷтимоии инсон ва муносибатҳои вай иборат медонист ва дар ин замина ҷанбаи синфӣи характер арзиши аввал дошт... Баъдтар паҳлуҳои дигари ин масоил - фардияти инсон, паҳлуҳои гуногуни он, тазодҳои ахлоқиву маънавии шахс низ мавриди тавачҷӯҳ қарор гирифт. Маҳз ҳамин равиши инкишофи адабиёт роҳҳои инкишофи танқидро муайян кард. То солҳои ҳафтод нақд рӯйдодҳои адабиро асосан дар ҳамин замина баррасӣ карда, ба моҳияти иҷтимоиву эстетикӣи адабиёт кам тавачҷӯҳ дошт.

хатто агар дар ин роҳ тадқиқи эстетикӣ осори адабӣ агар кӯшише сар мезад, нақди расмӣ /яъне онҳое, ки аз минбари анҷуман ва пленумҳои иттифоқи нависандагон ҳарф мезаданд!/ пеши онро мегирифт ва онро ба “рафтори нодуруст ба категорияи ғоявӣ” маҳсуб мекард. Масалан, дар вақташ кӯшиши А.Сатторов дар роҳи дарки моҳияти аслии шеър, маҳорат ва бадеият аз ҷониби А. Ҳакимов маҳкум шуда буд. Мавсуф дар маърузааш дар анҷумани VIII нависандагони Тоҷикистон чунин иттиҳоди қотеъи номатлуб кард, ки “мо талаби мунаққидро барои маҳорат ва бадеияти шеър бо тамоми ҷону дил қабул дорем, аммо онҳоро чун хусусиятҳои асосии шеъри граждони каламдод карданаш ҳаргиз қобили қабул нест” /А. Ҳакимов. Дар қаламрави сухан. Душанбе, 1982, саҳ. 214/.

Ин гуна назар ба моҳияти аслии адабиёт, хоса нақди он аз андешаҳои солҳои бисту сӣ кам тафовут дошт ва мутаассифона. нақдро аз роҳи саҳеҳи инкишоф берун мебард.

Назари социологӣ ба адабиёт дар нақди солҳои шасту ҳаштод ба ҳар раге йилва мекард. Чунин дастуреро ба асос мегирифт, ки агар ноқид арзиши рӯйдодҳои адабиро мутобиқи ҷараёнҳои ба ҳам зидди халқу мамлакат таъин кардан хоҳад. ҳатман бояд аз охири дастовардҳои илми сотсиология хабар дошта бошад. Нақди расмӣ ин гуна вазифаро дар назди муҳаққиқони адабиёти пешин низ мегузошт. Ҳатто бе омӯзиши ҷараёнҳои асосии иҷтимоии таърихӣ нақди осори пешинро бемаънӣ шинохта буданд. Ҳадафи асосии ин нақд аз назар дур андохтани ҷанбаҳои бадеиву эстетикӣ адабиёт буд.

Дар ҳамин заминаи назарӣ мавзӯҳои асосии нақди иҷтимоӣ-ғароён аз нав зинда шуд. Акнун мисли солҳои сиюм, вале дар сатҳи дигар, шоирону нависандагоне сарқӯб мешуданд, ки кӯшиши ҳарфи тоза, сухани бадеӣ гуфтан доштанд. Дар назари А.Сайфуллоев “шеъри граждони” чун ифодагари ғояҳои ҳизб ба назар меомад. Ба ҷои “шеърҳои маҳрамона”, “тасвири образи халқи рус”, “дӯстии халқҳо”, “симои инқилобиюни рус” ва “фосҳ сохтани душманони соҳти сотсиалистӣ”-ро дар адабиёт муҳим мешумурд. “Дӯстии халқҳо-дӯстии адабиётҳо”. “Образи Ленин дар адабиёти советии тоҷик”. “Роҷа дар Кремл”, “Тасвири халқи рус дар адабиёти тоҷик” ва ғайра аз ҷумлаи чунин асарҳо буданд. /Нигар: А.Сайфуллоев. Дӯстии халқҳо-дӯстии адабиётҳо”. Душанбе, 1975/.

Аксари мақолаҳову рисолаҳое, ки дар ин давра аз ҷониби С.Табаров, Р.Амонов, Ю.Абдуллоев, Бобо Худойдодов, Аскар Ҳаким ва ҷанди дигар таълиф шудаанд, намунаи нақди расмӣ ҳастанд, ки ҳадаф ва рисолати адабиёти асил аз назари он дур буд.

Майлҳои тозаӣ сирф шаклӣ низ дар нақди ин солҳо ба назар мерасад, ки дертар дар солҳои ҳаштод ба амиқбурди таҳқиқ мусоидат кард. Акнун

ноқидони шеър, наср, дарматургия, тарчума, адабиёти наврасону чавонон, адабиёти шифоҳӣ чудо шуданд. Ин ҳодисаро муҳаққиқон аз пешрафти нақд доништаанд. ҳамчунин адибони ботаҷрибаву чавон, монанди С.Улуғзода. Ҷ.Икромӣ, Мӯъмин Қаноат, Убайд Райаб. Лоиқ ва ғ. ба баррасии баъзе аз масоили адабиёт пардохтанд. Мунозираҳои адабӣ миёни адибон сурат мегирифт. ки чанбаи интиқодӣ дошт.

Дар ин равиш баҳси ғазал, ки бо мунозираи Ғаффор Мирзо ва аҳмад Абдуллоев оғоз ёфт. бо вучуди ихтилофи назарҳо муфид буд. Мақолаҳои Абдуллоев “Туноҳи жанр чист?” /”Адабиёт ва санъат”, 10 июл, с.1986. Минбаъд “А ва С” меояд;/ Гулназар “Ғазал хуб аст, аммо... /”А ва с” 11 декабр, 1986/, Аълохон Афсаҳзод “Ғазал умри дароз дорад” /А ва с”. 4 декабри 1986/.

Аз ҷумла чунин фикри Гулназар, ки дар ғазали ин давра “Қолиб ҳасту рӯҳ нест” муҳим буд. Афсаҳзод заминаҳои таърихӣ ва инкишофи воқеии ин жанро таъин кард, ки арзиши дастурӣ дорад, хоса барои шоирони чавони пайгир.

Дар ин мувоҳиса қачназариҳо низ буд. аз ҷумла, баъзе аз муҳаққиқон миёни ғазали асил ва тақлиди беварор тафовуте дида натавонистанд. Масалан, чунин фикри А.Абдуллоев мӯҳтоҷи тавзеҳ аст: “Б.Раҳимзода, А.Шукӯҳӣ. М.Фархат, Ф.Ансорӣ, А.Баҳорӣ, Б.Фаррух, А.Сафар анъанаҳои Айниву Лоҳутиро давом дода дар қатори шеърӣ нав жанрҳои қасидаю ғазалу рубоиро низ васеъ ба қор бурда, асарҳои олийаноби Лоиқи замон офариданд”. Вале муҳаққиқ фазилати “олийанобӣ” ва “Лоиқи замон” будани ин гуна “қасидаю ғазалу рӯбой”ҳоро ошкор намесозад. Дар асл, ба назари мо ин фикри муаллиф бевунёд аст. Агар дақиқ нигарем, маҳз ҷараёни номавзун ва каммоё, то ҳаде тақлиди анвои суннати шеър ба номи ҳамин гурӯҳи шоирон маҳсуб мешавад.

Мувоҳисаҳои А.Сайфуллоев бо С.Улуғзода пиромони симои Хотун дар қиссаи “Ривояти суғдӣ” ва румони йумъа Одина “Гузашти айём” аз чанд ҷиҳат арзиши омӯзандагӣ дорад. Аввалан, мавқеъгирии А.Сайфуллоевро дар нақди барҒалат, ки боиси ранҷиши адиб мегардад ва бешак ба равнақи эҷодиёти ӯ низ зиён дорад. собит мекунад. Сониян, хомӯшии дуру дарози нақд дар атрофи ин мунозираҳо гувоҳи камйуръатӣ ва ҳадшиносии нақд аст. Чун фикр ва мавқеи мунаққидон оид ба ин масъалаҳо номуайян монд. С.Улуғзода ва Ҷ.Одина ба мунозира пардохтанд ҳар ду муаллиф ҳам дар мавқеи худ ҳақ аст. С.Улуғзода “фаҳмиши нодуруст ва муғризонаю иҷтимоигароёна”-и А.Сайфуллоевро дар шарҳи моҳияти симои Хотун собит карда бошад, Ҷ.Одина бо нашри ҳуҷҷатҳо /тақризи А.Сайфуллоев ба нашриёт дар бораи румони “Гузашти айём”. Он вақт муаллифи тақризи чопи онро

дастгирӣ мекунад/ духавогарии мунтақидро саҳт интиқод мекунад. Дар ин мунозира сухани қотей ва саҳеҳро нависандагон гуфта тавонистанд, ки ба мунаққидони дигар маҷоли сухане ба миён овардан намонд. Баъдтар дар боби румони Ҷ.Одина мақолаҳои С.Табаров, Абдунабӣ Сатторов, Худойназар Асозода ба ҷоп расид, ки нақди сарех ва беғараз буд.

Дар заминаи он чи ки гуфтем, доир ба нақди солҳои панҷоҳум то ба охири солҳои ҳаштод баъзе хулосаҳои дигарро низ метавон афзуд.

Солҳои панҷоҳ асосан дар нақди тоҷикӣ дигаргуниҳои шаклӣ мавқеи асосӣ дошт. Дар мақолаҳои, ки ба нақди нақд /соҳаи он вақт тозазӯҳури нақд/ оид буд, аксаран шумораи тақризу мақолаҳо, чехранигориҳо ва Қ. Ҳамчун ҳодисаи пешрафти нақд ба шумор меомад. Сабаби асосии инкишофи нақди иҷтимоигароӣ ин солҳоро низ муҳаққиқон дар “қарорҳои баъд аз ҷангии ҶК оид ба адабиёту санъат” /М.Раҷабӣ “Таърихи нақд...”, с.190/ дидаанд. Воқеан ҳам дастури назарӣ ва ғоявии нақди ин солҳо асосан ҳуҷҷатҳо ва қарорҳои ҳизб буд.

Назар ба пайбурди М.Раҷабӣ “нақди солҳои 1946-1954 асосан ба масъалаҳои даврабандии адабиёти шӯравӣ ва усули тасвир, қаҳрамон, жанрҳо, портрети адабӣ. муносибати осори бадеӣ ба воқеияти зиндагӣ тавачҷӯх зоҳир кардааст. Вале нақд ва ҳама жанрҳои он дар мавриди баррасии кулли ин масъалаҳо на ба арзишҳои эстетикӣ, балки ба гузоишҳои “адабӣ”-и нақди сирф ҳизбӣ, ба қарорҳои маъмули он солҳои ҶК имтиёзи кулӣ меод. Аз ин ҷост, ки байни нақди касбии ин замон ва нақди ҳизбӣ фарқ гузоштан душвор ва гоҳ тамоман имконпазир аст” /М.Раҷабӣ. Таърихи нақд с. 191/.

Баҳси нақд дар хусуси даврабандии адабиёт, ки асосан бо назардошти афкори сиёсии фармонраво тобеъ шуд ва табиист, ки ин масъала то ба имрӯз муаллақ аст. Мақолаҳои И.Брагинский ва С.Табаров чандон судманд намомаданд.

Нақд дар тафсири тасвири замон ва мутаалиқоти он ба ифроткориҳо даст зад. Мавзӯҳои тасвири симои коргар, бо замимаҳои - коргар дар шеър, коргар дар наср ва ғ., кишоварз, зиёӣ аз муҳимтарин равишҳои инкишофи нақд ба шумор меояд. Дар ин гуна нақд асосан таблиғи сотсиализм. баъдтар сотсиализми мутараққӣ буд. ки зиёнаш то ба ҳол ихсос мешавад.

Ҳамин гуна нақд ба инкишофи усули тасвири иҷтимоигарӣ хидмат кард. адабиёти содагаро, ки тасвири маҳз. ҳадафи он буд, ки хеле тараққӣ кард. Нақд дастуреро пеш гузошта буд, ки шоиру нависандагон танҳо аз хушиву хурраи, аз беҳмомадҳои “ҷамъияти босаодат” /М.Турсунзода/ ҳарф зананд. Ин ҷамъият ҳеҷ гуна разолату қабоҳат надорад. Насли

“фариштахўяш” сазовори қаҳру ситез ва ё мазоҳу масхара нестанд. Хидмати хирсонаи ин нақд он шуд, ки “Парии бахт”-и Лоҳутӣ, “Атака”, “Дар размгоҳ”, “Ёрони боҳиммат”-и С.Улуғзода ба майдон омаданд ва боиси қачфаҳмиҳои зиёде дар нақд гардиданд.

Ин нақд дар шинохти навҳои адабӣ низ маҳдуд буд. Дастури номатлуби “эҷоди асарҳои калонҳайм”, яъне румону повестро ба миён гузошт. Ин амал низ ҳадафи бадеӣ надошт, балки чунин пешниҳоди ҳизбро дар хусуси эҷоди “асарҳои эпикӣ” аз ҳаёти коргарону деҳқонон амалӣ месохт. Зухур ва инкишофи чараёни беиътиноии нақд ба анвои хурд ва суннатии бадеӣ аз ҳамин чор сарчашма мегирад, назарияи “шаклҳои мурда”-и шеърӣ пешин, аз ҷумла қасидаву ғазал маҳз дар ҳамин айём шоеъ шуд. Инро як навъ ҳолати бозгашт ба дастурҳои назарии солҳои сийум оид ба мерос низ метавон таъбир кард /Ниг. А.Кладо. Дар бораи маҳорат ва навигарӣ /қайдҳо оид ба эҷодиёти М.Миршакар/. Дар маҷмӯаи “Адабиёти советии тоҷик”, Талинобод, 1954, с.340/.

Омодагӣ ба даҳаи адабиёти тоҷик дар Маскав майли яктарифаро дар тасвири “асарҳои ҳозирамавзӯ” ривож бахшид. Тасвири эпикӣ ва хушҳолии боиътимоди зиндагии мардуми шӯравӣ, аз ҷумла деҳотиён бо асарҳои Ҷ.Икромӣ “Шодӣ” /қисми дуввум/, Р.Ҷалил “Гулрӯ”, С.Улуғзода “Навобод”. Ф.Ниёзӣ “Вафо”, П.Толис “Ҷавонӣ” авӣи нав касб кард. Қонуниятҳои муҳими инкишофи адабиёти ин даврро асари адабиётшиносӣ танқидии Ш. Ҳусейнзода ва Х.Мирзозода “Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик”/ибора аз ду қисм/ собит кард. Ин ҳама далели инкирози тафаккури саҳеҳи илмӣ он рӯзгор буд.

Дар ин солҳо, бейуръатона бошад ҳам кӯшиши баррасии масоили шакли тасвир ва маҳорати адабӣ ба назар мерасад ва ин гуна нақд бештар хусусияти дастурию хитобӣ дошт. Дар баъзе навиштаҳо маҳорати нависанда дар тасвир. сохти асар, чеҳрафаринӣ ёдрас шуда, қатъи алоқа аз тасвирҳои умумӣ таъкид мешуд. Мақолаҳои Р.Амонзода “Дар бораи ҳикояи “Таъсир”-и Р.Ҷалил”, С.Табаров “Мулоҳизаҳо дар бораи “Вафо”, Н.Маъсумӣ “Забон ва маҳорати адабӣ”, ӯ.Мирзо “Баъзе мулоҳизаҳо дар масъалаҳои назм” бахши ҳамин гуна масъалаҳоянд. Равишҳои дар назар мерасанд. ки аз нақди адабӣ хостори мавқеият дар масъалаи маҳорат ва арзиши адабиёт шудаанд.

Беш аз ин Х.Мирзозода дар мақолаи “Назаре ба мақолаҳои танқидӣ ва илмӣ-тадқиқотии журнали “Шарқи сурх”, С.Табаров “Дар бораи вазъият ва вазифаҳои танқиди адабии адабиёти ҳозираи тоҷик”, М.Турсунзода “Танқиди адабӣ омили пешравии мост”, ки дар шумораи панҷуми соли 1952-и маҷалла чоп шудаанд, шояд аввалин бор рисолати нақдро дар шинохти ҳақиқати ҳунари баррасӣ кардаанд. Агар С.Табаров дар боби “таҳлили маҳорати

адабӣ” сухан карда бошад, М.Турсунзода “диққати нақдро ба чузъиёти бадеӣ ва кашфи “тайассуми бадеии мавзӯ” ҷалб карда, мунаққидонро ба он айбдор кард, ки онҳо чаро “аз ҳамин нуктаи назарҳо фикри худро намегӯянд”. Ин нақд вазифаи мегузошт, дастур меод, вале худ ҳанӯз аз бандҳои назариёти ҳоким халосӣ наёфта буд. Дар мақолаи ӯ.Мирзо “Баъзе мулоҳизаҳо дар масъалаи назм” ҷанбаи зебоии шеър мавриди назар аст. Вале муаллиф дар шинохти моҳияти суннатҳои адабиёти пешин мавқеи саҳеҳ ишқол накардааст. Фикри ӯ назарияи инкори суннатҳоро тақвият мебахшад. Зимнан бояд гуфт, ки чунин мавқеияти ӯ.Мирзоро мо солҳои шастум низ аз ёд набурдаем. Ӯ дар ин боб мақолаҳои “Шоистаи Ғамхорист” /Ҳамон рӯзнома, 7 декабри ҳамон сол/-ро навишт. Дар ин мақолаҳо вай “гиребони он ҳамкасбони худро, ки баъзан ҳатто моҳияти адабиёти бадеиро дуруст нафаҳмидаанд, худ сар дода, ба гиребони гузаштагон. ба гиребони анъанаҳо даст дароз кардааст. Ба ақидаи ӯ айби асосӣ дар анъанаҳои классикӣ, дар ин аст, ки то ҳол ”баъзе шоирон ва нависандагон... аз анъанаҳои адабиёти классикӣ дил қанда натавонистаанд”. Яъне ҳамин рӯз аз анъанаҳо дил қанем, пагоҳ ҳама мушкилотҳо осон мешаванд...” /М.Шукуров. Панду ҳикмат фалсафафурӯшӣ нест! - Дар китоби “Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ”, Душанбе, 1976, с.49/.

Яке аз мақолаҳои ки “fikри саҳеҳи интиқодиро шарҳ медиҳад, “Конфликт бояд то охир инкишоф дода шавад” ном мақолаи М.Шукуров мебошад. Дар ин мақола муаллиф моҳияти унсурӣ бадеиро дар офариниши осори бадеӣ дуруст фаҳмида ва бо ҳадаф тафсир карда /М.Шукуров. Конфликт бояд то охир инкишоф дода шавад. -Шарҳи Сурх, 1953, № 11/.

Бо вучуди баъзе кӯшишҳо нақди ин солҳо чун воситаи идроки бадеӣ тақомул наёфт. Балки дар ҷаҳорҷӯбаи маҳдудиятҳои назарӣ боқӣ монд.

Дар тағйири вазъи назарҳо ва йунбишҳои адабии солҳои шаст ба баъд тағйиротҳои сиёсии давр /омаду рафти Хрущев/ омили муҳим буд. Ин йунбишҳои лаҳзай инсонро ба фурсате аз қайду шартҳои сиёсӣ раҳой бахшид. Вале адабиёт, аз ҷумла нақд, рисолати хешро анқариб дигар накарда буданд. Мавзӯҳо ҳамон буду назарҳо ҳамон. Яъне омад шуд Брежнев низ аслан сиёсати оҳанин ҳизбро дар боби партавият, синфият ва халқият”, адабиёт, махсусан дар замоне, ки “ҷанги сард” рӯёруй буд ва анқарим “империализм ба сотсиализм таҳдиди ошкоро” дошт, тағйир надод. Нақд ҳамон беҳин воситае буд, ки ҳизб сиёсати хешро ба воситаи он дар соҳаи адабиёт пиёда мекард. Ва қабули пуршитоби як силсила қарорҳо чунин ҳадафро ошкоро намоиш меод.

Ба ҳар сурат қарори КМ “Дар бораи танқиди адабию бадеӣ” “барои ислоҳи вазъи танқиди ошкоро хати барот гирифт. Масоили муҳими нақд дар

анйуману маҷлисҳо мавриди баррасӣ қарор гирифт. Аз ҷумла дар анйумани VI-и нависандагони Тоҷикистон /1971/, дар маърузаю музокираҳо пленуми II-и садорати Иттифоқи нависандагон /1972/ вазъи нақди тоҷик, муваффақияту камбудихо, инчунин вазифаҳои минбаъдаи он ҳамаҷониба ва аниқ муайян шуданд. Баъди ин гуфтугӯҳои расмӣ аввалин мақолаҳо низ пайдо шуданд, ки савқ ва савияи дигаре доштанд. Масалан. мақолаи Худой Шарифов “Танқиди адабӣ ва баъзе ҷиҳатҳои инкишофи он” бештар масъалаҳои назарӣ ва усулии нақдро арзёбӣ кардааст.

Дар ин давра шароите пайдо шуд, ки вазъи инкишофи нақд комилан арзёбӣ шавад, яъне равиши нақди нақд густариш пайдо кард ва як силсила мақолаҳо ба ҷоп расиданд, ки мақолаҳои А.Сайфуллоев “Танқиди адабӣ дар мубориза барои идеалҳои коммунистӣ” /1971/, “Танқид ва адабиёти имрӯз” /1972/ ва асари Р.Ҳодизода “Танқиди адабӣ ва масъалаҳои бадеияти адабиёт” /1972/ аз ҳамин қабиланд. Дар ин навиштаҳо нақд дар партави қарорҳои ҳизб ва анйумани XXIV он арзёбӣ шудааст. Дар ҳамин замина равиши нақди нақл суръат гирифт ва он “барои муайян намудани вазифаҳои нав ва роҳҳои инкишоф, аз ҷумла пояҳои назарию методологии танқид, ҷӣ барои ошкор кардани камбудихоӣ алоҳида” хидмат кард.

Донишманди мӯхтарам Муҳаммадҷон Шукуров дар боби тамоюлҳо ва равишҳои мусбату манфии нақди солҳои шаст суҳан ронда, бо “адабиётшиносӣ саҳт алоғаманд будани он”-ро аз фазилатҳои нақд мешиносад. Ин ҳодисаро чун санади “ба ҳам наздик шудани адабиётшиносии сирф ва танқид” шарҳ медиҳад ва меафзояд: “Ҳамбастагии ҷанбаи адабиётшиносӣ ва танқидӣ ба устувор шудани принсипи таърихият дар танқиди тоҷик мусоидат кард, ба қувват гирифтани назари таърихӣ мунаққидон ёрӣ дод” /М.Шукуров. Паҳлуҳои тадқиқӣ бадеӣ. с.264/. Воқеан ҳам солҳои сӣ дар бораи аҳамияти адабиёти классикӣ интишор ёфтани баъзе фикрҳои нодурусти барои амиқназарии таърихӣ ҳалал овард. Баъдтар. махсусан аз солҳои шастум ба баъд қавӣ гардидани таърихият асосҳои илмӣ нақдро қувват бахшид.

Мубоҳисае, ки дар атрофи масоили назму наср, драматургия сурат гирифта, баъзе тамоюлҳои нақди ин давраро ошкор месозад. Муҳимтарин равиши мусбати ин тамоюл ҳамоно шинохти махсусиятҳои назми ин солҳо буд. Вале камбуди ин равиш иборат аз он, ки ҳамаи масоили назмро дар маҷмӯъ фаро гирифта натавонист. Нуқсони ҷиддии нақди ин давраро он санад собит месозад, ки дигаргуниҳои куллии шеърӣ тоҷикро, ки дар тӯли 15-20 соли охир рӯй доданд, дида натавонист. Нақд бештар ба тағйиротҳои таваҷҷӯҳ кард, ки ҷанбаи сиёсату арзёбӣ дошта, ба таҳаввулоти баъди анйумани XX ҳизб алоғаманданд.

Дар фароварди солҳои шаст ба адабиёт як гурӯҳ мунаққидоне ворид шуданд, ки бо диди тоза ва моҳиятӣ тафовут доштанд. Инҳо Ю.Акобиров, А.Сатторов, Х.Шарифов ва А. Ҳакимов буданд, ки бештар масъалаҳои рушди шеърӣ имрӯз, афкори адабӣ ва ҳам тамоюлҳои адабиёти имрӯзаро қазоват мекарданд. Ишон аз баёни мазмун ва ғоя даст кашиданд, таҳтулматни шеърро падида меоварданд. Шаклу намуд ва муҳассаноти шеърӣ чун унсурҳои бадеӣ ба тафсир меомад.

Дар баробари ин иллатҳои зотии нақди мо - назари рӯякӣ, нияти эҷодии адибро нафаҳмидан ва моҳияти ғоявию эстетикӣ асарро дур андохтан идома ёфт. Нақди бемояву бесудро дар матбуот ҷоп мекарданд. Дар ин равиш наشري мақолаҳои умумӣ низ ривоҷ ёфт. Аз ҷумлаи чунин мақолаҳои навиштаҳои А.Сайфуллоев дар бораи достони Турсунзода “Аз Ганг то Кремл”, асари Р.Ҷалил “Маъвои дил” ва мақолаи сатҳии вай “Қаҳрамони даврони мо” мебошанд. М.Шукуров дуруст нигошта, ки “ҳар чи дар мақолаҳо гуфта шудааст, шояд ҳама дуруст аст. Вале аз ҳад зиёд умумист, ба таҳлили конкрет асос наёфтааст ва ё мушоҳидаҳои конкретӣ муаллиф дар байни мулоҳизаҳои умумӣ номаълум мондаанд” /М.Шукуров. Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ, с.267/.

Дар нақди ин давра, шояд нахустин бор. масъалаҳои одоби нақд, муносибати ноқид ва мунаққид аз ҷониби М.Шукуров ба миён гузота шуд, ки дар таърихи нақди тоҷик муҳим буд.

Баъзе мақолаҳои С.Табаров, Р.Ҳодизода, А.Сайфуллоев, Л.Демидчик, ҳамчунин навиштаҳои мунаққидони он солҳо хеле ҷавон Ӯ.Бақозода, Ю.Ақбаров, Ӯ.Шодиқулов, Валӣ Самад аз махсусиятҳои нақди ин солҳо санад медиҳанд. Андешаҳои ишон дар бораи навъу намудҳои шеърӣ, ҳамчунин тағйиротҳои рӯҳиву маънавӣ, ки дар симои қаҳрамони мусбати адабиёт ба назар мерасад, ҷолибанд. Тадқиқоти Ӯ.Бақозода дар боби насри муосир, Ӯ.Шодиқулов оид ба анъанаҳои романтикӣ дар назми советӣ тоҷик ва Ю.Ақбаров оид ба достони лирикӣ Ӯунбиши тозаӣ афкорро дар нақд ба вуҷуд оварданд.

Тағйироти мусбат дар жанрҳои нақд, аз ҷумла тақриз, ки бисёр ҳам каммояву бесуд буд, ба назар меояд. Нахустин бор тақризҳои масъалагузор ба майдон омаданд ва чанд тақризи Р.Амоновро, ки дар маҷаллаи “Садои Шарк” ҷоп шуданд, ба шумор метавон овард.

Камбудии ҷиддии нақди ин солҳо он аст, ки мунаққидон дар падида овардани ҷараёнҳо ва муайян кардани моҳияти онҳо ҳеҷ кӯшише ба харӣ надованд. Баръакс, ҳар нависанда ва ар асарро дар алоҳидагӣ аз назар гузаронида, барои муайян кардани алоқии ботинӣ ҳодисаҳои гуногуни адабӣ ва шинохти самти инкишофи онҳо ва дигаргуниҳои шакливу маънавӣ

кӯшише накардаанд.

Доир ба вазъи нақди адабии солҳои баъд танҳо дар заминаи рисолаву мақолаҳои ба чоп расида андеша рондан имконпазир аст.

Наشري рисолаҳои М.Шукуров “Диди истетикии халқ ва насри реалистӣ” /1973/, “Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ” /1976/ ва “Пайванди замонҳо ва халқҳо” /1982/ дар нақди ин солҳо ҳамчун ҳодисаи мусбат қаламдод шудааст. Рисолаи аввалро муҳаққиқон гувоҳи “савияи назарӣ, илмӣ ва адабиётшиносӣ танқиди тоҷик” /А.Набиев/ доништаанд. Муаллиф воқеан дар “тадқиқи ҷасраёни адабӣ ва таърихи адабиёт, таҳлили эстетикӣ асарҳои бадеӣ хеле амиқ” рафта аст. Рисолаи дуввум сухани тоза ва ҷомеъест дар боби нақди назарӣ ва амалӣ. Ҳанӯз М.Шукуров дар рисолаи “Анъана, халқият ва маҳорат /1964/ аз равиятандешӣ дар нақд гувоҳӣ оварда буд. Ин тамоюл дар тадқиқи ӯ сол ба сол вусъат ва умқи тоза пайдо кард. Махсусан, китоби “Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ”-и муҳаққиқ бо “далалнокии фикр, мустаҳкамӣ асоси методологӣ, бориқназарӣ дар дарки процесси бадеӣ ва дидани навӣӯиҳои эстетикӣ нависандагон, принципнокӣ баҳодихӣ ба осори бадеӣ² тафовут дорад. Ин рисолаҳо намунаи нақди солими солҳои шасту ҳафтод аст.

Пленуми сэйуми нависандагони Тоҷикистон /1983/ масоили тарҷумаро муҳокима кард. Дар ин боб М.Шукуров зери унвони “Тарҷумаи бадеӣ дар марҳилаи имрӯзаи тоҷик” суханронӣ кард. Дар нақди тоҷик ин аввалин гузориши вусъатнок ва амиқ доир ба турӯмаи бадеӣ буд. Муаллиф бурду боҳти тарҷумаро бо далелҳои ибратбахш нишон дода, ба баҳси чандинсола оилд ба тарҷума ҳам хотима бахшид ва ҳам бо баёни назарҳои баҳснок боби нави гуфтугӯро кушод. Баъдтар мақолаҳои З.Муллоҷонова, Ҳ.Шодиқулов, А.Абдуманнонов ва А.Аминов дар ин боб чоп шуд. Дар ин мунозираҳо нахустин бор нақди тоҷик масъалаи интиҳоб ва сифати тарҷумаи бадеиро бо чиддиёт ба миён гузошт. Ба суоли “Чаро бештар асарҳои миёнаҳол ва ҳатто сушт тарҷума ва чоп мешаванд?! ҷавоби мушаххас дода шуд. Воқеан ҳам агар рӯйхати адабиётро, ки тарҷума ва барои хонандаи шӯравӣ собиқ пешниҳод шудаанд, қазоват кунем, мебинем, ки намунаҳои сушт ҷои беҳро гирифтааст. Масалан дар солҳои ҳаштод китобҳои С.Маъмур, М.Фарҳат, Убайд Райаб ва даҳҳо шоирону носирони миёнаҳол бо адаби зиёд дар Маскав нашр шудаанд. вале дар ҳамин фурсат Лоик, Бозор Собир, Гулрухсор натавонистанд, ки шеърҳои онро ба хонандаи шӯравӣ муаррифӣ кунанд. Ин ҳодиса зиёни дутарфа дошт, ки мутаассифона, нақд дар вақташ сухани ҳақро нагуфт ва бо ҳамин доир ба адабиёти имрӯзи мо тасаввуроти ғайривоқеиро интишор дод.

Дар нақди адабии ин солҳо арзёбии адабиёти бачагон, адабиёти

шифоҳӣ низ ба расмият даромад. Ҳатто муҳаққиқони хосаи ин гуна адабиёт пайдо шуданд. Райаб Амонов, Ҷ.Бобокалонова, Баҳром Шермуҳаммадов, Азим Аминов доир ба масоили адабиёти бачаҳо ва фолклор мақолаҳои пурмуҳтаво ба чоп расониданд.

Чунин намудҳои танқид-тақриз, мусоҳиба, китобиёт, сӯхбати гирди миз, фелетон, памфлет, эссе. рисола ба майдон омаданд ва воситаи баёни афкори танқидӣ шуданд. Рӯзномаҳо ба нашри афкори гуногун, яъне ду тақризи гуногунмуаллиф ба як китоб даст заданд, ки омили гуногунназарӣ дар нақд гардид.

Вале дар бештари чунин баҳсу мунозираҳо назари сатҳӣ бар амиқу илмӣ тасаллут дорад. аз ҷумла рӯзномаи “Маданияти Тоҷикистон” доир ба китоби Гулрухсор “Оташи суғд” мақолаҳои С.Давронов ва А.Абудманнонро чоп кард. Савияи нақди ин ду гуногун аст. Ҳатто фаҳмиши С.Давронов доир ба моҳияти ашъори ватанхоҳии гулрухсор хеле сатҳӣ буда, саҳт вулгарист. Ў фаҳмиши мафҳуми Ватанро дар шеҳри Ў.Юсуфӣ ва Гулрухсор бо ҳам муқоиса карда, ба хулосаи номатлуб меояд: “Дар шеърҳои ба Ватан бахшидаи Ҳабиб Юсуфӣ боре ҳам зодгоҳаш - маҳаллаи Боқи Майдони шаҳри Самарқанд зикр нашудааст, вале калимаи Ватан мафҳуми хеле фароҳе дошта, ҳар дафъа тобишҳои нав пайдо мекунад. Доираи мавзӯи шеърҳои ба Ватан бахшидаи Гулрухсор аз зодгоҳаш деҳаи Яхч сар шуда, то Тоҷикистон меояд ва аз ҳудуди Тоҷикистон берун намебарояд”. Мутаассифона, ба сабаби беҳабарӣ ё нодони маҳз муаллиф таҳаввулоти афкори назари оид ба ашъори ватанхоҳӣ беиътибор донистааст. Дар ин гуна мулоҳизаҳо таъсири идроки бадеӣ ва илмии солҳои панҷоҳ ва қабл аз он, ки ҳама бо вақти Маскав соаташро мутобиқ мекард, равшан ба назар мерасад. Вале нашри мазкур муносибаташро ба чунин андешарониҳои бемоя ошкор накард. Яке аз омилҳои густариши нақди носолим ва бемоя дар муҳити адабӣ ҳамин буд.

Маҷаллаи “Садои Шарқ” низ ҳамин гуна амалро бо нашри тақризи С.Табаров “Ўақиқатро бояд кушода гуфт” ба маҷмӯаи ашъори Бозор Собир “Офтобниҳол” дастгирӣ кард. /”Садои Шарқ”, 1983, № 11/.

Қиддияти нақди ин солҳоро мақолаҳои, ки ба масоили сабки эҷод ва бадеияти назму наср оиданд, собит мекунад. Дар боби наср китобҳои М.Шукуров “Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ” /1973/, “Насри солҳои 1945-1947/”, ки ҷилди чоруми “Таърихи адабиёти советии тоҷик”. Инкишофи жанрҳо /1980/-ро ташкил додаас, сухани тоза дар нақди ин давраанд. Дар мавриҷи шеър метавонем мақолаҳои Худой Шарифов “Мазмун ва ифода дар шеъри муосири тоҷик” /Садои Шарқ-1983, №3/ ва А.Сатторов “Мадду чазри шеър”-ро /ҳамон маҷалла/ ном бурд, ки бо қиддияти андеша ва усули таҳқиқ

фарқ мекунад.

Ба назари Х.Шарифов шеъри инқилобии тоҷик аз солҳои бист то ибтидои солҳои шаст “шакл, банду баст ва тарзи махсуси меърифати бадеӣ дошта, шеъри воқеа ва ҳодисаҳо”. Ва “принсипи асосии эстетикӣ тасвир, инъикос ё тасвири воқеият ва ё бани муносибат бо рӯйдодҳои зиндагӣ, авзои иҷтимоӣ сиёсӣ ва ахлоқӣ буд. Маҷмӯаи ашъори аксар аз шеърҳои мавсимӣ маросимӣ роҷеъ ба санаҳои таърихӣ, қорномаҳои меҳнат, вазъи ҳорӣӣ, шахси машҳур, ё лирикаӣ иҷтимоӣ публицистӣ иборат буд” /Ҳамон ҷо, с.131/.

Мулоҳизаи А.Сатторов доир ба сабк ва тарзи идрои бадеии воқеияти ин давра дар шеъри мо дидагӯна аст: “Пештар адибон объективияти тасвириро асосан дар баёни маҳз ва зикри маҳзи воқеа ва ҳодимаи муайяне меиданд ва дар навиштаи онҳо баёни шоиронаи эҳсоси андеша қамтар ҷой дошт ё ки қариб набуд” ва ҳарчанд онҳо ба хошти шеъри қонкрет ва арзёбӣ мекушиданд ва муборизаҳо мебуданданд. дар амал шеърро меғуфтанд, ки мазмуна мавзӯи муайяни зиндагиро ҳамин тавр бе ҳеҷ гуна тадқиқи бадеӣ ва назари шоирона баён мекард,-аз ҷумла воқеаҳои арзёбӣ ҳам, аз қабилӣ инқилоб, партия, сулҳ ва ҷанг ва Қ. танҳо зикр мекардиду бас” /Ҳамон ҷо, с.132/.

Ҳар ду муаллиф аз рӯи савқ ва савияи худ кӯшидаанд, ки таҳаввулотӣ воқеии шеъри моро дар роҳи идрои бадеии воқеият нишон диҳанд. ҷунон ки мебинем, назарҳо доир ба як масъала гуногун аст. Ин ҳодисаро, албатта наметавонем ҳусни нақд шумурд. Беиҷтимоии баҳо ба арзиши бадеии ин ё он асар яке аз тамоюлҳои манфии нақди ин замон аст, ки сабаби он ба савия ва салоҳияти касбии ноқидон алоғаманд аст. Пайғирӣ аз ҷунин равиши бенатичаи нақд Х.Шарифовро дар мақолаи боло ба ҳулосаҳои қиддӣ беасос овардааст, ки қобилӣ қабул нест. Аз ҷумла ӯ дар таъини сабки Мӯъмин Қаноат менигорад: “Бо вучуди он ки шеъри Мӯъмин Қаноат поэтикаӣ душворе дорад, дар сухани ӯ тарзи сухани Қалолиддини Румӣ эҳсос мешавад. Қаробати сабки сухани Қаноат бо эҷодиёти Қалолиддини Балхӣ, ба гумони мо, бештар ба тарзи баёни ихсолу андеша вобастаанд”. Ноқид ин монандиро дар “шиддати баланди ихсос ва шавқу завқи саршор” дидааст. Ин санад ҳанӯз далеле шуда наметавонад, ки сабки шоирро таъин кард. Дар мавриди ба “сабки Фирдавсӣ муройиат” кардани Мӯъмин Қаноат дар достони “Ғаҳвораи Сино” низ ҳамин ҳол рух додааст.

Абдунабӣ Сатторов дар мақолаи зикршуда кӯшидааст, ки сабки эҷодии Бозор Собирро таъин кунад. Вай “поэтикаӣ тоза”, “ҳаёлпардозӣ сирф” ва омезиши ин ду навъи тасвириро аз махсусиятҳои сабки шоир донистааст. Баъд илова мекунад, ки “вай табиатан ҳам шоири романтик буда, дар

навиштаҳоаш таваҷҷӯҳоти романтикӣ зиёд аст ва ин ҷиҳати эҷодиёти ӯ, метавон гуфт, ки аз назми халқӣ, адабиёти классикии форсу тоҷик алалхусус аз асарҳои шоирони сабки ҳиндӣ ва ироқӣ мисли Бедил, Соиб, Хочу ва ӯани Кашмирӣ об меҳӯрад” /Ҳамон мақола, с.132/. Дар ин қазоват танҳо далели зехнӣ ҳаст, ки исбот металабад. Ўол он ки барои собит кардани мулоҳизаи фавқ ин ҷо далели завқӣ ниҳоят муҳим аст.

Худой Шарифо дар мақолаи зикршуда маънии як мисраъи Лоиқ - Ҳар ки моро мекушад бо шеърборон, зинда бод!-ро Ғалат тафсир кардааст. Ў менависад, ки ин мисраъ “барои он нодуруст аст, ки шеър мисли ҳамаи анвои маърифат воситаи тасдиқи пешрафти зиндагӣ ва умуман олами мавҷуд аст. Ин далели пешравӣ ба вучуд фақат аз рӯи фарз касро кушта метавонад”.

Мунтақид, Акбаров ба мунозира ҳамроҳ шуда, нигоштааст, ки “манзури Лоиқ дар ин мисраъ дар рӯзгори мо баланд бардоштану азиз доштани мақому маназалти шеъри ҷонгудозу шуронанда аст ва ҷунин шеър ҳамеша мушобеҳи теҶи бурро буда, ба ӣигарҳо меҳӯрад”. /С.Ш., 1984, №12, с.107/. Лоиқ бо номи “Дарё равон аст” /АС, 21 апрел, 1986/ ба мақолаи Қутбӣ Киром ҷавоб навишт ва ин мулоҳизаи Х.Шарифовро Ғалат шинохт.

Дар мақолаи М.Шукуров “Тафаккури таҳлилӣ ва жарфои реализм” /С.Ш., 1984, №3/ “тайаддуди жанриву услубӣ”-и шеъри мо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф яке аз фазилатҳои шеъри кунунии моро дақиқ ба мушоҳида гирифтааст. Ин фазилатро ӯ дар он мебинад, ки “ҳангоми инкишофу тақайюрати фикру ҳис рӯйдодҳои гуногуни дур аз якдигарро лаҳза ба лаҳза ба хотир овардани қаҳрамон барои адабиёт имконияти нави бағоят муҳим пеш овард... Шеър барои пурратар фаро гирифтани душвориву печдарпечиҳои зиндагӣ, падидаҳои нозук ва рангоранги олами ботинии инсон бештар имконият ёф” ва ҳоло дар назми тоҷик “тасвиру таҳлил бунёди шеърро ташкил медиҳад”.

Ин чанд мисоле, ки зикр шуд, гувоҳ аст, ки нақд дар ин солҳо кӯшиши ҷиддие дар омӯзиш ва арзёбии масъалаҳои муҳими эҷодӣ ба харӣ додааст ва ин заминае буд барои нақди солими охири солҳои ҳаштодум.

Тамоюли носолиме, ки дар нақди тоҷик реша рондааст, баҳои холисона ва беғараз надодан ба асари адабиёт аст. Дар нақди солҳои бисту сӣ ва ҳатто солҳои панҷоҳ ин гуна майлон муғризон буд ва аксаран ҳадафи сиёсӣ дошт. Дар нақди солҳои ҳаштодум чӣ ҳадаф дорад? Ба назари мо сабаби аввал аз асосҳои илмӣ ийтиноб кардани нақд ва ноқидони сухан аст, сабаби дигар ҳамоно ҳисси хушунатомези бадбинӣ ва эътироф кардан нахостани ҳунарманд аст. нақд мавқеияти арзёбӣ ва раҳбарии эҷодкорро низ ба ҳисоб мегирад. Ҳамин гуна нақд ашхоси “танқидшаванда” ва “дастнораси аз танқид берун”-ро вазъ кард. Дар ин маврид ҷунин даъвои С.Табаров дуруст аст: “15-

20 сол пеш аз ин ҳар як мунаққиди ботаҷрибаву навқалам аз маҳсули эҷоди Мўъмин қаноат ҳеч набошад, якчанд норасоию камбудии услубӣ ва баедиро дарёб карда метавонист. Ўоло ягон адабиётшиносу мунаққиди нуктасанҷтарин, ҳатто ба мисли Аскар Ҳақимов ва ё Абдунабӣ Сагторов аз дostonҳои “Падар” ва ё “Ғаҳвораи Сино” чузъитарин носаҳеҳиро ёфта наметавонад” /С.Ш. 1983, №1, с.123/. Ин гуфтаро ба ҳамаи мақолаву тақризҳое, ки доир ба шеҳър эҷод шудаанд, маҳсуб донистан мумкин аст.

Вале худи ҳамин С.Табаров чараёни носолими дигареро дар нақд солиёни дароз пайгирӣ мекунад. Ин равиши эҷодии С.Табаровро дар вақташ Ю.Акбаров интиқод карда, аз ҷумла навишта буд: “Худи С.Табаров ҳам солҳои дароз баъзе адибонамонро танҳо таъриф мекунад ва аз хусуси камбудии эҷодии онҳо забон барбастааст... вай дар бораи бисёр асарҳои адабиётмон аввалин шуда мулоҳизаҳояшро баён мекунад, ки хуб аст. Вале аксари мулоҳизаҳои ӯ рӯйкӣ ва беасосу хусуматомезанд. Ўоло ӯ ба як гурӯҳ адибони тоҷик танҳо муносибати неку хайрхоҳона, ба гурӯҳи дигар асосан муносибати манфӣ дорад ва он якеро то тавонад таърифу дигареро танҳо беамон танқид мекунад. Вале дар ҳар ду маврид ҳама андешаҳои ӯ беасосанд. Ў на танҳо байни китоби хубу миёнаҳолна тафовуте намебинад, балки, баръакс, китоби сусту камбаҳоро, ки дар ҳаёти адабӣ мақоме надорад, аз китоби хуб афзалтар медонад. Ин ҷо тақризҳои ӯро ба китоби ашъори Бозор Собир /”Офтобниҳол”/ ва Ҳадиса /”Сомон”/ зикр кардан кофист. Аз андешаҳои ӯ хулоса ҳосил мешавад, ки Ҳадиса аз Бозор Собир як сару гардан болост. /Ниг: тақризи ӯ “Баҳри ийрои азми эҷодӣ” С.Ш. 1985, №3/. Ҷунин тарзи нақд фақат хоси услуби С.Табаров нест. Ин гуна мисолҳоро зиёд овардан мумкин аст.

Баъзеҳо зиёд ба ҷоп расидани тақризро аз пешрафтҳои нақд донистанд. Оё ҳамин тавр аст? сустӣ ва камзарфии аксари ин тақризҳо дар он аст, ки муаллифон аз доираи китоби мавриди назар берун наомадаанд. Эҷодиёти адибро дар алоҳидагӣ, ҷудо аз чараёни адабиёт нақд кардаанд. Ба ин ваҷҳ вақте хонанда ҷунин тақризҳоро мутолиа мекунад, миёни шеърӣ Гулрухсору Ҳадиса, Бозор Собир Саидалӣ Маъмур. миёни мақолаву рисолаҳои М.Шукурову Х.Мирзозода, С.Табарову А.Сайфуллоев, Х.Отахонова, Ҷ.Бақозода тафовути ҷиддие намебинад...

Дар ин давра мусоҳиба аз навҳои маъмули нақди адабӣ буд. Мусоҳибаи Сафар Абдулло бо Сотим Улуғзода ва Мўъмин Қаноат, Додочон Атовулло бо Темур Зулфигоров ва Бозор Собир пурмоя ва судманд буданд. Дар ин мусоҳибаҳо на фақат суҳан аз махсусиятҳои эҷодиёти адибони тоҷик меравад, балки осори адибони мусоҳиб дар контексти ягонаи он вақт маъмул, адабиёти Шӯравӣ арзёбӣ шудааст.

Дар солҳои ҳаштодум нақди ба истилоҳ, маҷлису маъракаи хеле вусъат пайдо кард. Ин нақдро метавон арафагӣ номид, одатан дар арафаи анҷуман ва маҷлисиҳои ҳизбу Иттифоқи нависандагон ё худ солрӯзи қарорҳои ҳизб оид ба нақду адабиёт арзёбии масоили адабиёт авӣ мегирифт. Мақолаҳои зиёде ба майдон меомаданд, ки чандон арзиш надоштанд. Камбудии ҷиддии ин чунин нақд дар он буд, ки ба эҷодиёти адибон фақат аз назари мавқеи сиёсии онҳо баҳо дода мешуд.

Маҳз дар ҳамин солҳо нақди тоҷик аз ҳудуди Ҷумҳурии берун рафт. Дар маҷаллаву рӯзномаҳои марказ ва Ҷумҳурияҳои собики Шӯравӣ навиштаҳои мунаққидони тоҷик, аз ҷумла М.Шукуров, А.Сатторов, Р.Мусулмониён, А. Ҳаким, С.Абдулло ва чанди дигар ба ҷоп расиданд. Ҳамчунин дар сатҳ ва савияи нақди русӣ асарҳои адабиёти тоҷик тақризу таҳлил мешуд. Дар Маскав маҷмӯаҳои шоиру нависандагони тоҷик муҳокима мешуд. Ин корро асосан Шӯрои адабиёти тоҷики Иттифоқи нависандагони Шӯравӣ анҷом медод. Яке аз чунин муҳокимаҳо дар мавзӯи “қаҳрамони замон ва инкишофи насл” сурат гирифт ва дар он маҷмӯаҳои повесту ҳикояҳои Сорбон “Занги аввал”, Саттор Турсун “Қамони Рустам”, ки нашрияҳои марказии “Советский писател” ва “Молодая гвардия” бо забони русӣ ба ҷоп расонида буданд, муҳокима ва нақд шуданд. Дар ин сӯҳбат романи Ю.Акобиров “Норак” низ арзёбӣ шуд.

Адибони мо, ки ба нақди “баодобона” ва “муросокор” хӯ гирифта буданд, аз ин муҳокима хулосаҳои бардоштанд. Аз ҷумла мулоҳизаи зерини А.М.Борщаговский дар бораи эҷодиёти Саттор Турсун ва Сорбон ҳадафе дошт. Борщаговский камбудии эҷодиёти ин ду адибро “дар тасвири яқрангу қолабии асарҳо”-и онон дид /С.Ш., 1979, №5, 134/. Иродҳо усулӣ ва ҷиддӣ буданд. Ҳатто дар повести Сорбон “Санги сипар” мунаққид ягон “масъалаи марказӣ”-ро надидааст, “то ки воқиаҳо, образи характерҳо ва фаслҳои асарро ба ҳам пайвандад”. афсӯс, ки дар он рӯзгор ин гуна муҳокимаҳо ва арзёбиҳо барои нақди тоҷик меъёри ниҳой буд ва солиён афкори танқидро ба инҳисор мегирифт. Мунаққидони тоҷик баҳои Маскавро ба эътибор мегирифтанд. Ин ҳодиса нақди тоҷикро аз ҳалқаи тобеият солиёни дароз берун наовард ва яке аз омилҳои заъфи нақд гапдароии он буд.

Дар бораи заъф ва иллатҳои усулии тоҷик сухан кардем. Акнун сабабҳои асосии ин ҳодисаро бояд муайян кард. Сабабҳои асосии ҳамаи қадфаҳмиҳо дар соҳаи адабиёт, аз ҷумла нақд “сиёсати номашхури ҲК” аст. Адабиёт, махсусан “бозича”-и дасти ҳуққони замон буд. Онҳо сиёсати зӯроварии хешро ба воситаи нақд пиёда мекарданд, ҳадафҳои аслии ва “ҷаҳонхоҳона”-ашонро таълиф мекарданд. Нақд нақди ҳизбӣ буд, вай ҳақ надошт, ки ба сустиҳои қори таълиғоти ҳизбу давлат даҳлат кунад. Ҳанӯз

сиёсати якрангии “сохти дастнорас”-и сотсиалистӣ сари кор буд. Ингуна сиёсатро давлат ба воситаи Сензураи давлатӣ, ки аслан ҳизбӣ буд, ба амал мебаровад. Маҳз ҳамин дастгоҳ ба афкори омма назорат мекард, лачоми ҳар касеро, ки аз ҳадди вазъ кардаи ҳизб берун пой мегузошт, мекашид. Ин дастгоҳ аз аҳли адаб, мунаққидон дастёрони касбӣ парварда буд. Тақдирӣунбони адабиёт ҳаминҳо буданд. Беҳтарин асарҳо чоп намешуданд ё худ аз ҷониби мунаққидони “гапдаро” мансух эълон мешуданд. Тақризиҳои пӯшида, ки бо амри мақомоти ҳизбӣ навишта мешуд, пешрафти адабиёт ва афкори интиқодиро боз медошт. Хонанда аз чунин муносибати мунаққидони дастёр ва “сиёсатшинос” нисбати йумъа Одина ва романи ӯ “Гузашти айём” огоҳ аст. Ин роман маҳз бо сабӣ ва талоши А.Сайфуллоев ва пешгоҳҳои ӯ дар вақташ, ба қавли устод Айнӣ “ба утилсирё фиристода шуд”. Ин ҷо афкори нависанда дар боби симои коммунист бо назари маъмули замондорон-мақомоти ҳизбӣ мувофиқ наомад. Яъне дар солҳои ҳаштод ҷонибдорони ашаддӣ социализми вулгар дар сари курсиҳо буданд ва ҳукми онҳо ҳамон ҳукме буд, ки солҳои сӣ ҳизбиён дар ҳаққи песаи Ғанӣ Абдулло “Вахш” бароварда буданд: яъне коммунистон билкул одамони покиза ва “қаҳрамонони” давронанд.

Дар вақташ “фочиаи” “тип”-ро ба сари Ғанӣ Абдулло. Ҷ.Икромӣ, С.Улуғзода маҳз нақд оварда буд. Баъди иътироф шудани “кӯрии сиёсӣ”-и Ғ.Абдулло ӯ бо тарсу ҳарос дар мулоқоти нависандагон бо котиби КМ ҲК Тоҷикистон рафиқ Шадунс аз ӯ суол мекунад, ки рафиқ Шадунс, ман дар бораи чӣ гуна нишон лодани коммунист душвориҳо дорам. Оё чиҳатҳои манфии онро додан мумкин аст, ё не? Илтимос дорам, дар ин хусус ба мо эзоҳот диҳед”. Ҷавоби “рафиқ Шадунс” дар арафаи солҳои “фочиаи сталинӣ” тарсовар садо дод: “... коммунистони роҳиб, ки онҳо зиндагониро намедонанд, фақат нутқҳои дурӯягӣ мегӯянд-ин гуна коммунистон ба мо даркор нестанд ва ин гуна коммунистон дар ҳақиқат мавҷуд намебошанд” /БАС, 135, №6., с.123/. Воқеан солҳои ҳафтоду ҳаштод низ аз нависандагони тоҷик дар офариниши симои коммунист танҳо Ю.Акобиров комёб шуд /Карпов аз романи “Норак”/. Нақд сабаби ин муваффақияти адибро дар он дида буд, ки вай “симои коммунисти чашми кордонро” офарида, сиёсати ҳизбро дастгирӣ кардааст. Ҳамин гуна нақди “ҳадшинос” як вақт ба чопи асарҳои М.Ҳочаев “Нанг ва номус”, Ӯ.Кӯҳзод “Як рӯзи дароз, бисёр дароз”, “Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим” монёш шуд. Ин асарҳоро кумитаи амнияти давлатӣ аз чоп нигоҳ дошт. Ин ҳодиса бо асарҳои С.Турсун низ рух дод. Дар ин ҳодисаҳо, ки шоҳидонаш бҳанӯз зиндаанд, нақд ва ноқидони “тавоно” даст доштанд.

Омили дигари дар як вартаи нобудӣ қарор гирифтани нақди тоҷик

муносибати яктарафа ва муғризонаи мақомоти роҳбари Иттифоқи нависандагон ва ҳам мунаққидони чоплус буд. Дар тўли ин солҳо баъзе мунаққидон асосан барои паси задани арзишҳои эҷодии шоиру нависандагони баркамоли мо, монанди С.Улуғзода, Лоиқ, Бозор Собир кўшидаанд. Дар ин боб А.Сайфуллоев, С.Табаров хеле раъйҳо доданд, ки зиёни он ба танқиди тоҷик калон аст. Мутаассифона, ин гуна равиши нақдро мақомоти раҳбари нависандагон ва нашрияҳои он дастгирӣ мекард. Мисоли ин ҳодисаро ба тафсил нақл мекунем, то баъзе масоил равшан шавад.

Тақризҳои муғризонаи С.Табаров дар бораи маҷмӯи Бозор Собир ва Мирзо Боқӣ аз воқеияти адабӣ фарсахҳо дур буд. Вале Шӯрои нақди Иттифоқи нависандагон дар ин боб куллан хомӯш монд. Ҳатто нашрияҳои, ки /“Садои Шарқ” ва “Адабиёт ва санъат”/ ин тақризҳоро чоп карданд, низ шарҳу тафсире ё навиштаҳои дигарандешонро чоп накарданд. Чунин муносибат бо мақолаи Қутбӣ Киром “Мавқеъ ва масъулияти суханвар”. ки назари бебунёд ва муғризонаи интиқодӣ ба шеърӣ Лоиқ буд, зоҳир гардид, ки поёнтар ин мақоларо арзёбӣ хоҳем кард. Чунин муносибати расмӣ албатта ба касодии нақд оид шуд.

Омилҳои дигаре ҳастанд, ки ба омӯзиш ва парвариши ноқидони касбӣ алоғаманданд. Мо мунтақидони касбӣ надорем. Ононе, ки дар муассисаҳои тадқиқотӣ кор мекунанд, агар ҳавсалашон шавад, менависанд. Онҳо аслан ба ин кор ихтиёӣ надоранд. Чунки корди адабиётшиносон болои равшан аст: маоши хуб, унвон, аз рӯи нақшаи аниқ асарҳояшон чоп мешавад ва ғайраву ҳоказо. Ба ин сабаб онҳо дар бораи адабиёти ҷорӣ мустақиман андешида наметавонанд. Мунаққиди касбӣ ҳаққулзаҳмати ночизе дорад. Навиштани тақриз ё мақолае заҳмати зиёдеро тақозо дорад, вале ҳаққулзаҳмати он пашизе намеарзад. Ана ба ҳамин далелҳо нақд фаъолияти дуввумдараҷа шинохта шуда, дар бораи адабиёт гоҳо касоне қазоват мекунанд. ки салоҳияти касбӣ надоранд. Ноқидӣ барои рафиконе, ки дар ин соҳа салоҳият доранд низ, фаъолияти иловагӣ аст. Ҷои асосии заҳмати онон муассисоти илмӣ, мактабҳои олий, идораи нашрияҳост.

Дар даврони шӯравӣ, ки имкониятҳои фаровон буд, Иттиҳодияи нависандагон рушди қувваҳои тоза дар ин соҳа мусоидат накард. Нақд ва ноқидони осор мавриди эътибор ва дастгирӣ набуданд. Шеърӣ ва ё ҳикоямонанде мавриди тавачҷӯх, ниёиш қарор мегирифт, вале нақд не! Ҳатто мунаққидоне чун Худой Шарифов, Абдунабӣ Сатторов, Р.Мусулмонқулов мавриди назар набудаанд. Чунин вазъият боиси дилсардии ҷавонон мегардад.

Барои рушди ин соҳа то ҳол заминаи иқтисодиву ҳуқуқӣ нест. Донишгоҳ кафедраи нақд ва назарияи адабиёт надорад.

Муносибати ғайриилмӣ ва ҳавобаландонаи баъзе нависандагон ба нақд

низ боиси дилсардаии мунаққдион мегардад ва монеаҳои барои пешрафти нақд эҷод мекунад. Яке аз чунин монеаҳои саҳт он аст, ки нависандаю мунаққид якдигарро ҳарифи беамони худ медонанд.

Аз ҷониби дигар, умумигӯии баъзе мунаққдион, ба масъалаҳои асосии ҳаёту адабиёт дахл накардани онҳо, аз тамоюлотии нави инкишофи адабиёт, аз нияти эҷодии муаллифи асари бадеӣ беҳабар монда, бо нақли мазмун ва ҳӯрдагирию иродҳои рӯякӣ маҳдуд гардидани онҳо нақдро ақиб мекашад, монеаҳои роҳи инкишофи он мегардад. Дигар ин ки ба нақд бо як назари маҳдуд фақат аз дидгоҳи манфиатҳои шахсӣ, фақат аз ин мавқеъ, ки мунаққид асари маро таҳриф кардааст ё сарзаниш намудааст, нигоҳ кардани нависандагон ба пешрафти нақд ҳалал мерасонад, имкон намедихад, ки ноқид дар сари масъалаҳои умда озодона мулоҳиза ронад.

Ҳанӯз чунин фикре ҳам шояд аст, ки танқидро жанри дуввумдараҷа ва ноқидро фарзанди ӯғайи адабиёт мешиносанд. Ин гуна муносибат ғасорати ноқидони суҳанро аз байн мебарад, боиси дилсардивук ноумедии онон мегардад. Ҳол он ки дастгирии ҳамаҷонибаи ноқидони адабӣ воғиб аст.

МАРҲАЛАИ НАҚДИ СОЛИМ

/Аз охири солҳои ҳаштодум ба ин тараф/

Давраи тозаии нақди адабии тоҷикро, ҳамчун аҳди эҳёи нақди солим муаррифӣ мекунанд. Ин ғунбиш натиҷаи вазъии сиёсӣ буд, ки баъди пленуми апрели /1985/ ва анҷумани XXVII ҲК ба миён омад ва воқеан ҳам ба суръат гирифтани нақди солим мусоидат кард. “Рӯҳияе, ки анҷумани XVII дар ҷамъият устувор намуд, боиси афзоиши фаъолиятмандии иҷтимоиву граждании мунаққидони адабиёт гардид”. /М.Шукуров. Оинаи танқид: оина ва оинадорон. Дар китоби “Мақтаби одамият”, Душанбе, 1991, с. 219. Минбаъд “Мақтаби одамият” меояд/. Вазъии сиёсӣ барои роҳу равиши нав пайдо кардани нақд мусоидат кард. Барои ин шояд нахустин бор дар таърихи ҳизбконсепсияи саҳеҳи назари воқеии интиқодӣ вазъ гардид. Паҳлуҳои назарӣ ва усулии афкори интиқодӣ то дараҷае аниқ шуд. Аз ҷумла дар ҳуҷҷати хотимавии анҷуман таъкид шуд, ки “ба танқиди адабию бадеӣ лозим аст, ки нармдилӣ ва риояи мансабро тарк карда, ҳангоми баҳо додан ба асарҳо меъёрҳои дақиқи эстетикӣ ва синфиро ба асос гирад, ба муқобили беғоягӣ, пурнависии тантанаомез, саргармӣ бо майдаҷуяҳои зишту маишат, бар зидди замонасозӣ ва кӯтоҳназарӣ фаъолонатар мубориза барад.

Муҳити озодандешиву ошкорбаёнӣ ба рушди нақди солим мусоидат кард. Нақд аз бандҳои мақомоти расмӣ низ раҳо гардид. Ин боис шуд, ки ҳадафҳои нақд дигар шуда, навъу шаклҳои тоза ба миён ояд. Дар ин равиш интишори мусоҳибаҳо ба хусус бояд қайд кард. Саҳми Сафар Абдулло, Фотеҳ Абдулло, Ҷ.Темурзода ва ҷанди дигар дар ин зиёд аст. Махсусан

мақолаи С.Абдулло “Мунозираи ҷавонон бо пирон” /Рӯзномаи “Комсомоли Тоҷикистон”, 13 ноябр, 1988/ дар шикастани фаҳмиши суннати нақд, ки тобеи чорҷӯбаҳои расмӣ ва қолабҳои маънавӣ буд, икдоми нек буд. Дар ин мақола муаллиф чунин ақидаеро пеш мегузорад, ки арзиши эҷодиётро на синну сол, балки осор муайян мекунад ва танҳо дар заминаи осор нисбат ба эҷодиёти ин ё он адиб ҳукм бояд кард. Ин мақола аз аввалин намунаҳои ғошгӯӣ ва ийтиноб аз хотирбинӣ дар нақди ин солҳост.

Ба тӯфайли вазъи ба амал омада таваҷҷӯҳ ба шеър ва шеърӣ низ дигар шуд. Вақт тарозудори шеъри неку бад гардид. Дар партави шинохти ҳақиқати ҳунари таваҷҷӯҳ ба осори шеъргона ба якборагӣ кост. Бозори шоирони ёвагӣ аз равнақ афтод.

Худи воқеият таҷдиди назарро ба таърихи адабиёти шӯравии тоҷик раво донист. Дар ин боб маҷаллаи “Садои Шарқ” “Сӯҳбати гирди миз”-ро интишор дод, ки дар дарки масоили таърихи адабиёт, аз ҷумла, таърихи нақд қадами аввал буд. Ин сӯҳбат ва чанд мақолае, ки аз ҷониби М.Шукуров, Х.Шарифов, Худойназар Асозода, Абдунабӣ Сатторзода, Ҷӯрахон Бақозода, Раҳим Мусулмониён ба ҷоп расид икдоми аввал буд дар муайян намудани концепсияи нави баҳо ба воқеияти ҳаёти адабӣ.

Баъдтар мақолаи М.Шукуров “Аз паи дарёфти фаҳмиши нав”, /С.Ш., 1990. №7/ ва Худой Шарифов “Марзи адабиёт” /ҳамон ҷо/ ҷоп шуд, ки хеле ҷиддӣ ва пурмоя буд. Дар ин мақолаҳо масъалаи аз назари илмӣ ва бадеӣ омӯхтан ва арзёбии таърихи адабиёт ба миён гузошта шуд. Муҳаққиқон роҳи ҳалосии нақдро аз “ичтимоигароии дурушт ва сиёсатфурӯшии маҳз” дар он дидаанд, ки “ҳангоми муайян кардани меъёри бадеият бояд ҳаминро ба назар гирем, ки адабиёт ё ки намунаҳои алоҳидаи он барои парвариши ҳиссиёти пок ва олии инсон чӣ роле бозодааст ва дар ҳақиқат ба ҳамин роҳ хизмат кардаст ё не”. /М.Шукуров. Ҳамон ҷо, с.113/.

Дар ҳар сурат нақди панӣ соли аввали бозсозӣ симои худро муайян кард. Ошкорбаёнӣ пургӯиву бесудгӯиро низ ривож бахшид. Озодии сензурии нашрияҳо. ба хусус рӯзномаҳои озод ҷиҳати дастгирӣ аз дигарандешӣ мақолаву тақризҳои гуногунро ҷоп карданд. ки савияи онҳо дар як поя набуд. Баррасии маводи ин солҳо ҳолати воқеии нақдро, ки аз “ҷаҳорҷӯбаи сиёсӣ” берун омада буд, ифода мекунад. Дар ин боб сухан аз навиштаҳои онҳое меравад, ки дар ин соҳа салоҳияти кофӣ доштаанд.

Аз ин мавқеъ ғаболияти М.Шукуров, Ҷ.Бақозода, А.Набиев. А. Ҳакимов ва чанди дигар пурсамар аст. Дар навиштаҳои ишон равишҳои муҳими шеър ва насри тоҷик, аз ҷумла, поэтикаи наср бо қамоли диққат ва тозаназарӣ таҳқиқ шудааст. Чун сухан аз арзиши ин навиштаҳо меравад, сухани Л.Толстой ба ёд меояд, ки дар ин маврид гуфта буд: “арзиши нақд дар

он хоҳад буд, ки ҳар чизи хуберо, ки дар асари санъат ҳаст, қайд кунад ва бо ин кор раҳнамои фикри ҷомеа гардад”. Воқеан ҳам аз чанд рисолаву мақолаҳое, ки дар ин давра ба чоп расиданд, чунин равиш ва тамоюлро дар нақд ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Дар ин равиш рисолаи М.Шукуров “Мақтаби одамият” /1991/ арзиши хос дорад. Дар ин китоб як силсила мақолдаҳои муҳаққиқон. ки солҳои охир навиштааст, фароҳам омадаанд. Муаллиф бисёр масъалаҳои таърихи адабиёт ва адабиёти имрӯзро аз дидгоҳи нав арзбӣ кардааст. Мақолаҳое доир ба вазъи нақди адабӣ ҳастанд, ки аз доир юа вазъи нақди адабӣ ҳастанд, ки аз лиҳози масъалагузхорӣ ҷолибанд. Дар мақолаи “Оинаи танқи: оина ва оинадорон” ҷараёни инкишофи танқид, майлонҳои мусбат ва манфии ҳолати рушди он таҳқиқ шудааст.

Наشري рисолаҳои Ҷ.Бақозода “Нависанда ва идеали замон” /1987/ А.Набиев “Адабиёт ва нақди адабӣ” /1993/ Ю.Ақбаров “Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ва ахлоқӣ” /1990/, М.Раҷабӣ “Исломи: ҷадидия ва инилоб” /1997/ ва “Таърихи танқид ва адабиётшиносӣ” /1997/ дар нақди даврони бозсозӣ ба баъд ходисаи мусбат аст.

Ин рисолаҳо ифодагари тоза ва нисбатан солими нақди солҳои охиранд. Аз ҷумла Ҷ.Бақозода агар дар қисме аз мақолаҳо масоили муҳими насри муосир-бадеиёти тасвир, рӯҳиёт ва маънавиёти инсон ва ғайраро арзбӣ карда бошад. қисми дигари мақолаҳо, аз ҷумла мақолаҳои “Ҷиссиёти олий ё сохта?”, “Қисса аз баҳри дафъи малолат нест”, “Андешаҳо оид ба “Қосаи давр” намунаи нақди фаврӣ ва боҳадафи муҳаққиқ астанд. Махсусан ду мақолаи аввал дар нақди солҳои охир ҳарфи бодалел ва арзишноқанд.

Дар мақолаи “Ҷиссиёти олий ё сохта?” мунаққид консепсияи эҷодии Ю.Ақобировро дар масъалаи муҳим - тасвири инсон, яъне симои зан арзбӣ кардааст. Ин амалро ӯ бо дар назардошти меъёру принципҳои ғоявию бадеӣ ва эстетикӣ дар тӯли солҳо дар адабиёти мо вазъшуда анҷом дода, равшанӣ мусбатро дар тасвири симои зан нишон додааст.

Дар мақола мароми эҷодии Ю.Ақобиров дар офариниши симои зан саҳт интиқод шудааст. Мунаққид майлони неки нависандаро дар тасвири ин мавзӯ дар ибтидои роҳи эҷодии ӯ ба мушоҳида гирифта, менависад. ки дар асарҳои қаблии Ю.Ақобиров “образу характерҳои заноне офарида шудаанд, ки на танҳо ахлоқӣан зебо ва дар ишқу муҳаббат содиқу устуворанд, балки дорои як навъи малолат, ҳаёи шарқӣ ба занону духтарони тоҷик хос мебошанд. Чунончи, нависанда дар повести “Баъде, ки “Осиё бозмонд...” ҳолати рӯҳӣ, ҳаяҷону изтироботи ботинии Бунафшаро ҳангоми мулоқот бо Азиз чунин тасвир менамояд: “Бунафша мутараддид шуд, ки ба рӯи зебоаш сурхии ҳаё дамид. Ин ҳаёи духтарони мо. ки бо андак баҳона ба рӯйи зада, онҳоро дасту по гум мекунад. ҷӣ андоза зебо, ҷӣ андоза дилрабоист!

/й.Бақозода. Нависанда ва идеали замон, с.103/.

Мунаққид тағйироти назари нависандаро ба мукқаддасоти ин мавзӯ аз романи “Замини падарон” ба ин тараф нишон дода, майлони манфии идроки бадеии ўро саҳт интиқод кардааст. Муҳаққиқ бо далелҳои қотей собит мекунад, ки “муаллиф дар офаридани образи зан ҳам аз таҷрибаю анъанаҳои адабиёти тоҷик ва ҳам аз бозёфтҳои бадеию эстетикӣ худ қатъи назар” кардааст. Беш аз ин майли ӯ асосан ба “тасвири урғу бараҳнаи эҳсосоти шаҳвонӣ ва муносибати маҳрамони зану мард” зиёд шудааст.

Мунаққид сабаби ин “таҳаввулоти эҷодӣ”-и Ю.Акобировро дар ин мебинад, ки дар романҳои Акобиров ҳанўз нияти неки эҷоди муаллиф дар инкишофи мантиқи сюжет ва характери қаҳрамон ба таври мўътамад алли бадеии худро наёфтааст. Зеро нависанда ба вусъати воқиаҳо, рафтору амалиёти персонажҳо диққат дода, ба умқи тасвир ва мўътамадии психологӣ кам эътибор медиҳад. Дар натиҷа аксар воқеаҳои зиндагӣ ва сифатҳои қаҳрамонон сатҳӣ тасвир мешаванд” /ҳамон асар, с.104/. Сабаби дигари ин ҳодисаро мунаққид дар он мебинад, ки “дар романҳои Ю.Акобиров рафтору ҳаракати персонажҳо на аз инкишофи мантиқӣ характер, балки бо майлу хоҳиши муаллиф сар мезанад”. Яъне на қаҳрамон нависандаро, балки нависанда қаҳрамонро аз паси худ мебарад... /Ҳамон ҷо, с.105/. Чунин тамоюли манфиро муҳаққиқ дар романҳои “Норак”, “Одӣ муҳаббат” низ ошкор месозад.

Мақолаи дигари Ҷ.Бақозода “Қисса аз баҳри дафъи малолат нест” масъалаи кайҳо аз назарҳо дур монда ва ҳатто мавриди арзёбӣ қарор наёфта - сирқот дар насри имрӯзро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ин ҳодисаро, яъне сирқоти интиҳолро дар романи Ю.Акобиров “Дунё ба умед” мушоҳида карда, ба хулосаи қатъӣ меояд, ки “роман на танҳо аз маҷмӯаи ҳодисаҳо, балки аз тақрори маҳзи лавҳаҳо иборат буда, ягон консепсияи муайян ва диди нав ба объекти тасвир надорад”, Беш аз ин романи “Дунё ба умед” на танҳо фикри муҳими тоза надорад, балки нависанда воқиаҳои ба хонанда аз офаридаҳои устод Айнӣ ва дигар адибони маъруфи мо шиносро бори дигар ноўҳдабароёна пешкаш мекунад” /Ҳамон асар. с.155/. баъд аз ин мунаққид ба чунин хулоса меояд, ки “аз мутолиаи “Ёддоштҳо” ва дунё ба умед” хулосае бармеояд, ки Ю.Акобиров афкори иҷтимоию сиёсии устодро абгор карда. назаррастарин бозёфтҳои ўро чун маҳсули бофтаи бадеии худ ба қалам додааст” /Ҳамон ҷо, с.159/.

Масъалаи асосӣ сирқоти интиҳолро мунаққид шарҳ дода ба се тарз сурат гирифтани онро нишон медиҳад: яъне истифодаи айнан /интиҳол/, бо таҳрири чузъӣ ва мазмун /салҳ/. Баъд намунаҳои зиёдро барои собит кардани ақидааш дар ҳар ду намунаи сирқот зикр мекунад, ки мо ҳам барои бодалел

будани ҳарфамон намунаи сирқоти интиҳолро аз нақли муҳаққиқ айнан меоварем.

“Чунончи, дар “Ёддоштҳо” мехонем:

“Хона нӯҳболори кабзафурӯмон буда, гайкорӣ ва деворҳояш бо нақшҳои кандакорӣ ва гулҳои гуногун зебу зинат дода шуда буд, нақши гулҳояш чунин табиӣ менамуд, ки канда гирифтани ва бӯидани кас меояд.

Дар девори пешгоҳи хона, дар зери сақф, дар катиба байти зерин бо ҳали заррин нақш ёфта буд:

Бинанда, ёд ор аз ин нақши дилпазир,

Килки шикастарафтаи Мир Аҳмади фақир.

/Куллиёт., ҷ.7, с.437-438/.

Дар “Дунё ба умед”:

““Хона нӯҳболори кабзафурӯмон буда, гайкорӣ ва деворҳояш бо нақшҳои кандакорӣ ва гулҳои гуногун зебу зинат дода шуда буд. нақши гулҳояш чунин табиӣ менамуд, ки канда гирифтани ва бӯидани кас меояд.

Дар девори пешгоҳи хона, дар зери сақф, дар катиба байти зерин бо ҳалли зар нақш ёфта буд:

Бинанда, ёд ор аз ин нақши дилпазир,

Килки шикастарафтаи Мир Аҳмади фақир.

/Саҳ. 240/.

Ин пораи дуздидашудаи ҳайман калон буда, аз саҳифаҳои 436, 437, 438-и Куллиёт /ҷ.7/ гоҳ айнан ва гоҳ мазмунан нақл шудааст. Ҷ.Бақозода бо ин мақола собит карда, ки романи “Дунё ба умед” тозагӣ надошта. “дар он ба ҷои фикри нав ҳақиқатҳои ба ҳама маълум баён карда” шудааст.

Дар мисоли навиштаҳои Ҷ.Бақозода, Х.Шарифов ва ҷанд тани дигар мо метавонем доир ба мавқеияти арзёбӣ ва ҳадафҳои куллии нақди сифатан нави тоҷикӣ сухан кунем. Ин гуна нақд асосҳои амиқи илмӣ дошта, бо камоли одоб ва андешамандии сирф манфиатхоҳона фарқ мекунад. Ин муаллифони масъалаҳои куллии адабиёт, қабл аз ҳама адабиёт ҳамчун осори ҳунар ба изтироб меандозад. Худи номи мақолаи дар боло ёд шудаи Ҷ.Бақозода - “Қиссаи аз баҳри дафъи малолат нест” маънии пурвусъате дошта, масъалагузор аст. Ин қабил мақолаҳои интиқодӣ бо савияи баланди илмӣ ва камоли одоб таълиф шудаанд, нависандаро вомедорад, ки биандешад: адабиёт кори хусусӣ набудааст.

Мақолаи дигари Ҷ.Бақозода - “Вазифаҳои бузург дар пешанд” /муқола ба нависандаи шодравон Ф.Муҳаммадиев/ ва “Инқилоби Октябр ва афкори адабию эстетикӣ тоҷик дар солҳои бистум” низ баъзе хусусиятҳои умдаи нақди солҳои пешинро ифода мекунад.

Имрӯз дар боби таҷдиди назар ба таърихи адабиёти замони Шӯравӣ, аз

ҷумла таърихи нақд ҳар кас ба қадри ҳиммат суҳан мегӯяд. рисолаҳои шитобкоронатаълиф шуда низ паси ҳам чоп мешаванд. Вале инсоф диҳанд ин рафиқони тайаддуҳоҳ, дар вақте ки суҳани ростро гуфтани китобат кардан мамнӯъ ва ё душвор буд, ин муаенқид тарҳи воқеии ҳолати адабиёт ва нақдро дар солҳои сардаргумӣ мекашид. Дар мақолаҳои ӯ санадҳо худ забон дорад, аз вазъи воқеии адабиёт, минҷумла нақд ҳарф мезанан, ҳақиқатро менамоянд. Бинобар ин ҳам “тайаддуҳоҳон” ба кучо сар назананд, боз меоянд сари он нуктаву хулосаҳои, ки соли қабл ва ё чандин сол қабл Бақозода гуфта буд.

Ҳамин гуна равияи солиро мо дар навиштаҳои А.Сатторов, Х.Шарифов, А.Набиев, Ю.Акбаров, А. Ҳақимов, А.Абдуманнонов низ мушоҳида мекунем. Нақди ишон тааммуқписанд, аедешапарвар буда, ҷанбаи амиқи илмӣ дорад ва камоли одоби суҳан гуфтани интиқод карданро ишон риоят кардаанд.

Замони ошкорбаёнӣ ҳар касро ба қадри савия ва ҳиммат ба суҳан гуфтан водошт. Дар ин миён мунозираи Қутбӣ Киром бо Лоиқ ва Юсуф Акабаров бо А.Қаҳқорӣ баъзе ҳолатҳои муносибати ноқид ва эҷодкор, ҳадафҳои шахсӣ ва умумиро дар шинохти рисолати шеърӯ шоирӣ ошкор месозад. Аз ҳамин мавқеъ мо дар боби мунозираи Қутбӣ Киром ва Лоиқ, ки баъдтар М.Шукуров низ онро доварӣ кард, муфассалтар суҳан хоҳем кард. Ин мунозира на фақат мавқеи иштирокдорони онро муайян мекунад, балки савияи адабиётфаҳмии ҳар кадомро низ нишон медиҳад. Ин гуфтугӯро ба сифати нақди шуаро ва арзишҳои он дар охири солҳои ҳаштод арзёбӣ бояд кард.

Қутбӣ Киром дар рӯзномаи “Адабиёт ва санъат” /6 март 1986/ мақолае чоп кард зери унвони “Мавқеъ ва масъулияти суҳанвар”. Номи мақола ҳамноми қарорҳои ҳизбӣ ва сармақолаҳои рӯзномаҳои ҳизбии солҳои 50-60 оид ба адабиёт аст. Вале дар ин мақола ном муҳим набуда, мавқеи муаллиф. савияи шеърфаҳмии ӯ ҳайратангез аст. М.Шукуров филфав, баъди нашри мақола дуруст гуфта буд, ки “мисоли барӯастаи фаромӯш гардидани оддитарин шартҳои фикронии танқидӣ мақолаи шоир Қутбӣ Киром “Мавқеъ ва масъулияти суҳанвар” мебошад ва он кас мақолаи Лоиқро, ки низ таҳти унвони “Дарё равон аст” /А ва С, -21 апрел, 1986/ ба чоп расид, “ҷавоби босавоби Лоиқ” мешиносад.

Мутаассифона, мақолаи Қутбӣ Киром ба айбномаҳои сиёсии солҳои сином, ба тамқагузориҳои солҳои панҷоҳум ва амалҳои сензураи солҳои шасту ҳафтод саҳт монанд аст. Ӯ ба моҳияти асосии шеър сару коре надорад, балки муддаъиёна ва муғризна даъво мекунад. ки “дар ҳамаи ин ғазалҳо қариб ангезаи шоири имрӯз - суҳанварони советӣ дида намешавад. Дар зимни

ин мулоҳизаи Қутбӣ Киром таъкиди бозгашт ба назарияи сотсиологизми вулгари солҳои панҷоҳум ошкор аст. Ба ин маънӣ М.Шукуров дуруст пай бурдаанд, ки маънии тамоми гуфтаҳои Қутбӣ Киром дар он аст, ки “нависандаи мирӯза боз ҳам бояд аз “бахти ноҳамвор”-и касе сухан нагӯяд, танҳо аз хушбахтихову шодкомиҳо гап занад, зндагиро фақат чун як ид ва тантана тасвир намояд. Ба фаҳфи Қ.Киром, сӯзу гудози ошиқона ҳам “ангезаи суханварони советӣ” набудааст. Охир, шоирон ҳамеша ҳассостарин ошиқон ба шумор меомаданд. Пас чӣ шуд, ки имрӯз Қутбӣ киром “суханварони советӣ”-ро аз сӯзу гудози ишқ дуртар меҳаҳад?” /М.Шукуров. Мактаби одамият. с.235/.

Қутбӣ Киром байти “Тирборон кардани мо кӯшиши беҳуда аст. Ҳар ки моро мекушад бо шеърборон, зинда бод”-и Лоикро нақд карда ба суолҳои монанд “Оё дар чамбияти мо чунин гуфтани шоир дуруст аст?” “Кӣ ўро тирборон мекунад?”-ҷавоб мегӯяд, ки ҳанўз солҳои сиву панҷоҳ афсарони ҳизб дар назди ўани Абдулло, Ҷ.Икромӣ ва даҳҳо адибони дигар гузошта буданд ва онҳоро ба таҳрифи “соҳти сотсиалистӣ” мутаҳам карда буданд.

Лоик бо ин гуна мулоҳизаҳои подарҳаво посух нагуфта наметавонист. Бо вучуди ин ў бо камоли одоб ва олимона мегӯяд, ки “дар шеърҳои чудогонаам ба инодкорон ишораҳои доштаам ва ё дар боби шеърӯ шоирӣ, ба хусус аз шеъри худ қазоват кардаам” /Ҳамон мақола/. Дар мавриди мақолаи Қ.Киром низ мегӯяд, ки “агар холисона, дурандешона, хирадмандона, мардона, шоирона буд. ҷавобе намегуфтам, зеро танқиди барҳақро пазируфтани боястӣ, на ҷавоб гуфтан”. Аз ин гуфта бармеояд, ки Лоик моҳияти нақди асилро хуб мефаҳмад.

Даъвоҳои Қутбӣ дар ин мақола аксаран бедалел ва бебунёданд. Вай ғазалҳои Лоикро “аз ҷиҳати забон, ифода, образнокии муқаррарӣ” беҒалат мешуомрад ва баъд меафзояд: “Вале ягон бозёфти шоиронае, ягон маънии тозае, ки дили хонандаро фишорад, чашмонашро ашқ гиронад, дар ин ғазалҳо пайдо кардан барои ман берун аз имкон шуд”. Вале Қутбӣ Киром паи исботи даъвоаш фақат аз ду ғазал чанд байт меорад ва ба қавли Лоик “тарданаш ёрӣ намедихад. ки ғазалҳои дигарро низ хонда бо санад ва далелҳои берад фикрашро собит кунад”. Даъвои ў то ҷое мерасад, ки агар мегӯяд “мо номи шоирро аз рӯи китоби ғазалҳо гирем, ҳеч кас пай бурда наметавонад. ки соҳиби ин ғазал кист ва дар кадом аср умр ба сар бурдааст. Ин даъво низ бебунёд буда, Қутбӣ Киром ҳиммат намегуморад, ки сабки эҷоди Лоикро, ки хоси ўст, иътироф кунад. Ўол он ки Лоик аз ҷумлаи шоиронест, ки “сабки вақт” дар шакл ва маънии шеъри ў устувор аст. Номҳо сарнавишт ва замони шеҳри ўро таъин мекунад. Ба ин вачҳ, суоли Лоик “Оё мисраи “Баҳри фардои Ватан мисли Хатин ҷон меканам”-ро шоири асри X ё XV гуфта

метавонист?” худ ҷавоби бодалел ва пурмаъниест ба Қутбӣ Киром.

Мутаассифона, дар бештарини мавридҳо интиқоди Қутбӣ моҳияти сиёсатгароёнаи маҳз дорад, ки ин гуна идроки бадеиро солҳои дароз дастурҳои расмӣ ҳизбӣ ба ғӯши аҳли адаб хондаанд. Нақде, ки дар партави “андешаҳои ҳаётдӯстона” парвариш ёфтааст, табиист, ки дар охири солҳои ҳаштод низ маргро, Ғамро ғазалу қасидаро наменписандид ва Қутбӣ дар заминаи ҳамин назария ҳукм мекунад, ки “шоир дар “Мадҳияи аҷал” қувваи ҳаётоваринро не, кушандаи умеди башариятро мадҳ мекунад”. Агар Қутбӣ беғараз меандешид, албатта фаҳмиданаш душвор ҳам набуд, ки Лоиқ дар ин шеър на марги муфочот, Қофилтар, нобахангомро, на маргеро, ки инсоне ба сари касоне меорад ё аҳ фалокатҳои арзёбӣ ва табиӣ сар мезанад, балки маргеро мадҳу ситоиш кардааст, ки аз мантиқи ҳастӣ, аз қонунмандии диалектикии табиат бар меояд.

Қутбӣ дар тафсири сиёсӣ ва беҳадаф ба ҳадди ифрот мерасад. Вай шеърҳои “солҳои охири Лоиқро /маълум нест, ки кадом шеърҳо?/ низ аз ҷиҳати ғоявӣ чандон пурқувват” нестанд, мегӯяд ва шеъри “Ду мастчоҳӣ дар овринг”-ро далел меорад. Ў моҳияти шеърро нафаҳмида, аз он “хатои сиёсӣ” мечӯяд ва исрор мекунад: “ин фалсафаест, ки зидди одаму одамгарӣ, яъне зӯр бечонро, калон хурдро, бой камбағалро бояд аз раҳаш бардорад”.

Лоиқ бо тааннӣ менависад: “Ин ҷо мунаққид агар аз расму одат ва азобу машаққати сокинони сарғаҳи Зарафшон, яъне ҳамдиёрони худ ва дастархони нону намакхӯрдааш каме оғаҳӣ медошт, ба чунин йаҳли мураккаб дар намонд. Дар баҳо додани ин шеър мунаққид сангро баста сагро сар медихад. Бояд бигӯям. ки ман ин шеърро аз ҳаво нагирифтаам, ҳаёлбофӣ накардаам, балки ин шеър саҳт мустанад аст, ҳам дар заминаи таърихӣ ва ҳам дар заминаи воқеӣ.

Азбаски андешаҳои Лоиқ дар бораи ин шеър фақат ба Қутбӣ нигаронда нашудааст, балки арзиши бештари интиқодӣ дорад, мо онро пурра иқтибос мекунем: “Камина, -мегӯяд Лоиқ,-дар боби мардумшиносӣ китобҳои хондаам ва барои шеърҳои мавод андӯхтаам. Ҷои он дорад бигӯям. ки шеърҳои “Дуои борон”, “Ҷомаи гадоӣ”, “Замони беҚубори баччагиам” ва ниҳоят “Ду Мастчоҳӣ дар овринг”-ро аз он китобҳо гирифтаам. Агар Қутбӣ аз он китобҳо ақаллан асари донишманди бузурги рус М.С.Адреев “Тоҷикони водии Хуф” ва маҷмӯаи “Фарҳанги модии тоҷикони сарғаҳи Зарафшон” /Д., 1973/ мақолот ва тадқиқоти А.Л.Хромовро мехонд, ба сари шеъри ман он қадар йаҳл намерехт.

Шеъри “Ду мастчоҳӣ дар овринг” аз хондани ин фикра /аз китоби М.С.Адреев “Тоҷикони водии Хуф”, интишори дуввум, с.257/ иншо шудааст: “Одате, ки дар охири садаи гузашта дар сарғаҳи Зарафшон ман бо чашми худ

дидам, бисёр мароқангез аст, аз рӯи ин одат агар дар сари варта дар тангроҳаи кӯҳӣ ду кас рӯ ба рӯ меомаданд, дар чунон ҷои танге вомехӯрданд, ки молҳояшон вопас гашта наметавонист, он гоҳ соҳибони молҳо дар хусуси қимати моли камбаҳотар маслиҳат мекарданд ва онро аз вартаи ҳавлангез поён меандохтанд. Соҳиби моли зиндамонда ними моли ба варта афкандаро меод, соҳиби моли мурда ба ним арзиши мол зарар меод. Чӣ қадар чунин бархурдҳо буданд, чӣ қадар ин хел роҳҳо буданд, ки зиндагӣ чунин одатро сурат бастааст!”

Ин ҷо, инсоф диҳед, ки олиҳимматӣ ва ҷавонмардӣ, аз он чи Қутбӣ Киром иқро кардан намехоҳад, зиёдтар аст!... Дар шеъри ман зикри ин нуқта тобиши дигаре ҳам дорад, яъне ночиз бояд роҳи чизро нагирад, чизи камарзиш монетаи чизи арҷманд набошад, моли сақат гузашт ба моли гаронманд, яъне мардуми сарғаҳи Зарафшон чунон олиҳиммат буданд, ки арзандаро қадр карда метавонистанд, ба хоҳири бузургӣ аз хаспораҳо қатъи назар мекарданд”. Беш аз ин мегӯяд, Лоик “дар зухуроти ҳиммати мардуми Мастҷоҳ молро маҳз мол фаҳмидан дуруст нест, балки маданият, мардонагӣ ва футуввати онҳоро рамзи Қаномандии маънавиашон пазируфтани авлотар аст”.

Ин гуна нуқтагириҳои Қутбӣ Киромро ба шеъри Лоик. ки ҳеҷ асосе надоранд, донишманди мӯътабар М.Шукуров “бо чунин даъвоҳои калони беасос ба сари як ҳамкасби худ мушти сиёсӣ” бардоштан меонад.

Аз ин мувоҳида мо ду тамоюлро дар мисоли нақди Шуаро тафовут додем: аввал, нақди сиёсиеро ва бедали тамқабандро /нақди Қутбӣ Киром/. дуввум нақди солим, боадабона беғараз ва пурмуҳтаворо /нақди Лоик/. Зимни ин мунозира савияи адабиётфаҳмии иштирокдорони он низ ошкор мегардад. Ҳамчунин тафсириҳои Лоик ҳушдор медиҳад, ки адабиёт, хоса шеър ҳадафҳои ниҳой дорад ва моҳияти ин гуна ҳадафҳо фаҳмидан ҳам хунараст. Ӯ ҷонибдори нақдест, ки заминаи устувори илмӣ ва воқеӣ дошта бошад.

Инкишофи равияи нақди солиму озодандеш ба фаъолияти нашрияҳо низ вобаста аст. Баъди бозсозии Горбачёв ва қабули яу силсила қарорҳо ва Қонуни Матбуот рӯзномаву маҷаллаҳо роҳи бесобиқаи озодандешӣ ва дигарандеширо пеш гирифтанд, ки ин ба инкишофи нақди озод бетамаъ то дараҷае мусоидат кард. Дар ин заина махсусан хидмати рӯзномаву маҷаллаҳои “Садои Шарқ”, “Фарҳанг”. “Адабиёт ва санъат”, “Ҷумҳурият”, “Адолат”, “Чароғи рӯз”, “Ҷавонони Тоҷикистон” хеле калон аст. Ин рӯзномаву маҷаллаҳо ба танқиди воқеъбин роҳ кушоданд ва боиси пайдоиши як силсила мақолаву асарҳои арзишнок шуданд.

Мутаассифона, ин “йаҳиши таърихӣ” шикасти сахте овард. Воқеаҳои сиёсии баъди соли навад адабиётро, афкори интиқодиро аз майрои сарҳ ва

дурусти инкишоф берун буд. Дар чомае муҳити тарсоваре вазъ кард, ки озодандешӣ, ҳақшиносӣ, ростгӯиву ростгӯӣ барин неъматҳои даврони бозсозӣ ва бозрасиро ба коми сиёҳи худ фуру бурд. Нақди адабиёт, ки дар Тоҷикистони солҳои навад /баъди соли 1992/ ба вучуд омад, нақди муросоқор, нақди манфиатшинос буд. Дар ин чода танҳо чанд нафаре аз ҷумла М.Шукуров, А.Сатторов, Х.Шарифов. Ю.Акбаров, Ҷ.Бақозода ё мавқеашонро ҳимоят карданд ва ё дар бештарини мавридҳо хомӯш буданд.

Мунаққидони замониносе чун А. Ҳаким. А.Абдуманнонов довари асосии адабиёти ин давр буданд. Чӣ касоне бо тавсияи ишон аъзои Иттифоқи нависандагон шуданд, чӣ китобҳои бо тақриз ва дастгирии ишон ба чоп расиданд? Вақт ба ин аллакай ҳукм баровард. Шумораи аъзоёни иттифок зиёд шуд, вале дар тӯли ин солҳо адабиёти хонданӣ нест.

Ин иллати адабиёт, хоса нақдро Аскар Ҳаким хеле дертар дарк карда, бо номи “Равандҳои шеър ва худодгоҳии шоир” /С.Ш, 1996, № 9-12, с. 3-16/ мақолае ба чоп расонид, ки баъзе ҳолатҳои носолихро дар шеъри солҳои охир ба мушоҳида гирифтааст. Дар ин мақола мунаққид аз фаровонии шеър дилтанг шуда, сари шеъре андеша мекунад, ки аз лиҳози шаклу мазмун қавӣ, беиллат ва моли адабиёт бошад. Дар ин мақола акси фоҷиаҳои Тоҷикистон, “фоҷиаи ҷанги бародаркуш” дар шеър низ баррасӣ шудааст. Кӯшиши ҷиддии ноқид дар он аст, ки вай беиба аз шеъри Мӯъмин Қаноат, Лоик, Бозор Собир интиқод мекунад. Кӯтоҳии меънӣ ва ё иллати вазро ошкор месозад. Вале мунаққид дар бештарин маврид аз ашъори шоироне, монанди Бобо Ҳочӣ, Убайд Райаб, Зулфия Атой, Ашӯр Сафар. М.Ғоиб, Н.Ниёзӣ айб мейӯяд, ки аслан таи даҳсолаҳо нақд асосан дар мавриди қабоҳати шеър ба навиштаҳои ишон мисол мезанад.

Ҷолибтарин ва муфидтарин ҷиҳати ин мақола нақди вазни ашъори шоирон аст. Аскар Ҳаким харобикориҳо дар вазро таи панӣ соли охир мушоҳида карда, сабабҳои онро зикр мекунад. Аз ҷумла сабаби аввали харобкорӣ дар вазро аз беҳабарӣ ва авзон медонад ва аз шеърҳои М.Қаноат, Гулруҳсор мисолҳои мисолҳои фаровон меорад. Аз ҷумла аз як ғазали М.Қаноат байти

-Ба ҷӯи колбади деҳаҳо салом биё,
Ба хонаҳои даҳанвои мо калом биё.-

оварда, мисраи сеюмро низ /Деворҳо ба сӯи само лоба мекунанд/
меоварад, ки аз вазн берун аст. Мисраи ҳафтуми ин ғазалро низ аз вазн берун меонад. Ба мушоҳидаи ӯ дар як ғазал се вазн риоят шудааст, ки айби фоҳиш аст.

Сабаби дигари Ғалаткорию шуароро дар вазн аз беҳабарӣ аз “алифбои ниёгон ва бо он алифбо тарзи дурусти навишти калимаҳоро” надониستاني шоирон медонад, ки саҳеҳ аст. Ва ин гуна нуқсро аз шеърӣ Лоиқ зикр карда, меғӯяд, ки “хатои дигаре, ки низ бисёр воқеъ мешавад, ҳичоеро. ки “ёт” надорад, ба ҷои дароз истифода кардан аст. Масалан, дар ин байти Лоиқ:

Чу пушти панҷара, рафтӣ. яқин шуд,
Ки сими ту зи миси ман гарон аст.

калимаи “миси”, ки “ёт” надошта, ҳиҷоӣ аввалаш кӯтоҳ аст, ба ҷои дароз оварда шудааст” /С. 1996. №19-12, с.15/.

Мо бо ҳамин иқтибос иктифо карда, гуфтанием, ки ин мақола идомаи ҷараёни нақди солим буда, бори аввал таи панҷ соли охир дар он масъалаҳои бунёди шеър ҷасурона ба миён гузошта шуда, қисман арзёбӣ ҳам шудааст.

Маълум аст, ки дар айёми барои тоҷикон фоҷиарез бисёре аз аҳли қалам, аз ҷумла шоирону нависандагон ва ноқидони адабӣ бо сабабҳои воқеӣ Тоҷикистонро тарк гуфтанд. Табиист, ки ишон ҳар ҷо ки ҳастанд, ба кори эҷод машғуланд. Дар ҳамин замина имрӯз баъзе муҳаққиқони таърихи адабиёт ҷараёни “адабиёти муқовимат” ё худ “шеърӣ муқовимат”-ро ташхис медиҳанд. Ҳамин гуна кӯшиш, то ҷое, ки мо хабар дорем, аз ҷониби Р.Мусулмонӣ сурат гирифт. Вале ҳоло, ки дар даст далели кофӣ нест, оид ба ин адабиёт ва нақди он сухани бавазни бодалел гуфтан ғайривоқеъ аст.

Акмал Шерназаров, [15.08.2023 13:56]

Дар поёни солои 50-ум дар адабиёти шуравии тоҷик ду падидаи нав ба вуҷуд омад: яке ин ки адибон аз касофат раҳой ёфта, ба сӯи анъанаи бои гузаштаи хеш ҷиддиёна назар медухтатӣ шуданд ва дигаре он буд, ки доманаи густариши адабиёти тоҷик ба берун аз марзҳои бумӣ роҳ ёфт ва барҷастатарин осор ба беш аз 20 забон тарҷума гардид. Албатта, ҷунин тарҷума аз тариқи забони русӣ ба забони миллатҳои гуногун сурат бастаанд. Ҳамзамон бархе аз осори тоҷикӣ ба расмулхати форсии арабиасос баргардон мешуданд, то ки алоқамандони эрониву афғонистонӣ ва ғайра форсизабонҳо аз намунаҳои ин адабиёт баҳравар гардонда шаванд. Дар айни замон, маҳз ҳамин солҳо, дурусттараш оғози солҳои 60-ум, осори адибони Ироно Афғонистон ба расмулхати кирилии форсии тоҷикӣ баргардон шудаанд. Табиист, ки ҷунин ошноии тарафайн то андозае боиси инкишофи сифатии адабиёти тоҷик низ гардидааст.

Дар солҳои 60—80 адабиёти шуравии тоҷикӣ аз сарчашмаҳои адабиёти солҳои қаблӣ, ҷун: адабиёти шифохӣ, адабиёти классикии форсӣ ба таври фаровонтар баҳра бурда, аммо ҷунон ки дар мисоли ду—се падидаи дар

боло зикршуда дидем, гӯё барои адабиёти тоҷик марҳалаи нави инкишоф оғоз гардид ва воқеан, адабиёти шуравии тоҷик дар солҳои мавриди назар ба баракати халлоқияти чанд тан аз адибони барҷастаи хеш роҳу равиши худро сифатан тағйир дода, ҳадафмандии хешро дар заминаи масоили худшиносӣ, маърифатмандӣ, инсонгароӣ, ватанхоҳӣ ва ғ. таъмин намуд.

Падидаҳои номбурдари ба асос гирифта гуфтан мумкин аст, ки бархе аз адибони тоҷик, ки солҳои сӣ зери фишори сиёсӣ қарор гирифта буданд, акнун манзалати худро дубора дар ҳаёти омма ёфтанд ва ба навиштан идома доданд. Ҳол он ки гулчинҳои осори соири нависандагон, ки зикри номашон мамнуъ буд, монанди Ҳамдӣ, ба нашр расидаанд. Ҳамчунин метавон аз интишори достони «Қиёмат»-и Абдуррауф Фитрат ёд кард ва чунин номҳо минбаъд ҳам ба хоҳири барқарор намудани манзалати адабии онҳо дар саҳифаи адабиёт зикрашон ба ҷо оварда шудааст.

Падидаи хеле муҳим ва баёнгари решапайвандии адабиёти муосир ба адабиёти пешинаи форси нашр гардидани китобҳои мунтахаб, баргузориҳои чашни устодони назми гузашта - Рудақӣ, Ҳоҷа Ҳофиз, Ҷомӣ, Аҳмади Дониш ва амсоли онон мебошад.

Дар поёнии ин давра адабиёти ба истилоҳ дарборӣ, динӣ ва тасаввуфӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. Ба шахсияти бузурги сӯфия Ҳоҷа Аҳрори Вали таваҷҷуҳ зоҳир гардид.

Бояд гуфт, ки адибе, ки мехост дар ҷодаи адабиёт боқӣ бимонад, гоҳе ҳизби коммунистӣ, муваққиятҳои Иттиҳоди Шуравӣ, низоми иҷтимоӣ ва бародарии миллатҳои шуравиро ситоиш мекард.

Ташкили Анҷумани XX-и Ҳизби Коммунистӣ (1956) ба адабиёти шуравии тоҷик низ тағиротҳои ҷиддиро ворид сохт. Масалан, пас аз як соли анҷумани номбурда романи «Ман гунаҳгорам»-и Чалол Иқромӣ арзи вуҷуд кард, ки бори нахуст қаҳрамони асари бадеӣ, дар симои Анвар аз кардаи худ пушаймон шуд ва худаш худашро фош намуд. Яъне нахустин маротиба дар шакли нав шеваи баёни психологиву рӯҳӣ дар адабиёти тоҷик ба мушоҳида расид. Ҳол он ки дар адабиёти то соли 1956 қаҳрамони асари бадеӣ агар роҳбари муассиса ва аъзои ҳизби коммунист мебуд, ҳеч хел камбудӣ надошт, балки тамоми пешравиҳоро дар ҷомеа ба номи вай иртибот меоданд. Вале ин навиро, ки аз ҷониби Иқромӣ як навъ қолабшиканӣ буд, аҳли танқид хуш напазируфтанд.

Баъдтар ин асар аз ҷониби мунаққидони рус ва нависандаи машҳури козоқ Мухтор Аvezов баҳои сазовор гирифтааст. Ҳамон солҳо М.Аvezов доир ба ин асар гуфта буд, ки «ба ман аз ин китоб чанд лаҳзаи барҷаста маъқул шуд, характеристикаи ботинии қаҳрамонон бо кушодани психологияи онҳо, ки муаллиф баъзе табиати инсон бо як ранг бо ранги сиёҳ ё сафед тасвир

намекунад, балки табиати инсон бо ҳама тобишҳои характери ӯ падида оварда шудааст»

Охири солҳои панҷоҳ ба майдони адабиёт гурӯҳи адибони ҷавоне ворид шуданд, ки вуқуфе аз гузашта ва имрӯз доштанд. Ин гурӯҳ дар мактаби суннатҳои адабии гузашта ва ҳам Айниву Лоҳутӣ парвариш ёфта, вобаста ба фазои сиёсии мамлакат ҷашмандозиашон ба воқеият низ дигаргуна буд. Дар сари ин сарчӯи сабз Мӯъмин Қаноат қарор дошт. Гурӯҳи дигари шоирон аз қабили Лоиқ, Бозор Собир, Ғоиб Сафарзода, Ҳабибулло Файзулло, Гулназар, Гулрухсор ва дигарон ба майдон ворид шуданд, ки ҳар кадоме дид ва концепсияи хоси эҷодӣ доштанд.

Дар баҳши наср низ ҷавонони болаёқате ба фаъолият пардохтанд, ки дар ин миён Фазлиддин Муҳаммадиев, Юсуф Ақобиров, Муҳиддин Хоҷаев, Урун Кӯҳзод, Саттор Турсун, Сорбон Абдулҳамид Самад Баҳманёр, Сайфи Раҳимзод ва дигаронро номбар кардан мумкин.

Солҳои шасту ҳафтод ва ҳаштод давраи нави дигаргуниҳо дар адабиёт ғашт. Ҷустуҷуҳои нави ғоявӣ бадеии нави нависандагонӣ тоҷик солҳои шасту ҳафтод хеле авҷ гирифт ва боиси ин шуд, ки баъзе анъанаҳои адабиёти классикии форсӣ тоҷик беш аз пеш фаъол гардида ва мувофиқи таҷрибаи рӯзафзунӣ иҷтимоиву маънавий, мутобиқи анъанаҳои адабиёт тағири шакл дода шуд.

Дар ин солҳо дигаргуниҳо дар наср масъалаҳои ахлоқӣ иҷтимоӣ воқеияти муосир дар маркази диққат қарор гирифт. Нависандагон дар шароити замони Шӯравӣ масъаларо доир ба ташаккули маънавияти шахс; самти асосии ҷустуҷӯҳои ғоявӣ эстетикӣ асосӣ вазифаҳои аввалиндараҷаи онҳо ҳисоб меёфт.

Нависандагон дар роҳи ҳалли масъалаҳои ахлоқӣ одоби ҳамзамонии худ кӯшида, қалами онҳо дар санъати тасвирӣ психологӣ характери қаҳрамонон ва таҳлили олами ботинӣ инсон нозуктар мешуд. Онҳо мехостанд, ки дар андешаву ҳиссиёти мардум сир фуру баранд, муносибати мардумро дар вазъиятҳои гуногуни ҳаёт бодиққат аз назар гузаронанд, моҳияти иҷтимоӣ рафтори одамонро муайян кунанд.

Боиси тавачҷӯх аст, ки аз нимаи дуҷуми солҳои панҷоҳ дар насри муосир масъалаи шахсият ва рӯҳи инсон пайваستا ба инъикоси олами ботинӣ он мавқеъ пайдо мекунад. Ин падидаи адабӣ ба дигаргуниҳои азими сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоиву маънавий дар ҷомеа вобастагӣ дошт, ки дар натиҷа ҳусну тавачҷӯҳи адибон ба инсон, зиндагии ӯ, беҳбудии рӯзгори вай ва макомаш дар ҷомеа бештар гардид. Чунин шуд, ки дар ин имкониятҳо фароҳам омад ва инсон бо фаъолияти рӯзмарраи давра ҷиҳати зоҳир шудани хусусияту сифатҳои инсонӣ воқеӣ имкониятҳо фароҳам омад ва инсон бо

фаъолияти рӯзмарраи худ дар чамъият ҷои асосиро ишғол намуд. Яъне моҳияти инсон баланд рафт ва боиси он шуд, ки адабиёти бадеӣ воқеаву ҳодисаи нави зиндагӣ, масъалаҳои муҳимми ахлоқиро ба тасвир гирифт ва аз ин тариқ, ба дунёи ботинии инсон сар фуруд бурд.

Ба ин хотир, адибон роҳу воситаҳои тозае тасвиrho чустанҷӯ карда ва барои фаъл гардондани робитаи олами ботинии инсон нисбат ба муҳити иҷтимоӣ, масъалаи худшиносии шахсро кашф намуданд. Гӯе дар муносибати адиб ба инсон тағйирот ба вучуд омад, ки ҷиҳатҳои фаъолиятмандии рӯҳӣ ва маънавии шахсро мавриди тасвир қарор дод ва ба ин восита қимати чамъиятиву зебоишиносӣ доштани инсонро муайян сохт.

Дар ҳамин давра, ҷанбаи тадқиқӣ ба воситаи «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ қувват гирифт ва ҷиҳати инкишофи назари тозае эстетикӣ услубҳои нави реалистӣ дар насри тоҷик падида омад. Ҳамин падида, барои инкишофи эҷодии Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, П. Толис, С. Улуғзода ва дигарон мусоидат кардааст.

Адибонро зарур шуд, ки ба мавзӯи ахлоқу одоби муосирон, рӯзгору маишати онон муроҷиат намоянд. Ба ин хотир, ромони ахлоқиву психологии Ҷ. Иқромӣ «Ман гунаҳгорам» (1955—1957) ҳодисаи мусбат буд. Дар ин асар мавқеи шахс, ҳолатҳои мухталифи рӯҳӣ, низои ахлоқиву ботинӣ ҷои асосиро ишғол намудааст.

Ҷ. Иқромӣ симои маънавии инсонии муосирро яқоя бо мавзӯи ахлоқӣ хеле ҷиддӣ ба миён гузоштааст ва ҷанбаи психологии асарашро пурқувват намудааст.

Дар ромони «МАН гунаҳгорам» чор қаҳрамон амал менамояд: мудирӣ мактаби қарияи Лолазор коммунист Анвар, зани ӯ Сурайё, корманди шӯъбаи маориф Зайнаб ва котиби шӯрои ҷамоа Мухтор Махсумов. Аз рӯи тасвири нависанда миёни ин ҷаҳор қаҳрамон муборизаи ниҳонӣ вучуд дорад.

Анвар ва Сурайё ҳамсарони меҳрубон ва инсонҳои поквичдоне буда, миёни мардум обрӯи босазо доранд. Зайнаб духтари беирода ва дар ҳаёт роҳгумкарда аст. Мухтор каси қаллоб ва бадқирдор мебошад.

Ҷ. Иқромӣ, умуман, шахсиятҳои бадеияшро хеле хуб мешиносад ва дар офариниши сиришти инсонӣ муваффақиятҳо дорад. Нависанда, махсусан дар эҷоди характерҳои манфӣ дастовардҳо нишон додааст. Ҷолиб аст, ки Ҷ. Иқромӣ дар ошкорсозии характерӣ Анвару Сурайё ва Зайнаб аз симои манфури Мухтор истифода намудааст. Бо нишон додани фаъолияти Мухтор бархурдҳои дигари хати суҷа муайян мешаванд. Дар ҳамин замина, Ҷ. Иқромӣ тадричан ба психология ва тарзи тафаккури Мухтор сар фуру мебарад, ки чи навъ Зайнабро ба доми фиреб меандозад ва боз кадом ниятҳои бадахлоқонаро амалӣ кардани мешавад. Аммо ҳадафи асосии нависанда

Анвару Сурайё мебошад. Ҳолати рӯҳии ин ду қаҳрамон моҳияти асарро муайян кардаанд. Анвар ба гуноҳаш иқрор мегардад ва худро дар назди завҷаи бовафояш гунаҳгор месозад, худ дар худ таҳлил мегардад. Аз ин тарзи таҳлил як ҷиҳати умда ба сифати яке аз меъёрҳои тасвири психологӣ зоҳир мешавад, ки худифшокуни (худтаҳлилкунӣ) аст. Худро ифшо сохтан ба воситаи монологи ботинӣ сурат мегирад ва ҷазобияти асари бадеиро таъмин менамояд. Ба ҳамин тариқ, дар насри муосири тоҷик тасвири психологӣ таквият пайдо мекунад ва яке аз рукҳои асосии тадқиқи бадеии инсон мегардад.

Чунон ки гуфта шуд, вазъияти психологӣ, ки дар «Ёрони боҳиммат» оғоз диду ба «Ман гунаҳгорам»-и Ҷ. Иқромӣ таъсир ворид сохт, баъдан қиссаи «Тобистон»-и (1958) Пулод Толис-ро фаро гирифт. Вале дар ҳар се асари номбурда се вазъияти психологиро ба мушоҳида мегирем, ки вобаста аст ба масъалаи вақту замон дар адабиёт. Агар сари усули тасвири психологӣ чуқуртар назар андозем, мебинем, ки вазъияти психологӣ, ки дар «Тобистон» зоҳир шудааст, аз ду асари аввала тафовут дорад. Гап дар ин аст, ки дар қиссаҳои С. Улуғзода ва Ҷ. Иқромӣ дар ҳаёти қаҳрамон ҳодисаи ғавқуллодае рух медиҳад, ки худ қаҳрамон онро ҳис мекунад ва нависанда низ таъкидаш менамояд. Ошкоршавии хислати қаҳрамонони «Ёрони боҳиммат» ва «Ман гунаҳгорам» низ дар ҳамин замина сурат бастааст. П. Толис гӯё қаҳрамонаш —Ҳасанро дар муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёти ӯ ба тасвир оварда, вале ин ҷо зоҳиран ҳеч хел ҳодисаи ғавқуллода рух намедиҳад. Нақли нависанда хеле табиӣ, ором идома меёбад ва зоҳиран аз ҳаёти муқаррарии ҳаррӯза ҳикоят дорад. Ҳамин ҷиҳати «Тобистон» боиси тавачҷӯҳи Ф- Муҳаммадиев шудааст, ки гуфтааст: «дар повести «Тобистон» ба назари аввал ҳеч воқеаи ғавқуллода рух намедиҳад...» Воқеан, аз рӯи тасвир, дар назари аввал ҷунин аст. Ҳол он ки дар он рӯзҳои тобистони соли чанги ҷаҳонии дуввум дар ҳаёти Ҳасани сздаҳсола воқеаи муҳимме рӯй дода буд.

Воқеаҳои «Тобистон» дар ақибгоҳи чанг мегузаранд. Толис бо инъикоси он воқеот масъалаи ташаккули характери насли наврасро мавриди тадқиқи бадеӣ қарор медиҳад, ки дар натиҷа моҳияту мазмуни асосии асар ошкор мегардад. Ҳунари нависанда он ҷост, ки бархурдҳои иҷтимоиро на ошкоро, балки дар ботини қаҳрамонон ҳаллу фасл менамояд. Дар суҷа характерҳои гуногун амалдоранд: Шокир—Тароша, Косимҷон, Абдулатиф ва ниҳоят Ҳасан ҳар кадом дорои одоби ахлоқ ва рафтори ба худ хосанд. Рӯзгори Ҳасан маъниву мазмуни таҳтӣ дорад, ки аз тасвири адиб сарчашма бардоштааст. Мутолиаи «Тобистон» ба ҷунин ҳулоса меорад, ки гӯё П. Толис дар байни сатрҳои китоб маънои дуҷумро ғунҷонидааст. Ин

чиҳат низ ба хотири тадқиқи бадеии инсон сурат бастааст. Чиҳати дигари насри солҳои мавриди назар он буд, ки нависандагони ҷавон ҳангоми ба тасвир овардани масоили ахлоқӣ ба сифати қарамонони марказӣ ҷавонон, ҳамсолони худро интихоб менамоянд ва ба воситаи фаъолияти онҳо ба ҳадаф мерасанд.

Тавре ки дар «Тобистон» дидем, Ҳасан касест, ки давраи наврасиву ҷавониаш ба солҳои чиҳил рост омадааст. Яъне ин қабил адибон меҳоянд, ки ба симои маънавии ҷавонони ҳамзамони худ ҷашми тадқиқ дӯзанд ва он вазъияту шароитро, ки афкору ақидаҳои ин ҷавонро ташаккул додааст, аз назари тадқиқи бадеӣ гузаронанд.

Ф. Муҳаммадиев дар повести «Дар он дунё» ба танқиди он бахш аз намоёндагони дин, ки амалҳои ба мартабаи эшон номуносиб, аз қабилӣ ғурури бибунёд, нозуктабӣи бемаврид, калонгирҳои ҷоҳилон, муҳокимаҳои содалавҳона, баҳусус хислатҳои ба жарфи тақводор: чизпарастӣ, гурусначашмӣ, мумсикӣ, муфтхӯрӣ, тундхӯӣ, бегонапарастӣ ва ғайраҳо машғул шудаанд, пардохтааст. Яъне хоҷаҳо ба сифати инсонҳои танқид шудаанд, ки амалашон ба баландии мақоми диние, ки эшон ба ўҳдадоранд ва ба мақсади бузурге, ки дар наздашон истодааст- тавофи Қабба ва иҷрои маносики ҳаҷ мувофиқат намекунад. Зиёда аз ин, онҳо дар дарку тавзеҳи ривоятҳо ва иҷрои маросимҳо зоҳирбинӣ мекунанд, ба қавли Мавлавӣ ба «берун нигаранду қолро». Аз ин рӯ, савияи фаҳмишу дониш ва ҳулуқу ҳӯи Ҳазрати Наримон, Оллоҳназар-қорӣ, Муллоабдурозикҷон-ака (Маҳсуми мич-мичдаҳон), Мулло Уроқ-ака аз як шахси таассубгаро беш нест.

Чунин меъёри тасвир шиддат ва драматизми дохилӣ, тезу тундии низоъи асарҳои Ф. Муҳаммадиевро таъйин намудааст, ки қиссаҳои «Шоҳии япон» ва «Варта» зинаи нав дар тафаккури бадеӣ ва эҷодиёти нависанда аст. Мавзӯи асосии қиссаи «Варта» масъалаи масъулият ва мавқеи инсон дар ҷамъият, масъулияти роҳбар, бузургӣ ва пасти инсон мебошад.

Аз офаридаҳои қабилӣ нависанда ва аз қиссаи «Варта» низ равшан аён аст, ки Ф. Муҳаммадиев зимни таҳқиқи бадеии умдатарин масъалаҳои замон, ба як масъала пайваста диққат додааст, ки ин ҳам бошад муқобилати ашхоси худбину мансабхоҳ, разил ба меҳнати ҳалолу эҷодкоронаи мардуми нақшқор, фидоӣ, ҳақиқатҷӯӣ мебошад. Авомфиребон бо рафтору муносибат ва суҳанҳои зоҳиран дурусту фиребо садди роҳи одамоне мешаванд, ки бидуни меҳнати бунёдкорона мазмуни ҳаёти худро тасаввур карда наметавонанд, нисбат ба беадолатӣ бепарво нестанд. Нависанда на бо нақди воқеа, балки бо тасвири амиқи психологӣ характери типҳои шахсонӣ

гуногунакидаро офарида бузургӣ ва сустиҳои табиати инсонро ошкор месозад.

Бесабаб нест, ки пас аз андешаҳо дар бораи лаҳзаҳои хушу гувори ҳаёташ (махсусан баъди ёдовар шудан аз Райҳону Нигор) дафъатан симои шуму манфури Давид пеши назари Саидбек меояд. Зеро фалокати ба сараш омада оқибати ҳам муносибати риёкоронаи Давид ва ҳам муросоқорӣи худи Саидбек нисбат ба беадолатӣ мебошад. (Алексей: «Муросои ту бо ин ифлос ба ман маъкул нест»). Агар Саидбек аз рӯи гуфтаи Алексей амал мекард ва дар вақташ усули роҳбарӣ, рафтори ғаразноки Давидро нисбат ба худи бригадасоҳиш мекард, дар хатар мондани ҳаёташ дар гумон буд. Саидбек аз касе шикоят карданро бад медид, дар натиҷа бидуни хоҳиш бо бадӣ муросо кард.

Давид барин типҳо дар ҷамъият аз он ҷиҳат хавфноканд, ки ғояҳои инсондӯстиро ба худ ниқоб мекунанд ва ба мақсадҳои ифлоси худ истифода бурданӣ мешаванд. Нависандагони тоҷик аз ғӯшаи солҳои шаст ва махсусан солҳои ҳафтод хавфи иҷтимоии ин қабил ашхосро амиқ дарк намуданд ва ҳамчун типҳои нави психологӣ, ки худро дар муҳити муайян мутобиқ карда, фаъолияти манфиатхоҳиширо раванқ, медиҳад, ба ин ё он тарз иҷмолан тасвир кардаанд. Дар қиссаи «Варта» ташаккули характери равонии худхоҳии Давид, назари танг, маънавияти тӯҳиш ӯ бо ҷузъиёт, ҳамаҷониба таҳқиқ шудааст.

Масъалаи ахлоқ ва маънавияти инсон дар романи ӯ «Палатаи кунҷакӣ» бо як тезу тундӣ, бо қатъияти тамом пеш гузошта мешаванд. Қувваи Ф. Муҳаммадиев дар ин аст, ки масъалаҳои муҳим ва мураккаби иҷтимоиро бо ҷиддияту қатъияти тамом, ба ғояти возеҳию равшанӣ ва амиқӣ ба муҳокима гирифта истодааст. Ҷамъабастҳои бадеиву публицистии ӯ аксаран ба дарки пурэҳтисоси воқеият, ба манфиатмандии ошкорои шахсии вай асос ёфтааст ва аз ин рӯ аҳамияти ҷамъиятии онҳо бағоят бузург аст.

Савол ва супоришот:

- 1. Бозгашти адабӣ ва моҳияти адабиёти марҳилаи эҳё.**
- 2. Жанрҳои асосии ҳамоса дар ин давра ва таҳаввули онҳо.**
- 3. Масъалаҳои назму насри солҳои 60-80 уми асри XX ва мавриди танқиди адабӣ қарор доштани онҳо.**
- 4. Тадқиқоти типҳои навро дар хусуси осори насри бадеии ин марҳила.**
- 5. Реализми танқидӣ ва падидаҳои тозаии он дар назму насри ин марҳила.**
- 6. Намояндагони адабиёти солҳои 60-80 уми асри XX ва хусусиятҳои бадеию ғоявии осори онҳо.**

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-МАВЗУ: ГУЗАШТАНИ АДАБИЁТИ АҲДИ ДАРБОРӢ БА МУҲИТИ АДАБИИ ШАҲР ДАР АСРҲОИ XI-XII

Имрӯз дар ташаккули тамаддуни миллӣ адабиёти даврии шаҳрҳо, хусусиятҳои фалсафӣ, таърихӣ, адабӣ-назариявӣ ва эстетикӣ онҳо, принципҳои динию тарбиявӣ ва маънавӣ, таҳлилу тафсири моҳияти гоҷавии аслии адабиёти ин давра дар асоси беғараз ва ҳолӣ аз ҳар гуна ақидаҳои сиёсӣ муғризонӣ, мероси адабӣ ва баланди ирфонӣ ирфонӣ ва «ганҷи маънавӣ»-и бо ду забон (ба забони ўзбекӣ ва форсӣ-тоҷикӣ) аз ҷиҳати типологӣ ва муқоисавӣ боқӣ монда, зарурати бозомӯзии ҷамаҷониба ва боз муҳимтар аз ҷамаҷониба пажӯҳиши ин масъалаҳо масунияти идеологӣ, менталитети миллӣ ва ифтихори таърихӣ дар насли наврас аст.

2-МАВЗУ: ПАЙДО ШУДАНИ АДАБИЁТИ ТАҶАДДУДҲОӢ ВА МАОРИФПАРВАРӢ ВА ОМИЛҲОИ АСОСИИ ОН.

Ҷанбаҳои мавзӯӣ ва гоҷавии эҷодӣ шоирони муосир ва муосир (дузабона), равоҷи адабӣ дар муҳити Самарқанду Бухоро дар ибтидои садаи 20, ҳаёт ва эҷодӣ ҷеҳраҳои адабии он давра, хусусиятҳои анъанавӣ ва навоҷарӣ, Хусусиятҳои жанрии осори лирикий эпикӣ адабиёти давра дар ин мавзӯ аз тарафи олимони Ўзбекистон ва Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифта, хусусиятҳои мазмунии онҳо ӯ. Мақсади асосии мавзӯӣ муқоисаи принципҳои ташаккули мафкураи миллӣ, инкишофи тафаккури бадеӣ, хусусиятҳои типологӣ наср ва назми ўзбеку тоҷик дар охири асри 19 ва ибтидои асри 20 дар осори шоирони бузург ва равшан қардани моҳияти иҷтимоӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва тарбиявӣ тарбиявӣ онҳо, адибони равшанқирӯ муосир, тафсири гоҷаҳои ифтихори таърихӣ ва миллӣ аз мероси эҷодӣ онҳо, масъалаҳои ахлоқӣ тарбиявӣ дар осори онҳо ва сатҳи таъсири ин ақидаҳо ба тафаккури насли наврас омӯхта мешавад.

МАЗМУНИ КУРСИ МОБИЛӢ

МАВЗУИ 1: ПРИНЦИПҲОИ ТАЪРИХӢ ВА ИҶТИМОӢ ДАР НАСРИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ ТОҶИК.

Намуди зоҳирии адабиёти давраи шӯравӣ ва самтҳои нави насри тоҷик; фишори идеявӣ ва диҷаргуниҳои процесси адабӣ. Усули эҷодӣ реализми социалистӣ ва мавқеи он дар тақдирӣ адабиёти бадеӣ; Навсозӣ дар самти идеявӣ, доираи мавзӯҳо ва хусусиятҳои жанрии адабиёти имрузаи тоҷик; намояндаҳои асосии адабиёти муосири тоҷик ва осори онҳо, ки нуқтаи назари адабӣ эстетикӣ худро дар эҷодӣ бадеӣ ифода мекунанд.

МАВЗУИ 2: ТАФСИРИ БАДЕИИ АКӢИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ДАСРИ НАВ ШЕЪР ВА НАСРИ ТОҶИК.

Бархӯрди нав ба адабиёти даврони истиқлолияти миллӣ идеология ва фишорҳои идеологӣ; Истиқлолияти миллӣ ва ташаккули адабиёти нав; идеологияи истиқлолияти миллӣ ва принципҳои асосии ҷараёни адабии имруза; хусусиятҳои асосии адабиёти давраи истиқлолият; мавзӯ ва самти идеявӣ; дигаргунии сифатӣ дар процесси ҳозираи адабӣ ва шакли жанрҳои ифодаи он; қонуният ва бозёфтҳои бадеӣ-эстетикӣ ҳосилшуда дар процесси ҳозираи адабӣ; бозёфтҳои бадеӣ ва эстетикӣ дар осори назму насри даврони истиқлол;

3-МАВЗУ: МУҲИТИ АДАБӢ ДАР ДАВРАИ ТЕМУРИЁН ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ОМУӢЗИШИ ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОЦИКУ ЁЗБЕК

Муҳити таърихӣ-сиёсӣ, иҷтимоӣ-фарҳангии давраи Темур ва Темуриён мавриди таҳқиқ қарор гирифта, муносибатҳои мутақобила ва равоити адабӣ дар муҳити адабӣ, нақши падидаи ватандӯстӣ ва ҷиҳатҳои ҳосилшудаи адабиёти ин давра равшан нишон дода шудааст ва ба он баҳои объективӣ дода мешавад

Дар асоси ин мавзӯ «Анъанаҳои адабӣ дар адабиёти асрҳои 14-15 ва асосҳои таърихӣ назариявӣ он», «Асосҳои таърихӣ фалсафӣ, ирфонӣ, иҷтимоӣ-ахлоқӣ ва тарбиятӣ дар адабиёти Темуриён», «Ҷомӣ ва Мактаби адабию илмӣ Навоӣ», «Давраи Темуриён» тазкираҳо ва анъанаҳои тазкиранависӣ», «Поэтикаи адабиёти форсу тоҷик дар замони Темуриён», «Самарқанду Бухоро чун маркази адабӣ дар замони Темуриён», «Поэтика» аз Фони Девонӣ», «Фонии девонӣ Фарҳанги оммавӣ», «Луғати басомади Фони Девонӣ», «Ҷамъабастӣ ва монографияҳо бо номи «Хусусиятҳои муқоисавӣ-типологии ашъори Фони», ду китоби дарсӣ, се дастури таълимӣ, панҷ дастури методӣ, хрестоматика, ки таҷассуми илмӣ, мероси адабӣ, таърихӣ, фалсафӣ ва публицистии шоирону нависандагони замони Темуриён, омода намудани ҳудуди 50 мақола ва рисолаҳои илмӣ ва нашри он дар назар аст.

ШАКЛҲОИ ХОНДАН

Барои омӯзиши ин модули усулҳои зерини таълим истифода мешаванд:

- маърузаҳо, омӯзиши амалӣ (фаҳмидани иттилоот ва технологияҳо, рушди ҳавасмандкунӣ, таҳкими донишҳои назариявӣ);
- муҳоҷисаҳои мизи мудаввар (инкишоф додани қобилияти пешниҳоди пешниҳодҳо, шунидан, дарк кардан ва баровардани ҳуҷумҳои мантиқӣ оид ба ҳалли лоиҳаи баррасишаванда);
- баҳсҳо ва баҳсҳо (инкишоф додани қобилияти пешниҳоди далелҳо ва далелҳои асоснок барои ҳалли лоиҳаҳо, ғӯш кардан ва ёфтани роҳи ҳалли мушкилот).

V. ГЛОССАРИЙ

АБТАР (ар. думбурида) – дар арӯз номи зихофест, ки дар натиҷаи аз рукни асосии баҳри Ҳазаҷ – мафойлун (V– – –) соқит кардан, яъне партофтани як ватади маҷмӯъ ва як сабаби хафиф ва аз рукни фаълун (V– –) соқит кардани як ватади маҷмӯъ ва аз рукни фоилотун (–V – –) соқит кардани як ватади мафрук ба вучуд меояд. Абтар бештар ба баҳрҳои Ҳазаҷ, Рамал, Мутақориб, Музореъ, Мучтас(с) ва Хафиф хос аст.

АМИҚ (ар. чуқур, бепоён) – номи яке аз баҳрҳои оғоз, ки арӯзиёни форсу тоҷик баъди Халил ибни Аҳмад ихтироъ кардаанд. Ин баҳро барои он Амиқ меноманд, ки вазни он сақил (вазнин) буда, рукнҳои сабабаш нисбат ба ватадаш зиёдтаранд. Яъне ҳиҷоҳои дарозаш нисбат ба ҳиҷоҳои кӯтоҳаш бештар аст. Амиқ рукни маҳсус надошта, дар асоси омезиши рукнҳои асосии баҳри Мутақориб (фоилун) ва баҳри Рамал (фоилотун) ба вучуд меояд.

АРИЗ (ар. паҳн, васеъ, кушод) – номи яке аз баҳрҳои оғоз, ки арӯзиёни форсу тоҷик баъди Халил ибни Аҳмад ихтироъ кардаанд. Ин баҳро барои он Ариз меноманд, ки онро аз ҷузви сеюми доираи Мухталифа, яъне азрукнҳои баҳрҳои Тавилу Мадиду Басит чудо кардаанд. Дар ҳар ду рукни Ариз ватади маҷмӯъ муқаддамтар аст нисбат ба сабаби хафиф. Ариз рукни маҳсус надошта, дар натиҷаи омезиши рукнҳои аслии баҳри Ҳазаҷ (мафойлун) ва баҳри Мутақориб (фаълун) ба вучуд меояд.

АҶУЗ (ар. заъиф шудан, заъф пайдо кардан) – дар илми арӯз рукни охири байтеро гӯянд, ки ба муокабат дучор гардидааст ва пеш аз он рукни солиме омадааст. Масалан, вақте ки фоилотун / фаилотун (– V – – / V V – –) мегӯем, рукни дуюм, яъне фаилотун (V V – –) Аҷуз аст, чунки он тавассути партофтани ҳарфи “алиф”-и рукни фоилотун (– V – –) ба вучуд омадааст.

БАЙТ (ар. хона) – воҳиди асосии шеър, ду мисраи ба ҳам алоқаманд ва мустақилмаъно, ки хоҳ ҳамқофия бошад, хоҳ не. Дар эҷодиёти даҳонакии халқ Баҳр яке аз навъҳои лирикӣ, ки аз ду мисраи ҳамқофия иборат аст. дар арӯз ҳар байт аз чанд рукн ташкил меёбад. Рукни аввали мисраи якумро садр, рукни охири мисраи якумро арӯз, рукни аввали мисраи дуюмро ибтидо, рукни охири мисраи дуюмро зарб ва рукнӣ, ки дар байни садру арӯз ҷой мегиранд, ҳашв мегӯянд.

ЗАРБ (ар. заниш, задан) – дар илми арӯз рукни охири мисраи дуюми байтро гӯянд.

ЗАҲФ (ар. аз асл дур афтодан) – дар илми арӯз тағйиротро гӯянд, ки дар рукнҳои солим воқеъ шавад.

ИБТИДО (ар. оғоз, аввал) – дар илми арӯз рукни аввали мисраи дуюми байтро гӯянд.

МУЗОҲАФ (ар. зихофдор) – рукни ғайрисолим ва баҳрро гӯянд, ки дар он зихоф роҳ ёфта бошад.

МУСТАҒЪИЛУН – дар илми арӯз шакли овозии **рукни асосии** баҳри Раҷаз, ки аз ду сабаби хафиф (“мустағъ” – –) **ва як** ватади маҷмӯъ (“илун” V –) иборат аст. Дар **Мустағъилун фосила иштирок** надорад.

НАҚС (ар. айб, камбудӣ, кам кардан) – дар илми арӯз амалиётест, ки дар

натичаи гузаронидани он зиҳофи манкуси рукни асосии баҳри Вофир ба вучуд меояд.

САДР (ар. аввал, оғоз) – дар илми арӯз рукни аввали мисраи якуми байтро гӯянд.

СУКУН (ар. беҳаракатӣ) – дар қоидаи алифбои арабиасоси тоҷикӣ аломатест (шаклаш – °), бар болои ҳарфҳо гузошта мешавад ва он маънои набудани овози садонокро дорад.

ТАСБЕҒ (ар. пурра кардан, такмил ёфтан) – дар илми арӯз номи амалиётест, ки дар натичаи гузаронидани он зиҳофи мусаббағ ба вучуд меояд.

ФААЛ – дар илми арӯз шакли овозии зиҳофи маҷбуби рукни асосии баҳри Ҳазачи-мафойлун (V – – –), шакли овозии зиҳофи маҳзуфи рукни асосии баҳри баҳри Мутақориб-фаълун (V – –)-ро гӯянд.

ФАВОСИЛИ СОЛИМА – (аз фавосил – чамъи фосила ва солим) – дар илми арӯз номи дигари афоили аслии арӯз, ки Халил ибни Аҳмад онро Фавосили солима номидааст.

ҚАРИБ (ар. наздик) – яке аз баҳрҳои фаръии арӯз аст, ки чун Мушокилу Чадид танҳо ба шеъри форсии тоҷикӣ хос буда, бино ба маълумоти Сайфӣ пас аз Халил ибни Аҳмад аз ҷониби арӯзшиноси форсу тоҷик Юсуфи Арӯзӣ кашф шудааст.

ҒАЗБ (ар. шикасташоҳ; хашм, қаҳр) – дар илми арӯз номи зиҳофест.

ҒАРИБ (ар. нодир) – номи дигари баҳри Чадид мебошад.

УСУЛИ ШЕЪР – дар илми бадеъи классикӣ қоидаҳои илми арӯз ва кофияро гӯянд. **Сабк:** вожаи «сабк» масдари салосии мучарради арабӣ аст, ба маънои гудохтан ва рехтану қолабгирӣ кардани зар ва нуқра. Ва «сабика» ба маънои пораи зар ва нуқраи гудохта ва қолабгирӣ шуда муштақ аз он аст¹. Дар китоби «Аш шеър вашуаро»-и Ибни Қутайба (мутавафо с. 275 ҳ.қ) ин вожа ба маънии «шева» ва «равиш» ба кор рафта аст², аммо дар арабии имрӯз маъмулан ба ҷои он вожаи «услуг»-ро ба кор мебаранд ва онро бар «асолиб» чамъ мебаранд. Дар забонҳои аврупоӣ калимаи «стил» ба кор меравад ва он муштақ аст аз «стилиус»-и юнонӣ, ки ба маънои қаламҳилорӣ будааст. Дар забони форсии қадим вожаи «сабк» ба маънои мавриди назари мо ба кор намерафтааст. Зоҳиран истеъмоли он бад ин маънӣ марбут аст ба адвори мутааххир. Ба назари Маликушшуаро Баҳор, аввалин матне, ки ин вожа дар он ба ин маънӣ ба кор рафтааст, «Маҷмаъ-улфусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят аст³. Дар шеъри давраи Сомонӣ то қарни панҷум агарчи шоирон гоҳгоҳ дар бораи шеъри якдигар сухан гуфтаанд ва каломи хешро ба тарозуи нақд санҷидаанд, аммо дар ишора ба равиши шоирӣ якдигар зоҳиран вожаи мустақил ба кор набурдаанд. Унсурӣ дар баёни ин мафҳум аз пасванди «вор» ёрӣ гирифта ва гуфтааст:

Ғазал Рӯдакивор неку бувад,

Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест.

Агарчи бикӯшам ба борикваҳм,

Бад ин парда андар маро бор нест.

Ва Носири Хусрав наздик будани сабки шеъри форсӣ ва арабии худро

ба шеваи Унсурӣ ва Бухтурӣ ва Царир чунин баён кардааст: **Низоми суханро худованди ду ҷаҳон,**

Дили Унсурӣ доду табъи Љарирамб.

Бихон ҳар ду девони ман то бубинӣ,

Яке гашта бо Унсурӣ Бухтуриро.

А

АБРӯИ ШОҶИ МАҒРИБ - киноя аз моҳ.

Наъли бурори размат абрӯи шоҳи мауриб,

Дуди чароии базмат рӯи арӯси ховар.

Бадри Чочӣ

АБУЛБАШАР - ниг. ба ОДАМ.

АДН - ба маънои иромат кардан аст, боҷҳои бихиштро низ гӯянд:

Бихишти адн агар хоҳӣ, биё бо мо ба майхона,

Ки аз пойи хумат яксар ба ҳавзи кавсар андозем.

АЁЗ - номи ҷуломи Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки маҳбуби ӯ буд ва ба зиракию хусну малоҳат маъруф. Дар адабиёти форсу тохик ба унвони маҳбубу маъшури Маҳмуд, ки ӯро чун бут мепарастид, зикр шудааст:

Дасти дили Махнуну хама турраи Лайлӣ,

Пешонии Маҳмуду кафи пой Аёз аст.

Ҳофиз.

Барҳамане ба Ғазнавӣ гуфт: Кароматам нигар!

Ту, ки санам шикастай, банда шудӣ Аёзро.

Муҳаммад Ирбол.

АЗИЗИ МИСР - вазири аввали Миср, шавҳари Зулайхо, ки Юсуфро хариду дар расри худ хо дод ва бар асари тӯҳмате ӯро ба зиндон афканд. Юсуф пас аз раҳой аз зиндон худ ба азизии Миср расид. Аз ин рӯ дар адабиёти форсу тохик гоҳе аз ифодаи «азизи Миср» Юсуфро дар назар доранд:

Азизи Миср ба раҳми бародарони ҷаюр,

Зи раъри чоҳ баромаду ба авхи моҳ расид.

Ҳофиз.

АЙВОНИ НУР - киноя аз фалаки ҷаҳорум:

Гар ӯ Кайхусрави айвони нур аст,

Чаро Бежан шуд ин дар чоҳи ялдо.

Хоронӣ.

АЙЮБ - номи пайуамбар, ки дар сабру таҳаммули ранх машҳур аст. Дар ривоят ҳаст, ки Худои таоло ӯро ба балоҳо мубтало кард ва сабрашро озмуд. Ибтидо моли ӯро гирифт ва фарираш гардонид, сипас фарзандонаш мурданд ва худи ӯ бемор шуду дар баданаш кирм афтод. Аммо ӯ нанолид ва сабр кард. Айюб худро ба об шусту сихат ёфт ва он чашма ба чашмаи «Айюб» ё «айни Айюб» маъруф гашт. Ҳар беморе, ки худро дар он мешуст, шифо меёфт. Сабри Айюб дар адабиёти мо масал аст:

Ҳар кӣ дар ҷам сабр кард Айюб медонем, мо,

Хӯ ба хихрон кардаро Яъруб медонем мо.

Сайидо.

АЙЮР- аз ситорагони собит, ки дар канори Каҳкашон хойгир аст:

Бисуда дасти халоли ту доманаш Айюр,
Сипарда пойи камоли ту зарваи аъло.

АЛАСТ - яъне «оё нестам». Ишора ба ояти Руръон аст, ки дар он Худованд ба одамиён хитоб кард, ки «Аласту бираббикум», яъне «Гуфтанд, ки оре». Дар шеъри форсу тохик ба маънои рӯзи азал омадааст:

Бирав, эй зоҳиду бар дурдкашон хӯрда магир,
Ки надоданд хуз ин тӯҳфа ба мо рӯзи аласт.

Хофиз.

АЛБУРЗ - номи силсилакӯҳе, ки дар рисмати шимолии Техрон ворест. Мувофири ривояти «Шоҳнома» Рустами гурд Кайрубодро аз он хо ҳамроҳ овард ва бар тахти шоҳӣ нишонд ва симури Золро бар фарорзи он парвариш дод:

Агар Кайрубодам зи Албурзкӯх,
Ба зорӣ фитода миёни гурӯх.
Наёвардаме ман ба Эронзамин,
Набастӣ камарбанду шамшери кин.
Туро ин бузургӣ набудиву ком,
Ки гӯй суханҳо ба Дастони Сом.

Фирдавсӣ.

Албурз дар шеъри форсӣ тимсоли шукӯҳу иртидор ва ховидоният аст:

Ба зери сангҳои собиту сайёри гардунҳо,
Ало, Албурзи побарҳо, маро ту зинда хоҳӣ дошт.

Лоир.

АНГУЗА ДАР РАНД ХҶРДАН - ба маънои фиреб хӯрдан, гирифтори макру ҳилла шудан:

Зи ширинкориҳои Ширини дилбанд,
Фаровон хӯрдаам ангуза дар ранд.

Низомӣ.

АНГУШТАРИ СУЛАЙМОН - ангуштаре, ки Сулаймон дар даст дошт ва ба василаи он бар инсонро хонварон подшоҳӣ мекард. Тибри «Расас-ул-анбиё» деве онро рабуду чихил рӯз ба ҳои Сулаймон бар тахт нишаст:

Аз мулки ту гар ёбам ангуштаре, зинҳор,
Сад мулки Сулаймонам дар зери нигин бошад.

Хофиз.

Ман он нигини Сулаймон ба ҳеҷ настомам,
Ки гоҳ-гоҳ бар ӯ дасти аҳриман бошад.

Хофиз.

АНГУШТ НИҶОДАН - ба маънои таъзим кардан:

Чарх таъзими даратро моҳу сол,
Бар хабин менҳад ангушти ҳилол.

Зулалӣ.

АНКАБУТ - тахти ин вожа анкабутеро ирода кунанд, ки варти аз

таъҳиби куффори Рурайш аз Макка ба Мадина фирор кардани Муҳаммад алайҳиссалом боиси нахоти эшон гардида буд. Чун ҳазрати расул ба иоре паноҳ оварданд, ба зудӣ анкабуте бар даромадгоҳи он тор танид ва бо ин амали хеш шубҳаи дар иор паноҳ овардани касеро бартараф кард:

Чун кабӯтар нома овард аз зафар неъмалбарид,
Анкабутосо хабар дод аз хатар неъмалфато.

Хоронӣ.

АНРО - паррандаи афсонавӣ, маънои луавии «анро» дарозгардан аст. Дар адабиёти форсу тохик тамсил аз камбӯи ва инзивою истииност:

Бибур зи халру зи анро риёси кор бигир,
Ки сити гӯшанишинон зи Роф то Роф аст.

Ҳофиз.

АНҶШЕРВОН - шоҳи сосонӣ, писари Рубод. Номи ӯ дар арабӣ ба сурати Кисро омадааст. Дар замони Рубод Маздак оини наве овард ва Рубод дини ӯро пазируфт, вале пас аз чанде аз ӯ рӯ баргардонд ва Кисро ба фармони падар Маздаку маздакиёнро бикушт. Чун бар тахт нишаст, бар кишвардорию ободӣ пардохт. Духтари хорони Чинро ба занӣ гирифт ва дӯстии Эрону Чинро мустаҳкам кард. Дар замони Анҷшервон шатранх аз Ҳинд ба Эрон омад, ҳамчунин ба дастури ӯ китоби «Калилаву Димна» аз Ҳинд ба Эрон оварда шуд ва ба забони паҳлавӣ тархума гардид.

Анҷшервонро Нӯшинравони одил низ гӯянд ва дар адабиёти мо тимсоли додгарию раиятпарварист.

АРНӣ - ишора ба риссаи Мӯсо пайуамбар, ки ба Худо гуфт. «Раббун арни унзура илайка» (Парвардигоро, худро ба ман бинамо, то ба сӯи ту бинигарам). Ҳавоб омад: «Лантаронӣ» (Ҳаргиз маро нахоҳӣ дид);

Бо ту он аҳд, ки дар водии Айман бастам,
Ҳамчу Мӯсо аранӣ гӯй ба мирот барем.

Ҳофиз.

АРДАВОН - охирин подшоҳи ашконӣ, ки Бобак - ниёи Ардашер аз тарафи ӯ фармонравои Истахр буд. Ардавон чун овозаи Ардашер - набераи Бобакро шунид, ӯро аз падар хост ва азизаш дошт. Аммо ногаҳон бар хашм гирифт ва ба ниғаҳбонии аспон водораш кард. Ардашер бо Гулнор ном канизаки Ардавон фирор кард ва лашкаре ҳам оварду ба ханги Ардавон рафт ва ӯро маълуб кард.

АРДАШЕРИ БОБАКОН - шоҳи сосонӣ, писари Сосон аз духтари Бобак. Мувофири нарли «Шоҳнома» Сосон - писари Доро пас аз кушта шудани падар ба Ҳиндустон гурехт ва фарзандони ӯ то чанд пушт дар Ҳиндустон монданд. Писари чаҳорум, ки Сосон ном дошт, ба Порс омад ва назди Бобак - ҳокими Истахр ба саршубонӣ расид. Шабе Бобак хоб дид, ки Сосон дар пили жаён нишаста ва ҳар кас ба наздаш меояд, ӯро намоз мебарад. Бобак Сосонро хост ва чун донист, ки аз нажоди шаҳриёрон аст, духтари худро ба вай дод ва аз ӯ Ардашери Бобакон ба вухуд омад.

Рисолаи паҳлавии «Корномаки Артахшери Попакон» дар шарҳи ворёи замони ин подшоҳи сосонист, ки ба афсона омехтааст ва Фирдавсӣ мазмуни онро ба риштаи назм кашидааст.

АРДАШЕРИ ДАРОЗДАСТ - лараби шоҳи Сосонӣ - Баҳман аст;
Шунидастам, ки бар пой истода,
Расидӣ то ба зону дасти Баҳман.

Манучехрӣ.

АРЖАНГ - номи китоби мансуб ба Монӣ, ки дорои тасвирҳои зебою
диловез будааст. Аржанг дар адабиёти форсӣ тимсоли зебоист;
Танаш чун номаи «Аржанг» зебо,
Миён чун хомаи Монӣ мусаввар.

Масъуди Саъди Салмон.

АРҶСИ СУБҲИДАМ - киноя аз офтоб.
Ба боми чорумин айвон баромад,
Ба боми чорумин айвон баромад.

Амир Хусрав.

АРҶСИ ХОВАР - киноя аз офтоб.
Наъли бурори размат абрӯи шоҳи мауриб,
Дуди чароии базмат рӯи арҷси ховар.

Бадри Чочӣ.

АРҶСИ ҲАФТКАРДА - арҷси оро дода шуда ва киноя аз офтоб.
Саҳар, к-ин арҷси ҳафткарда,
Бурун омад ба ноз аз пушти парда.

Ваҳид.

АСАД - ба истилоҳи нухум яке аз суратҳои дувоздагонаи фалакӣ. Дар
минтарат-у-лбурух (ниг.) ба шакли шер. Бурҳи Асад баробари моҳи Мурдод
аст;

Асад дар пеши Харчанг истода,
Камонкирдор дум ба сар ниҳода.

Фаҳриддини Гургонӣ.

АСИР - табарае аз осмон, болои кураи ҳаво, ки онро курраи оташ низ
гӯянд:

Баршаванд аз пули оташ, ки асираш хонанд,
Пас сари моидаи ханнати маъво бинанд.

Хоронӣ.

АСОИ МҶСО - асое, ки чун Мӯсо пайамабар дар ҳузури Фиръавн бар
замин андохт, аждаҳо шуд ва ин аз мӯъхизоти бузурги Мӯсост:

Асо баргирифтани на мӯъхиз бувад,
Ҳаме аждаҳо кард бояд асо.

Гар асои Мӯсавӣ шуд аждаҳо,
Ман асо андозаму Мӯсо шавад.

Ҳамчунин варте ки Мӯсо дар биёбон асои худро бар санге зад,
чашмаҳои об аз он хорӣ шуданд.

Хоро чу мор баркашаму пас ба як асо,
Даҳ чашма чун Калим зи хоро бароварам.

Хоронӣ.

АСҲОБИ КАҲФ - каҳф ба маънои ҷор аст ва асҳоби каҳф шаш тан

буданд, ки дар аҳди Дарёнус ба худопарастӣ гароиданд ва аз тарси ӯ шабона гурехтанд. Дар роҳ шубоне ба эшон ҳамроҳ шуд. Хостанд, ки саги шубонро бозпас ба шаҳр баргардонанд, вале саг ба сухан даромад ва гуфт: «Ман низ он касро металабам, ки шумо металабед». Даст аз ӯ боздоштанд ва ҳамагӣ иоре рафтанд ва хобиданд. Пас аз сесаду нӯҳ сол бедор шуданд. Яке аз онҳо ба шаҳр рафт, то таоме фароҳам кунад. Чун сикка ба номи Дарёнус буд, таббоҳ ӯро пеши фармонравои шаҳр бурд. Фармонраво забони ӯро намефаҳмид. Донишмандеро ҳозир кард, ки забони ӯро дарёфт ва вориаро дарк кард. Ҳамагӣ ба зиёрати он идда ба иор рафтанд, то эшонро бо таҳлилу эҳтиром ба шаҳр биёваранд, вале асҳоби қаҳф ба ин амр тан дарнадоданд ва дуо карданд, то Худо марг бар эшон фиристод:

Саги асҳоби қаҳф рӯзе чанд,
Паи некон гирифтум мардум шуд.

Саъдӣ.

АРРАБ - ба истилоҳи мунаххимон яке аз суратҳои дувоздаҳгонаи фалакӣ, ки бар шакли каждум аст. Бурҳи Арраб баробари моҳи обон.

Думи Арраб битобид аз сари кӯҳ,
Чунон чун чашми шохин аз нишеман.

Манучехрӣ.

АҲРИМАН - тибри Авасто мазҳари нопокию тирагӣ, ки пайваста бо Аҳурамаздо - худои покӣ ва сафою нур дар ханг аст. Аҳриман гоҳе ишора ба девест, ки ангуштари Сулаймонро ба даст овард ва чихил рӯз ба хои ӯ бар тахт нишаст. Шайтон ҳам гоҳе дар адабиёти форсу тохик Аҳриман хонда мешавад. Аҳриман тимсоли зиштию нопокист:

Ман он ангуштари Сулаймон ба ҳеҳ настоман,
Ки гоҳ-гоҳ бар ӯ дасти Аҳриман бошад.

Ҳофиз.

Б

БАДР - ҳолате аз моҳ, ки нима аз он, ки ба хониби замин аст, комилан равшан шавад ва ин ҳол дар шаби чаҳордаҳуми ҳар моҳ руҳ медиҳад. Дар адабиёти форсӣ тамсил аз ҳусни расост:

Рурси маҳ чун ҳилолу бадр шавад,
Наъли якрону рурси хони ту бод.

Абулфарҳи Рунӣ.

БАЙЗА ДАР КУЛОҶ ШИКАСТАН - киноя аз ахзу машлубият.

Шикаста байзаи хуршед дар кулоҳи сипеҳр,
Ба давлати ту, ки дорои афсаркулаҳӣ.

Заҳири Форёбӣ.

БАЙЗАИ ЗАРРИН - киноя аз офтоб.

Пеш аз он, к-ин байзаи заррин ба ташти зар шавад,
Дар хурӯш ояд хурӯс аз нолаҳои зори ман.

Бадри Чочӣ.

БАЙЗАҲОИ ЗАР - киноя аз ситорагон.

Гизоле, к-аз даҳан андохт дӯш он байзаҳои зар,
Рабудаш аз разо ногаҳ уроби оташиншаҳпар.

Бадри Чочӣ.

БАЙТУЛЭҶЗОН - байтулҳазан низ гӯянд, ниг. ба «кулбаи эҳзон».
Эй зи васлатхонаҳо дорушифо,
В-эй зи ҳаҳрат байтҳо байтулҳазан.

Саъдӣ.

БАЛЪОМ - номи обиде аз банӣ Исроил, ки рондашудаи даргоҳи Худо
шуд. Дар Руръон вай ба сағ ташбеҳ шудааст (сураи Аъроф, ояти 175):
Аз мояи бечорагӣ ритмир мардум мешавад,
Моҳулиён меҳтарӣ сағ мекунад Балъомро.

Саъдӣ.

ШАРҲ: «Ритмир» ба маънои зарраи хурду камарзиш, ки ба туфайли
кеҳтарӣ ва шикастагӣ то ба манзалаи мардумӣ мерасад, вале Балъом, ки аз
ашхоси соҳибэътибор буд, ба маҳзи худписандию даъвои бузургманишӣ ва
савдои меҳтарӣ ба сағ нисбат ёфт.

БАНОТУННАЪШ - ҳафтдодарон, Дубби Акбар низ меноманд. Сувари
фалакии ҳафт ситора аст, ки чаҳор ситораи ба шакли тахт дар чаҳор гӯша
хойгиршударо банот ва се ситораи дигарро наъш хонанд:

Банотуннаъш гирди ӯ ҳамегашт,
Чу андар дасти марди чап фалохун.

Манучеҳрӣ.

БАР(Р)А - бурхи барра ё бурхи ҳамал, мутобири моҳи фарвардин, ки
дар он шабу рӯз баробар мешавад:

Чу омад ба бурхи ҳамал офтоб,
Хаҳон гашт бофарру ойину тоб.
Битобид з-ин сон зи бурхи бара,
Ки гетӣ хавон шуд аз ӯ яксара.

Фирдавсӣ.

БАТИ БОДА - зарфе батшакл (муриобишакл), ки май андаруни он
меоранд:

Нашъаи бодаи тавҳид бар он ринд ҳалол,
Ки бати бода кам аз мурии ҳарам нашносад.

Соиб.

БАЧЧАИ ХУНИН - киноя аз ашк.

Ҳар дам ҳазор баччаи хунин кунам ба хок,
Чун лӯъбатони дида ба зодан дароварам.

Хоронӣ.

БАҒДОДИ КӯҲНА - киноя аз шиками холӣ, ки онро Баудоди маъмур,
Баудоди холӣ низ гӯянд:

Ҳеҳ гаҳ аз таом пур дидӣ?
Ҳоли Баудоди кӯҳна пурсидӣ?

Лоардӣ.

БАҲМАН - писари Исфандиёр, ўро Ардашери Дароздаст низ гӯянд.
Чун падараш ба дасти Рустам кушта шуд, Рустам парвариши ўро ба ўҳда

гирифт ва ҳунар омӯхту чун писар азизаш дошт. Чун бузург шуд, номае ба Гуштосп фиристод ва ўро аз кори Баҳман огоҳ кард. Баҳман пас аз Гуштосп ба шоҳӣ расид. Вай ба хунхоҳии падар ба Зобулистон лашкар кашид ва чун Рустам дар ин замон ба ҳиллаи бародараш Шаиод кушта шуда буд, вай дари ганҳи хонадони Рустамро кушод ва ганҳхоро иорату Золро асир кард. Писари рустам Фаромурз чун шунид, ки Зол асир гаштааст, ба ханги Баҳман омад, вале шикаст хӯрд. Баҳман аз кори худ пушаймон гашт ва Золро озод кард.

БАҲМАНХАНА - баҳманрӯз низ гӯянд, ки рӯзи дуом аз моҳи баҳман аст. Порсиён ин рӯзро хашн мегирифтанд ва ин хашн то чанд рарн пас аз ислом низ маълум будааст:

Расми баҳман гиру аз нав тоза кун баҳманхана,
Эй дарахти мулк борат, иззу бедорӣ тана.

Манучехрӣ.

БАҲРИ ХАЗРО - киноя аз осмон.

Боест фазои кибриёт,
Берун зи риёзи сабзторам.
Аз ҳар варараш чу баҳри хазро,
Овехта сад ҳазор шабнам.

Салмони Соваҳӣ.

БАҲРОМ - сайёраи Миррихро гӯянд. Ситораи фитнаю ханг аст. Рамзи нухусат ва шумӣ маҳсуб мешавад. Хояш фалаки панхум будааст:

Баҳром тофт аз фалаки панхумин ҳаме,
Чунонки дида сурх кунад шаржаи жаён.

Анварӣ.

БАҲРОМИ ГҶР - писари шоҳи сосонӣ Яздигурд. Падараш ўро назди Мунзир бинни Нӯъмон фиристод, то тарбият диҳад. Чун Баҳром ҳунару фарҳанг омӯхт ва аз марги падар хабар ёфт ва донист, ки бузургон яке аз шоҳзодагонро ба номи Хусрав ба тахт нишондаанд, бо сӣ ҳазор савор ба рон омад. Эронӣ тохи шоҳиро миёни ду шер гузоштанд, то ҳар як аз ду шоҳзода, ки онро бардошт, бар тахт бинишинад. Баҳром шеронро бидушт ва тохро баргирифт ба сар ниҳод.

Дар адабиёти мо Баҳром ба раиятпарварию таҳаммул ва хушгузаронии умр шӯхрат дорад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ риссаҳои зиёде аз шикору махлиси базми Баҳром ва саркашиву расидагӣ ба вазъи мардумон ва табароти мухталиф миллату додгустарии ӯ омадааст. Манзумаи «Ҳафт пайкар» ё «Баҳромнома»-и Низомӣ дар бораи ӯст.

Саранҳом Баҳром ҳангоме, ки аз пайи гӯрҳаре метохт, ба ботлоре фурӯ рафт ва нопадид шуд:

Он раср, ки Баҳром дар ӯ хом гирифт,
Оҳу бача карду гург ором гирифт.
Баҳром, ки гӯр мегирифтӣ ҳама умр,
Дидӣ, ки чӣ гуна гӯр Баҳром гирифт.

Хайём.

БЕЖАН - паҳлавони эронӣ, писари Гев.

Мувофири ривояти «Шоҳнома» ба фармони Кайхисрав ҳамроҳи Гургин

ба ханги гурузон рафт. Вале Гургин ўро фиреб дода ба даште раҳнамоӣ кард, ки духтари Афросиёб - Манижа дар он хайма зада ва хашн барпо карда буд. Бежан ошири Манижа шуд ва ўро ба чодари худ хонд, пас аз он ба кохи худ бурд. Чун Афросиёб огоҳ шуд Бежанро дар чоҳ андохт ва Манижаро сарупо бараҳна аз кох берун афканд. Манижа ҳар рӯз ба сари чоҳ мерафт ва нонеро, ки аз гадоӣ ба даст оварда буд, ба Бежан мерасонид. Саранхом Рустам дар хомаи бозаргонон ба Тўрон омад ва ба раҳнамоии Манижа бар сари чоҳ рафт ва Бежанро нахот дод. Чоҳи Бежан дар адабиёти форсу тохик тимсоли гирифториш:

Сурайё чун Манижа бар сари чоҳ,
Ду чашми ман бад-ӯ чун чашми Бежан.

Манучеҳрӣ.

БИЛРИС - номи маликаи шаҳри Сабо, ки Сулаймон хабари рудрати ўро шуниду оҳанги шаҳри ӯ кард. Билрис чун донист, ки ӯ пайамбар аст, ба даргоҳаш равона шуд. Сулаймон аз Худо хост, ки тахти Билрис пеш аз расидани худӣ ӯ ба даргоҳ ҳозир шавад. Тахти Билрис дар махлиси Сулаймон ҳозир шуд ва Билрис ба Сулаймон имон овард ва ба никоҳаш даромад:

VI. ТЕСТ САВОЛЛАРИ

Нақди адабӣ чист?

+Як шўъбаи илми адабиётшиносист, ки арзиши осори бадеиро муайян мекунад.

-Санъат аст.

-Таърихи адабиётро меомӯзад.

-Чараени инкишофи адабиётро меомӯзад.

Маънии луғавии нақд чист?

+Беҳин чизе баргузидан.

-Қимати чизеро шинохтан.

-Илллати чизеро намоендан.

-Сараро аз сақат чудо кардан.

Маънии истилоҳии нақд?

+Шинохти ҳусну қубҳи калом ва арзиши осори бадеӣ.

-Шинохти амалу кирдорҳо.

-Донистани таърихи адаб.

-Шинохтани саноеъи шеърӣ.

Мавзӯи баҳси нақди адабӣ чист?

+Моҳият ва арзиши осори бадеӣ.

-Шеърӣ чудагона.

-Санъатҳои бадеӣ.

-Тарҷумаи ҳоли адабӣ.

Нақди адабӣ ба кадом илмҳо алоқа дорад?

+Адабиётшиносӣ, назарияи адабиёт,

-Рӯҳшиносӣ

-Мадҳали забоншиносӣ.

-Космогония.

Нақд чӣ ғараз ва сӯде дорад?

+Ба афкори омма таъсир гузашта ба адибон таъсир мерасонад,

-Хати инкишофи адабиётро мушаххас ва рушан месозад.

-Ҳунари нависандагиву шоирӣ меомӯзад.

-Ба хонанда сабақ медиҳад.

Нақди адабӣ илм аст ё ҳунар?

+Ҳам илм ва ҳам санъат аст.

-Илм аст.

-Ҳунар аст

-Илми чудагона аст.

«Таърихи нақди адабии тоҷик» чиро меомӯзад?

+Таърихи пайдоиш ва таҳаввули афкори интиқодиро аз қадим то имрӯз.

-Таърихи адабиётро.

-Таърихи пайдоиши осори адабиро.

-Санъатҳои бадеиро.

Заминаҳои нақди адабӣ дар Юнонзамин?

+Илмиву эстетикӣ.

- Хунарий.
- Саҳнавӣ.
- Тафсирий.

#Аввалин нақидони адаби юнон?

- +Кеснифон, Ҳеркулитус, Сукрот, Аристуфон,
- Муаррихон..
- Ҳакимон.
- Шоирон.

#Нақди Афлотун аз кадом асари ӯ сарчашма мегирад?

- +Дифои Сукрот».
- «Поэтика».
- «Чумхурӣ».
- «Рисола дар боби шуаро».

Мавзӯи баҳси «Фанни шеър»-и Арасту аз чӣ иборат аст?

- +Моҳият анвою фунун, аслу мабдаи шеър аз чихати нафсонӣ.
- Драматургия.
- Санаъти шоирӣ.
- Нақду наққодӣ.

Давраҳои инкишофи нақди адабии тоҷик.

- +Асри миена ва нав.
- То инқилоб ва баъди он.
- То инқилоб, давраи инқилоб ва баъди он.
- То аҳди Сомониен ва баъди он.

Марҳилаҳои инкишофи нақди адабӣ?

- +Ду марҳала.
- Се марҳалаи асри миенагӣ.
- Панҷ марҳалаи замони сонӣ.
- Ду марҳилаи баъди инқилоб.

Кадом заминаҳо ба инкишофи нақди асрҳои 1X-X111 мусоидат кард?

- +Илмиву сиеси ва иҷтимоӣ.
- Сиесӣ.
- Иҷтимоӣ.
- Соҳти сулолавай.

Муҳимтарин равияҳои нақди асрҳои 1X-X111.

- +Амалӣ ва назарӣ.
- Психологӣ. Точал Ҳалавай.
- Фаннӣ.
- Исломай.

Заминаҳои нақди назарӣ кадомҳост?

- +Кутуб ва расоили дастурии адабӣ.
- Таърихӣ.
- Нақди Рим.
- Нақди Юнон

Бургмардони нақди назариро ном баредуз?

+Юсуфи Арӯзӣ, Родуенӣ, Рашиди Ватвот, Шамси

-Қайси Розӣ

-Шаҳиди Балхӣ.

-Точал Ҳалавӣ.

Заминаҳои нақди амалиро шарҳ диҳед?

+Афкори адабии шоирон ва эҷодкорон.

-Асарҳои таърихӣ.

-Шеърӣ Рӯдакӣ

-Нуқтаи назари нависандагон

Асари мустақилро оид ба нақди қабл аз ислом ном баред?

+Нест.

-“Ал муъҷам”

-“Фанни шеър».

-“Фанни шеър».

Намунаи нақди завқии аҳди Сомониро ном баред?

+Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ.

-Осори Фирӯзии Машриқӣ.

-Суханони Аҳмад бинни Абдуллоҳи Хучистонӣ.

-Суханони Яъқуби Лайс

Кадом далел завқи суханшиносии аҳкоми даврро (Сомониро)

собит мекунад?

+Муносибати Наср ба шеърӣ Рӯдакӣ.

-Шоирпарварии дарбориен.

-Тавачҷӯҳи Балъамӣ ба Рӯдакӣ.

-Мавқеи Азиддудаваляи Балъамӣ.

Нақди шоирони аҳди Сомониро ба кадом нақд махсуб медонед?

+Амалӣ. Иҷтимоӣ.

-Завқӣ.

-Фаннӣ.

-Иҷтимоӣ.

Чанбаи интиқодии байти зери Шаҳидро шарҳ диҳед? Даъви

кунӣ, ки шоири даҳрам, валеқ нест, Дар шеърӣ ту на

лаззату на ҳикмату на чам.

+Шеър ба назари ӯ ҳам мояи тадорехи рӯҳ ва ҳам воситаи таълим аст.

-Шаҳид лаззатро аз шароити шеър медонад.

-Шеърӣ ахлоқиро меписандад.

-Шеъре ки чунин нест рад мекунад.

Дар мисоли байти зер Фарруҳӣ чӣ гуна шеърро меписандад? -

Кирдори ту ба назди ҳама халқ мӯъҷаз аст, Чун назди шоирон сухани

саҳли маънавӣ.

+Шеърӣ хунармандона ва пурмаънӣ гуфташуда.

-Шеърӣ ҳаҷвӣ.

-Шеърӣ содда.

-Шеърӣ саҳли маънавӣ.

Рӯдакӣ худро чӣ гуна шоир таъбир мекунад?

- +Шоири наву навгувора.
- Муаллифи ашъори лирикӣ.
- Ҳачвиясаро.
- Шоири шеъри ахлоқӣ .

Рӯдакӣ шеъри кадом шоиронро қазоват кардааст?

- +Муродӣ, Шаҳид, Фароловино.
- Манучехриро.
- Дақиқӣ, Кисой, Абӯшакурро.
- Абӯзироъаро.

Шеъри Дақиқиро кӣ нақд кардааст?

- Фирдавсӣ.
- Рашиди Ватвот.
- Рӯдакӣ.
- Шаҳиди Балхӣ.

Намунаҳои аввалини нақди фаннӣ ва луғавӣ дар аҳди

Салҷуқия?

- + «Қобуснома».
- «Ғоят-ул-арӯзайн».
- «Рисолаи хучаста».
- «Таҳзиб-ул-луғат».

Байти Рашидии Самарқандӣ -Шеърҳои маро ба бенамакӣ айб кардӣ, раво бувад шояд, Шеъри ман ҳамчу шаккару шахд аст, В-андарин хар ду намак нақӯ наояд...-натичаи Кадом ҳодиса аст?

- +Мунозира бо Амъақи Бухорой.
- Бо Рӯдакӣ.
- Бо муаллифони «Чаҳор мақола».
- Бо Малики Хоқон.

Тағаббӯӣ Муъизӣ аз девони Унсуриву Фарруҳӣ чӣ далеле дорад?

- +Эҳтиром.
- Ҳақшиносӣ.
- Воқеиятро нашинохтан.
- «Хуни девони ононро» ба гардан гирифттан.

Хоқонӣ дар шеъри арабиаш хешро аз кӣ боло медонад?

- +Лабиду Бухтурӣ.
- Сӯзанӣ.
- Рӯдакӣ.
- Муъизиву Саной.

Унсурӣ бо кадоме аз муонидонаш мунозира мекунад?

- +Фарруҳӣ.
- Ғазоирӣ.
- Фароловӣ.
- Манучехрӣ.

Асархоеро ном баред, ки намунаи аввалини нақди насрианд?

- +»Аттавассул-илатарасул»,»Атибат-ул-катиба».

-«Чаҳор мақола».
-«Тарҷумон-ул-балоға».

-Рисолаи хучаста».

«Тарҷумон-ул-балоға» асари кист?

+Муҳаммад бинни Умар Родуенӣ.

-Точал Ҳаловӣ.

-Ғазоири.

-Аҳмади Кирмонӣ.

«Тарҷумон-ул-балоға» намунаи кадом нақд аст?

+Фаннӣ.

-Завқӣ.

-Мунозираи.

-Мубоҳисавӣ

Муаллифи «Тарҷумон-ул-балоға» хостгори чӣ гуна шеър аст?

-Шеъри дурусту рост.

-Шеъри дурӯғ.

-Шеъри ҳачвӣ.

-Шеъри маснӯъ.

Ҳангоми шарҳи ташбеҳ-ил-мукаро шеъри кадом шоирро нақд карда?

+Мунчик.

-Фарруҳӣ.

-Унсурӣ.

-Амъақ.

Сабаби ба шеъри Унсуриву Фарруҳӣ истинод кардани Родуениро шарҳ диҳед?

+Мавқеи шеър ва ҳунари онон.

-Эҳтиром.

-Бадбинӣ

-Дастрас будани осорашон.

Чӣ гуна қасидаро Родуенӣ аз ибтикороти Унсурӣ медонад?

+Мунқассим.

-Ҳолий.

-Маснӯъ.

-Бо такаллуф

Родуенӣ шеъри киро «поки бетафовут» мешиносад?

+Унсурӣ.

-Фарруҳӣ.

-Амъақ.

-Алавӣ.

Таърифи таловим аз назари Родуенӣ?

+Шеъри якдасту ҳамворро гӯянд.

-Байти қасида ро таловим шиносанд.

-Шеъри ҳачвиро.

-Байте хуб ва байте сустро дар як шеър таловим гӯянд.

Таловим ва мутанофирро Родуенӣ шеър медонад, е санъат?

+Саноеъи бадеъ.

-Байти қасида.

-Истилоҳи шеърӣ.

-Шеъри мадҳӣ.

Мутановир чист?

+Зидди таловим.

-Навъи қасида

-Санъати шеърӣ.

-Байти шеъри тамом.

Кадоме аз муаллифони баъдӣ «Тарҷумон-ул-балоға»-ро интиқод кардаанд?

+Рашиди Ватвот.

-Шарофиддини Ромӣ.

-Ваҳиди Табрезӣ.

-Низомии Арҷузии Самарқандӣ.

Шеъри дурӯғу рост аз назари Родуенӣ чӣ гуна шеър аст?

+Шеъри образнок

-Шеъри тамсилӣ.

-Шеъри ҳачвӣ.

-Шеъри маснӯъ.

Ҳангоми тафсири кадом санъати шеърӣ назари интиқодии Родуенӣ амиқ зоҳир мегардад.

+Мутанофир.

-Тачнис.

-Ирсол-ул-масал.

-Иғроқ.

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашиди Ватвот ба кадом равияи нақд маҳсуб мешавад?

+Назарӣ.

-Завқӣ.

-Мачолис.

-Фаннӣ.

Рашиди Ватвот дар шарҳи санъати ташбеҳ шеъри кадом шоирро интиқод кардааст?

+Азракиро.

-Шаҳиди Балхино.

-Унсуриро.

-Фаррухино.

Рашиди Ватвот тарафдори чӣ гуна таҳаллус аст?

+Таҳаллус бадеъ ва пурмаъно бошад.

-Нисбати зодгоҳ дошта бошад.

-Ба сулола ишора кунад.

-Маҳфӣ бошад.

Рашиди Ватвот ба шеъри кадом шоирон бештар истинод

мекунад?

+Унсуриву Масъуди Саъд.

-Шаҳид.

-Абӯшакур Балхӣ.

-Камолӣ.

Мулоҳизоти интиқодии Рашиди Ватвот дар кадом шакл ифода шудааст?

+Қиесу таҳлил.

-Бо шеър.

-Ҳачв.

-Истеҳсон.

Рашиди Ватвот дар мавриди шинохти шеъри сахли мумтанеъ ба кадоме шоирони Арабу Ачам дар (эътибор) медиҳад?

+Абӯ Фиросу, Бӯхтурӣ ва Фаррухӣ.

-Унсурӣ ва Камолӣ.

-Мунчик.

-Мутанаббӣю Масъудӣ.

Рашиди Ватвот дар мисоли кадом санъати шеърӣ аз осори Азрақӣ интиқод ба амал овардааст?

+Ташбеҳот.

-Мутанофир.

-Иғроқ.

-Сачъ.

Дар мисоли кадом унсури шеърӣ Рашиди Ватвот тафовути шеъри Арабу Ачамро нишон медиҳад?

+Радиф.

-Қофия

-Санъат.

-Навъ.

Навъи нақди завқии Рашиди Ватвотро таъин кунед?

+Ҳикоят ва латифаҳо.

-Мунозира.

-Ҳачв.

-Қасида

Усули шарҳи истилоҳотро аз чониби Рашиди Ватвот бозгӯ кунед?

+Тарчума ва тафсири истилоҳӣ.

-Тарчума.

-Луғавӣ.

-Шарҳи луғавӣ.

Бунедгузори луғати Мусталехоти адабиётшиносиро ном баред?

+Рашиди Ватвот.

-Родуенӣ.

-Шамси Қайси Розӣ.

-Низомии Арӯзӣ.

#Шеъри хуб аз назари Рашиди Ватвот?

+Саҳл ва мумтанеъ.

-Маснўъ.

-Пуртакаллуф.

-Мадҳй.

Муаллифи «Чаҳор мақола» кист?

+Низомии Арўзии Самарқандй.

-Аҳмади Дониш.

-Балъамй.

-Муҳаммад Ғиесуддин.

Дар кадом асар аввалин бор оид ба мақоми шеъру шоир мълумот омадааст?

+ «Чаҳор мақола».

-«Мачмаъ-ул-наводир».

“Тарчумон-ул-балоға».

-»Луғати Фурс».

Қарекаи (истеъдоди) наққодии Низомии Арўзиро кадом далел гувоҳ аст?

+Баҳои ў дар бораи шеъри Фирдавсй.

-Ба шеъри Рўдакй

-Ба шеъри Муиз.

-Ба шеъри Амъақ.

Воқеаи таъсири шеъри Рўдакй ба амири Сомонй далели чй гуна нақд аст?

+Завқй.

-Амалй.

-Назарй.

-Нақди мачолис.

Назари Низомии Арўзй оид ба шеър ба ақидаи кадоме аз ҳукамо қаробат дорад?

+Ба Арасту.

-Ба Рашиди Ватвот.

-Ба Ҳусайн Воизи Кошифй.

-Ба Сукрот.

Шоирй аз назари Низомии Арўзй чист?

+Фан.

-Пеша.

-Чодугарй.

-Рўҳшиносй.

Ақидаи Насриддини Тўсй дар бораи шеър дар кадом асари ў ифода шудааст?

+ «Асос-ул-иктибос».

-«Ҳадоиқ-ус-сеҳр».

-«Қобуснома».

-«Чаҳор мақола».

Насриддини Тўсӣ чиро аз муҳимоти шеър медонад?

+Тахайюл.

-Вазн.

-Қофия.

-Маънӣ.

Тахайюл дар фаҳмиши имрӯза.

+Образнокӣ.

-Хаел.

-Образ.

-Фантазия.

Аввалин касеро ном баред, ки дар таърихи нақд бадеият ва образнокиро аз муҳимоти адабиёт шинохтааст?

+Насриддини Тўсӣ.

-Точал Ҳаловӣ.

-Рашиди Ватвот.

-Низомии Арӯзӣ.

Моддаи шеър аз нигоҳи Насриддини Тўсӣ чист?

+Сухан.

-Санъат.

-Вазн.

-Қофия.

Асари Насриддини Тўсиро, ки дар боби вазни шеър баҳс мекунад, зикр кунед?

+»Меъер-уд-ашъор».

-«Луғати фурс».

-«Гарчумон-ул-балоға».

-«Чамъи мухтасар».

Назари Кайковус дар боби шоирӣ ва дабирӣ#

+Қабул медорад.

-Рад мекунад.

-Хормоя мешиносад.

-Нолозим медонад.

Кадоме аз санъатҳои бадеиро Кайковус дар номанависӣ наметанандад?

+Сачъро.

-Икрокро.

-Иҳомро.

-Талмехро.

Кайковус дар кадом асараш аз боби шеърӯ шоирӣ ва дабирӣ сухан мекунад?

+«Қобуснома».

-«Таърихи чаҳонкушо».

-«Футувватнома».

-«Марчумон-ул-балоға».

Назарияи суфия дар нақди шеър ба андешаи кӣ мемонад?

+Низомии Арӯзӣ.

-Рашиди Ватвот.

-Родуенӣ.

-Тӯсӣ.

Нақди суфия ба кадом намуди шеър мавқеъ медиҳад?

+Ғазал.

-Ташбиб.

-Қасида

-Тарчеъбанд.

Ҳоконӣ кадоме аз шоиронро саҳт танкид мекунад?

+Рашидиро.

-Анвариро.

-Абуабӯлои Ғанҷавиро.

-Унсӯриро.

Низомӣ чӣ гуна шеърро меписандад?

+Шеърро, ки ҳам шакл ва ҳам маънии барҷост.

-Шеъри ахлоқӣ .

-Шеъри пурдурӯғ.

-Шеъри мадҳӣ.

Байти зеро дар ҳаққи Низомӣ кӣ гуфтааст? Ғазалҳои Низомиро ғизолон, Зада бар нағмаҳои ҷангу нолон.

+Низомӣ.

-Чомӣ.

-Рашидии Самарқандӣ.

-Анварӣ.

Дар «Ғаршаспнома» Асадӣ киро интиқод мекунад?

+Фирдавсро.

-Низомиро.

-Ҳокониро.

-Рӯдакиро.

Муаллифи байти зеро шиносед? Шоири мулфиқ манам, хони маъонӣ марост, Резахӯри хони ман – Рӯдакиву Унсӯрӣ.

+Ҳоконӣ.

-Низомӣ.

-Абуабӯлои Ғанҷавӣ.

-Рашиди Ватвот.

Ба байти – Нӯҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой, То бўса бар рикоби Қизил Арслон диҳад – и Захири Форобӣ кӣ ҷавоб гуфта?

+Саъдӣ.

-Хусрав.

-Ҳофиз.

-Камол.

Муаллифи байти зеро муайян кунед? Пеш аз ин ғар шоирон буданд чун Ибни Ямин, Шоире қодиртар аз вай ин замон боре нахост.

+Ибни Ямин.

-Толиби Омўлӣ

-Хоқонӣ.

-Имод.

Муаллифи тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-ро ном баред?

+Муҳаммад Авфӣ.

-Точал Ҳаловӣ.

-Шарафиддини Ромӣ.

-Мачди Ҳавофӣ.

«Лубоб-ул-албоб» аз чанд боб иборат аст?

+Дувоздаҳ боб.

-Чаҳор боб.

-Шаш боб.

-Ездаҳ боб.

Дуввумин тазкираи адаби форсиро ном баред?

+»Тазкират-уш-шуаро».

-«Чаҳор мақола».

-«Анис-ул-ушук».

-«Ҳабиб-ус-сияр»

Кадом тазкиранавис ба қасида и «Бӯи чӯи Мӯлиен» баҳо дода?

+Давлатшоҳи Самарқандӣ.

-Низомии Арӯзӣ.

-Шарафиддини Ромӣ.

-Мутрибӣ.

Давлатшоҳ сабки эҷоди кадом шоиронро таън кардааст?

+Анварӣ, Асир, Хоқонӣ.

-Чомӣ.

-Асадӣ

-Низомӣ.

Давлатшоҳ кадоме аз шоирони ҳамосасароро беш меситояд?

+Фирдавсӣ.

-Чомӣ.

-Асадӣ.

-Низомӣ.

«Ал-мӯъҷам» асари кист?

+Шамси Қайси Розӣ.

-Шарафиддини Ромӣ.

-Родуенӣ.

-Низомии Арӯзӣ.

Шамси Қайси Розӣ чӣ гуна шеърро меписандад?

+Шеъри андешида, пурмаънӣ мавзуни беқофия.

-Шеъри мутакаллифона.

-Шеъри ҳачвӣ.

-Шеъри фалсафӣ.

Муҳимтарин унсури шеър аз назари муаллифи «Ал-мӯъҷам».

+Мазмун.

-Қофия.
-Радиф.
-Андеша.

Шеър дар асли луғат чӣ маънӣ дорад?

+Дониш.
-Санъат.
-Ҳунар.
-Касб.

-# Шеъри мавзун чӣ гуна шеър аст?

+Шеъри қофия.
-Шеърӣ ҳачвӣ.
-Шеъри вазндор.
-Шеъри халангез.

Шеъре, ки ифодаи «Ҳуруфи охири он ба якдигар монанди» чӣ маънӣ дорад?

+Шеъри қофиядор.
-Байтҳои ҳамвазнро гӯянд.
-Маънии шеърро гӯянд.
-Радиф.

Шамси Қайси фарқи назму насрро дар чӣ мебинад?

+Дар маънӣ.
-Дар мазмун.
-Дар вазн.
-Дар ҳачм.

Чӣ гуна суханро Шамси Қайс шеър намедонад?

+Сухани беқофияро шеър нашморанд.
-Сухани бевазнро.
-Шеъри берадифро.
-Шеъри ҳачвиро.

Адовати (асбоби, воситаи) шеър аз назари Шамси Қайси Розӣ кадом аст?

+Калимоти саҳеҳ.
-Мазмун.
-Қофия.
-Тахайюл.

#Нақди Шамси Қайс чӣ гуна аст?

+Назарӣ.
-Амалӣ.
-Завқӣ.
-Истеҳсонӣ (писандидан, таҳсину таъриф).

Шамси Қайс чиро муқаддимаи шоирӣ медонад?

+Луғат, таркиботи саҳеҳ, дониستاني асосҳо ва сулуки шоирон
-Донишро.
-Асосҳои назарии шеърро.
-Таърихи адабиётро.

VIII. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.–Т.:Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги “Олий таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 343-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 январдаги “Олий таълимнинг Давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2001 йил 16 августдаги “343-сонли қорорига ўзгартириш ва кўшимчалар киритиш ҳақида”ги 3-сонли қарори.

III. Махсус адабиётлар:

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои Х11-Х1У. -Душанбе: Дониш, 1983.
2. Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи ХХ. -Душанбе: Маориф, 1999.
3. Абдуллоев А. Адабиёти форс-тоҷик дар нимаи аввали асри Х1. – Душанбе: Дониш, 1979.
4. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои Х11-Х1У. Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976.
5. Абдуллоев А., Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри Х1 ва асри Х11. – Душанбе: Ирфон, 1986.
6. Р. Ҳодизода, У.Каримов, С.Саъдиев. Адабиёти тоҷик. Асрҳои ХҮІ-ХІХ ва ибтидои асри ХХ. (Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий) Душанбе: Маориф, 1988.
7. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. Избранные труды. - Москва, 1988.
8. Истории персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. -Москва, 1970.
9. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960.
10. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М, : Наука, 1965.
11. С.Саъдиев. Адабиёти тоҷик дар асри ХҮІІ. Монография. - Душанбе: Дониш, 1985.
12. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар асри ХҮІ. -Душанбе: Дониш, 1985.
13. Саъдиев С. Сўзанӣ ва муҳити адабии Самарқанди асри Х11, Душанбе: Дониш, 1974.
14. Ҳалимов С. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. Васоити таълим (Аз давраи қадим то асри УШ). -Самарқанд,1985.
15. Ҳалимов С. Таърихи адабиёти мумтози тоҷик. (Давраи қадим). - Самарқанд, 2005.
16. Ҳалимов С. Адабиёти тоҷик дар асри Х (Васоити таълим). - Самарқанд, 1999.

17. Ҳалимов С. Таърихи адабиёти мумтози тоҷик (асрҳои 1X-X). - Самарқанд, 2005.
18. Ҳалимов С. Хусусиятҳои жанрии адабиёти тоҷик дар асри X. Самарқанд, 1997.
19. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 1 (2). -Душанбе: Маориф, 1987.
20. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. -Душанбе: Маориф, 1989.
21. Абдуллоев А. Адабиёти форс-тоҷик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979.
22. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XI1-X1У. Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976.
23. Абдуллоев А., Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XI ва асри XI1. – Душанбе: Ирфон, 1986.
24. Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди 2. – Техрон, 1336.
25. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. - Душанбе: Маориф, 1989.
26. Ҳамроев Ҷ. Таърихи танқиди адабии тоҷик. –Душанбе, 2006
27. Ҳодизода Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи 11 асри XIХ. -Душанбе, 1968.
28. Ҳодизода Р, Каримов У, Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои ХУ1-Х1Х ва ибтидои асри ХХ. – Душанбе: Маориф, 1988.
29. Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. -Душанбе: Ирфон, 1976.
30. Раҷабӣ М. Ислом: ҷадидия ва инқилоб. – Душанбе: Дониш, 1997.
31. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти-Тошкент: Маънавият, 2004.
32. Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Тошкент, Маънавият, 2002.
33. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти таърихи. (Х1Х асрнинг иккинчи ярмидан ХХ аср бошларигача) 3 китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
34. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадиличилик. -Тошкент, 2007.
35. Хўжакулов С. Ташаккули жанрҳои адабиёти маорифпарварӣ ва таҷаддудхоҳии тоҷик. –Тошканд: Фан, 2008.
36. Бобоев Ю. Эстетика ва қадамҳои назму насри тоҷик. – Душанбе: Адиб, 1988.
37. Мусулмонқулов Р. Анъана ва навоарӣ. – Душанбе: УДТ, 1985.
38. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
39. Самадов А. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Самарқанд: нашри Университети давлатии Самарқанд, 2000.

40. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
41. Умуров Х. Адабиёт назарияси: Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001.
42. Хализев В.Е. Теория литературы. Изд. второе. – Москва: Высшая школа, 2000.
43. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учеб. пособие/Вступ. статья Н.Д. Тамарченко; Комм. С.Н. Бройтмана при участии Н.Д. Тамарченко. – М.: Аспект Пресс, 1999.
44. Отахонова Х. Падидаҳои навҷӯй. – Душанбе: Ирфон, 1972.
45. Отахонова Х. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1983.
46. Давронов С. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1989.
47. Мирон Т., Хочаев Қ., Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Душанбе: Маориф, 1991.
48. Мирон Т. Таълиму таҳлили асарҳои лирикӣ- Душанбе: Маориф, 1992.
49. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. Қисми 1 – Самарқанд: Донишгоҳи давлатии Самарқанд, 2003.
50. Истамова М. Масъалаҳои муҳими таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 5–9. Самарқанд, 2008.
51. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. қисми 2 (Синтаксис).– Самарқанд, 2010.
52. Истамова М., Адашуллоева Г. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. (Дар асоси технологияи нави таълим). – Самарқанд, 2015.
53. Хочаев И. Методикаи мухтасари забони тоҷикӣ. -Душанбе, 1995.

IV. Интернет сайтлар:

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги.
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш Бош илмий-методик маркази.
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet.
5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.
6. <http://yandex.ru/yandsearch?text=Адабиёти+тоҷик&clid=&lr=10334>

7. http://bse39.medtour.info/podrobno/tadzhikskiy_yazyk~76818.htm
8. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=698506
9. <http://toptjk.com/reftj/tojiki/357-abdurahmoni-chomi.html>
10. [bestdomen.com›mirzo-tursunzoda.html](http://bestdomen.com/mirzo-tursunzoda.html)
11. <http://bestdomen.com/mirzo-tursunzoda.html>
12. <http://shahri-khurshed.blogspot.ru/>
13. tg.wikipedia.org›
14. [toptjk.com›reftj/tojiki/336-savolnomai-test-az-...](http://toptjk.com/reftj/tojiki/336-savolnomai-test-az-...)
15. <http://www.skachatreferat.ru/>